

**AZERBAYCAN SOVYET SOSYALİST
CUMHURİYETİ'NİN TÜRKİYE'DEKİ DİPLOMATİK
MİSYONU VE İSTİHBARAT FAALİYETLERİ
(1920-1922)**

**2020
YÜKSEK LİSANS TEZİ
ULUSLARARASI POLİTİK EKONOMİ**

Türkan NECEFOĞLU

Doç. Dr. Ali ASKER

**AZERBAYCAN SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ'NİN TÜRKİYE'DEKİ
DİPLOMATİK MİSYONU VE İSTİHBARAT FAALİYETLERİ (1920-1922)**

Türkan NECEFOĞLU

Doç. Dr. Ali ASKER

T.C.

Karabük Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalında

Yüksek Lisans Tezi

Olarak Hazırlanmıştır

KARABÜK

Ocak 2020

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
TEZ ONAY SAYFASI.....	4
DOĞRULUK BEYANI	5
ÖNSÖZ	6
ÖZ.....	7
ABSTRACT.....	8
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	9
ARCHIVE RECORD INFORMATION	10
KISALTMALAR	11
ARAŞTIRMANIN KONUSU	14
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	14
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	14
ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM	15
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER	15
GİRİŞ	16
BİRİNCİ BÖLÜM	19
TARİH VE DİPLOMASİ BAĞLAMINDA RUS (SOVYET) İSTİHBARATI.....	19
1.1. İstihbarat ve Diplomasi.....	19
1.1.1. Diplomasi Kavramı	19
1.1.2. İstihbarat Kavramı	24
1.1.3. Dış Temsilciliklerin İstihbarattaki Rolü	27
1.2. 1922'ye Kadar Rusya'da Diplomasi ve İstihbaratın Tarihsel Gelişimi .	29
1.2.1. Çarlık Rusyası'nda Diplomasi ve İstihbarat	29
1.2.2. Sovyet Rusyası'nda İstihbaratın Oluşumu	32
1.2.3. Çeka, GPU, OGPU, NKVD	32
1.2.4. Sovyet Askeri İstihbaratı.....	40
1.2.5. Komintern.....	41

İKİNCİ BÖLÜM.....	43
TARİH VE DİPLOMASİ BAĞLAMINDA AZERBAYCAN İSTİHBARATI.....	43
2.1. Sovyet Öncesi Dönemde Azerbaycan'da Diplomasi ve İstihbarat	43
2.1.1. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Kuruluşu.....	43
2.1.2. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dönemi Diplomasi ve İstihbarat	47
2.2. Sovyet Döneminde Azerbaycan'da Diplomasi ve İstihbarat.....	57
2.2.1. Azerbaycan SSC'nin Kuruluşu.....	57
2.2.2. Azerbaycan SSC'de Diplomasi ve İstihbarat	61
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	73
AZERBAYCAN SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ'NİN ANKARA	
TEMSİLCİLİĞİ'NİN FAALİYETLERİ (1920-1922)	73
3.1. Azerbaycan SSC'nin Ankara Temsilciliği'nin Kuruluşu ve	
Faaliyetleri.....	73
3.2. Azerbaycan SSC'nin Ankara Temsilciliği'nin İstihbarat Faaliyetleri ve	
Raporları	75
3.2.1. İstihbarat Çalışmaları ve Ticaret Şubesi	75
3.2.2. Siyasi İstihbarat Raporları.....	80
3.2.3. Ekonomik İstihbarat Raporları.....	87
3.2.4. Askeri İstihbarat Raporları	89
3.2.5. Anti-Sovyet Unsurlara Dair İstihbarat ve Onların	
Etkisizleştirilmesi Faaliyetleri	90
SONUÇ	95
KAYNAKÇA.....	98
ARŞİV LİSTESİ	105
TABLolar LİSTESİ	106
EKLER	107
Ek 2. Azerbaycan Komünist (Bolşevikler) Partisi Merkez Komitesi'nin 3	
Temmuz 1920 Tarihli Toplantısının Protokolü Çevirisi	109
Ek 3. Ankara'daki ASSC'nin Tam Yetkili Temsilciliği Çalışanları Listesi	112
Ek 4. RSFSC'nin Türkiye'deki diplomatik temsilciliğinin 1. Katibinin eski	
muavini M. Memmedov'un Azerbaycan SSC'nin Harici İşler Halk	
Komiserliği'ne, Mustafa, Kemal Paşa hükümetinin hakkındaki 29 Mayıs 1921	
tarihli mektubu.....	113

Ek 5. Azerbaycan'ın Türkiye'deki diplomatik temsilcisi ibrahim ebilov'un azerbaycan'ın harici işler halk komiseri m. D. Hüseyinov'a 21 kasim 1921 tarihli mektubu.....	122
Ek 6. Azerbaycan'ın Kars'taki Konsolosunun Azerbaycan'ın Türkiye'deki Diplomatik Temsilcisinin Ibrahim Ebilov'a Mektubu.	125
Ek 7. Azerbaycan'ın Kars'taki Konsolosunun Azerbaycan'ın Dış İşler Halk Komiserliği'ne 10 Şubat 1922 Tarihli Mektubu.....	132
Ek 8. Azerbaycan'ın Türkiye'deki Diplomatik Temsilcisi Ibrahim Ebilov'un Azerbaycan'ın Dışişleri Halk Komiseri m. D. Hüseyinov'a 1 Mart 1922 Tarihli Mektubu.	136
Ek 9. Azerbaycan'ın Kars'taki Konsolosunun Azerbaycan'ın Türkiye'deki Diplomatik Temsilcisi Ibrahim Ebilov'a Mektubu	142
Ek 10. Azerbaycan SSC'nin Türkiye'deki Temsilcisi İbrahim Ebilov	145
Ek 11. İbrahim Ebilov ve Atatürk	146
Ek 12. İbrahim Ebilov ve Atatürk – 2	147
Ek 14. Azerbaycan SSC Hükümetinin Revize Edilmiş Hali	149
ÖZGEÇMİŞ	150

TEZ ONAY SAYFASI

Türkan NECEFOĞLU tarafından hazırlanan "AZERBAYCAN SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ'NİN TÜRKİYE'DEKİ DİPLOMATİK MİSYONU VE İSTİHBARAT FAALİYETLERİ (1920-1922)" başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Doç. Dr. Ali ASKER

Tez Danışmanı, Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalı

Bu çalışma, jürimiz tarafından Oy Birliği/Oy Çokluğu ile Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 28/01/2020

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Doç. Dr. Ali ASKER (KBÜ)

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Marziye MEMMEDLİ (KBÜ)

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Ali Samir MERDAN (ÇAKÜ)

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans Tezi derecesini onamıştır.

Prof. Dr. Hasan SOLMAZ

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans/Doktora tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntılarım intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden olduğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: Türkan NECEFOĞLU

İmza :

ÖNSÖZ

Çalışmaların yönlendirilmesi ve sonuçlandırılmasında daima destek olan tez danışmanım Doç. Dr. Ali Asker'e teşekkür ederim.

Rusça çevirilerdeki desteğinden dolayı ilk öğretmenim, babam Hacali Necefoğlu'na, yol göstericim, kardeşim Ali Necefoğlu'na ve sabrı için annem Azize Necefoğlu'na teşekkür ederim.

Kaynak ve arşiv konusundaki yardımları için; Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi üyesi Prof. Dr. Rafael Hüseyinov'a, Bakü Devlet Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. İsmayıl Musa'ya, Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi'nin Şube Müdürü Doç. Dr. Nazım Mustafa'ya, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Merkez İlmi Kütüphanesi Direktörü Dr. Leyla İmanova ve kütüphanenin Şube Müdürü Aygün Seferova'ya teşekkür ederim.

ÖZ

19. yüzyıldan itibaren daimî diplomatik temsilcilikler, modern devletler arasındaki ilişkilerin kurulması, geliştirilmesi ve sürdürülmesi açısından önemli bir yere sahip olmaya başlamıştır. Daimî temsilcilikler, esas görevi olan diplomatik ilişkilerin kurulması görevinden başka, buldukları ülkede istihbarat bilgilerinin toplanması, derlenmesi ve iletilmesi konusunda da önemli bir role sahip olmuştur. Bu tezde, dış temsilciliklerin istihbarat toplamadaki önemi, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin (Azerbaycan SSC) Ankara'daki kısa süreli temsilciliği üzerinden ele alınmıştır. Millî mücadelenin başından itibaren gelişmeye başlayan Ankara-Moskova ilişkileri, Azerbaycan SSC misyonununun 21 Ekim 1921 tarihinde Anadolu'ya gelişi ile farklı bir boyuta girmiştir. Misyon, Ankara hükümeti ile olan diplomatik ilişkileri geliştirmesinin yanı sıra Anadolu'daki durum hakkında istihbarat çalışmalarını da yürütmüştür. Bu tez, Azerbaycan SSC'nin Türkiye Büyükelçisi İbrahim Ebilov'un Bakü'deki üstleri ve Kars'taki Konsolosu ile olan yazışmaları kaynak alınarak yazılmıştır. Böylelikle bu çalışmada, diplomatik temsilciliklerin istihbarat toplamada önemli bir role sahip olduğu anlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye; Azerbaycan; Sovyet; istihbarat; diplomasi.

ABSTRACT

From the 19th century onwards, permanent diplomatic missions have had an important place in establishing, developing and maintaining relations between modern states. Apart from the main task of establishing diplomatic relations, the permanent missions have also played an important role in the collection, compilation and transmission of intelligence information about the country of residence. In this thesis, the importance of foreign missions in intelligence gathering is discussed through the short-term representative of the Azerbaijan Soviet Socialist Republic (Azerbaijan SSR) in Ankara. Ankara-Moscow relations, which started to develop from the beginning of the Turkish War of Independence, entered a different dimension with the arrival of Azerbaijan SSR mission to Anatolia on October 21, 1921. In addition to developing diplomatic relations with the Ankara government, the mission also conducted intelligence operations on the situation in Anatolia. This thesis is based on the correspondence of Azerbaijan SSR's Ambassador to Turkey İbrahim Ebilov with his superiors in Baku and his consul in Kars. Thus, in this work, it is tried to be explained that diplomatic missions have an important role in intelligence gathering.

Keywords: Turkey; Azerbaijan; Soviet; intelligence; diplomacy.

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Türkiye'deki Diplomatik Misyonu ve İstihbarat Faaliyetleri (1920-1922)
Tezin Yazarı	Türkan NECEFOĞLU
Tezin Danışmanı	Doç. Dr. Ali ASKER
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans
Tezin Tarihi	28 Ocak 2020
Tezin Alanı	Uluslararası Politik Ekonomi
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	150
Anahtar Kelimeler	Türkiye; Azerbaycan; Sovyet; istihbarat; diplomasi.

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	Azerbaijan Soviet Socialist Republic's Diplomatic Mission and Intelligence Activities in Turkey (1920-1922)
Author of the Thesis	Türkan NECEFOGLU
Advisor of the Thesis	Assoc. Prof. Dr. Ali ASKER
Status of the Thesis	Master's Thesis
Date of the Thesis	28 January 2020
Field of the Thesis	International Political Economy
Place of the Thesis	KBÜ/LEE
Total Page Number	150
Keywords	Turkey; Azerbaijan; Soviet; intelligence; diplomacy.

KISALTMALAR

ACSPİHDA: Azərbaycan Cumhuriyeti Siyasi Partiler ve İctimai Hareketler Devlet Arşivi

ADTA: Azərbaycan Devlet Tarih Arşivi

AİŞ: Yüksek İktisadi Şura (Âli İktisadi Şura)

AzÇeka: (Azərbaycan Komissiyonu – Azərbaycanca Чрезвычайная Комиссия [AzÇeka])

Azərbaycan SSC: Azərbaycan Sovyet Sosialist Cumhuriyeti

AzMYK: Azərbaycan Merkez Yürütme Kurulu (Azərbaycanca Центральный Исполнительный Комитет [AzЦИК])

Azrevkom: Azərbaycan Geçici İnkılap Komitesi (Azərbaycanca временный революционный комитет [Azrevkom])

BMM: Büyük Millet Meclisi

Çeka: Karşı Devrim ve Sabotajla Mücadele Üzerine Tüm Rusya Olağanüstü Komissiyonu (Всероссийская чрезвычайная Комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем [ВЧК-ВЧК])

DMK: Devlet Savunma Komitesi (Dövlət Müdafiə Komitəsi)

EMT: Karşıdevrimle Mücadele Teşkilatı (Əks-inqilabla Mübarizə Təşkilatı [ƏMT])

Glavhlopkom: SSCB Tarım Halk Komiserliği Baş Pamuk İdaresi (Главное Хлопковое Управление Наркомата Земледелия СССР)

GPU: Devlet Siyasi İdaresi (Государственное Политическое Управление [ГПУ])

İKKİ: Komünist Enternasyonalı Yürütme Komitesi (Исполнительный Комитет Коммунистического Интернационала [ИККИ])

İNO: Dış Şube (Иностранный отдел [ИНО])

İNO SOU OGPU: Birleşik Devlet Siyasi İdaresi'nin Gizli Operasyon İdaresi'nin Dış Şubesi. (Иностранный отдел Секретно-оперативного управления)

Объединенного государственного политического управления [ИНО СОУ ОГПУ])

KGB: Devlet Güvenlik Komitesi (Комитет государственной безопасности [КГБ])

Komintern: Komünist Enternasyonal (Коммунистический интернационал [Коминтерн])

Komsomol: Leninist Genç Komünistler Birliği (Всесоюзный Ленинский Коммунистический Союз Молодёжи [ВЛКСМ-Комсомол – VLKSM])

KRO: Karşı İstihbarat Şubeleri (Контрразведывательные отделы [КРО])

NKVD: İçişleri Halk Komiserliği (Народный комиссариат внутренних дел [НКВД])

OGPU: Birleşik Devlet Siyasi İdaresi (Объединённое государственное политическое управление [ОГПУ])

OO: Özel Şube (Особый Отдел [ОО])

Operod: Operasyon Şubesi (Оперативный отдел [Оперод-Operod])

OZAKOM: Özel Transkafkasya Komitesi (Особый Закавказский Комитет [ОЗАКОМ])

Razvedupr: Genelkurmay İstihbarat Müdürlüğü (Разведывательное управление при Штабе [Разведупр])

Registrod: Kayıt Şubesi (Регистрационный отдел [Регистрод])

Registrupr: Kayıt Müdürlüğü (Регистрационное управление [Региструпр])

RKKA: İşçi-Köylü Kızıl Ordusu (Рабоче-крестьянская Красная Армия [РККА])

RSFSC: Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (Российская Советская Федеративная Социалистическая Республика [РСФСР])

RVSR: Cumhuriyet Devrimsel Askeri Konseyi (Революционный военный совет республики [РВСР])

Sovnarkom: Halk Komiserleri Konseyi (Совет народных комиссаров [СНК-Совнарком – SNK])

SOU: Gizli Operasyon İdaresi (Секретно-оперативное управление [СОУ])

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Birliği (Союз Советских Социалистических Республик [СССР])

TDK: Türk Dil Kurumu

TSFSC: Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (Закавказская Социалистическая Федеративная Советская Республика, kısaca: Закавказская Федерация [ЗСФСР])

Ukrayna SSC: Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti

Voenkontr: Askeri Karşı İstihbarat (Военная контрразведка [Военконтр])

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Bu tezde, modern devletin ortaya çıkmasıyla birlikte önem kazanan dış temsilciliklerin, buldukları ülkeye karşı istihbaratın toplanması ve iletilmesi konusundaki önemi incelenecektir. Bunu yaparken de ilk Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 1920 yılında Bolşevikler tarafından işgaliyle kurulan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (Azerbaycan SSC) vaka olarak incelenecektir. 1920-22 yılları arasında dış ilişkiler bakımından etkin olan Azerbaycan SSC'nin, Millî Mücadele Dönemi Türkiye'sindeki istihbarat yönlü etkinliği ele alınacaktır.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte, Türkiye'de başta Azerbaycan olmak üzere diğer Türk cumhuriyetlerine olan ilgi artmıştır. Bu artan ilginin yansıması, sosyal bilimler literatüründe de kendini göstermiştir. Azerbaycan'ın gerek 1991 sonrası yakın tarihi, gerekse 1918'deki kuruluşundan itibaren Millî Mücadele dönemindeki Türkiye ile olan ilişkileri, akademide pek çok çalışmanın yapıldığı bir konu olmuştur. Yalnız yapılan bu çalışmaların önemli bir kısmında Azerbaycan'ın Millî Mücadele'ye yapmış olduğu yardım incelenirken, yazım dili bakımından akademik dilden uzak bir dil bulunmaktaydı. Bu çalışmanın amacı, Birinci Dünya savaşı sonrası kurulmuş iki Türk cumhuriyeti arasındaki ilişkiyi, istihbarat ve diplomasi kavramları üzerinden objektif bir şekilde yeniden ele almaktır. Aynı dönemdeki iki ülke ilişkilerini incelemiş çalışmalardan farklı olarak, aynı etnik yapıya sahip bu iki cumhuriyetin *realpolitik* çerçevede sadece kendi devlet çıkarlarını gözeterek hareket ettikleri anlatılmaya çalışılmıştır. Böylece bu tez, o döneme ait yapılan çalışmalardan farklı olarak, literatürdeki boşluğu doldurmayı hedeflemektedir.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu çalışma ele alınırken, diplomasi ve istihbarat kavramları; uluslararası ilişkilere dair bilimsel makaleler ve alana özgü kitaplar üzerinden literatür taraması yapılarak, nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Ayrıca, tezin vaka çalışmasını

oluşturan Azerbaycan SSC-Ankara Hükümeti arasındaki ilişkiler, dönemin Azerbaycan SSC'nin Ankara Büyükelçisi İbrahim Ebilov'un Bakü'yle yaptığı yazışmalar üzerinden incelenmiş, ilgili yazışma ve raporlarda kullanılan dil ve söylem analiz edilmiştir. Birincil kaynak olan bu yazışmalar, Rusçadan tercüme edilerek orijinaliği bozulmadan doğrudan alıntı olarak verilmeye çalışılmıştır.

ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM

Bu araştırmanın problemi, dış temsilciliklerin istihbarattaki önemi saptamak ve Azerbaycan SSC-Ankara Hükümeti ilişkileri üzerinden bu önemi kanıtlamaya çalışmaktır. Bu bağlamda bu araştırmanın hipotezi olarak, dış temsilciliklerin buldukları ülkelerden istihbarat toplanmasında çok önemli bir rolleri bulunduğu ve ortak kimliklere sahip olsalar bile herhangi iki devletin çıkarları doğrultusunda dış temsilciliklerini birbirlerine karşı istihbarat amacıyla kullandıkları söylenebilir.

Hipotez 1: Azerbaycan SSC'nin Ankara'daki temsilciliğinin merkeze gönderdiği istihbarattan, görevinin sadece diplomatik ilişkileri sürdürmek olmadığı anlaşılmaktadır.

Hipotez 2: Azerbaycan SSC'nin Ankara'daki temsilciliğinin, aldığı istihbarat ve sahip olduğu bağlantılar ile Ankara Hükümeti'nin iç ve dış politikalarına müdahale etmeye çalışması yasal görev tanımının dışına çıktının göstergesidir.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Araştırmanın ana konusu gereği, 1918 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti olarak kurulan ve 1920'de işgal edilerek Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti dönüşen devlet ile, 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin öncülü Ankara Hükümeti arasındaki ilişkileri kapsamaktadır. Daha da somutlaştırmak gerekirse, İbrahim Ebilov'un Azerbaycan SSC'nin Türkiye Temsilcisi olarak göreve atıldığı tarih olan Ağustos 1921'den, Aralık 1922'de Sovyetler Birliği'nin kurulmasına kadar olan dönemdeki faaliyetleri tezin sınırlılığını oluşturmaktadır.

GİRİŞ

Bir ülkenin bekası söz konusu olduğu zaman, istihbarat o devlet için vazgeçilmez bir unsurdur. Uluslararası sistemde hayatta kalma mücadelesi veren bir devlet istihbarat üstünlüğünü yitirmesi durumlarda, o devletin rakiplerine dair bilgi gücü azalır ve güvenliği tehlikeye girer. Diğer bir deyişle hem ülke içinde hem de ülke dışında istihbarat elde edebilecek yeterli altyapıya sahip olan devlet kendisini güvende hisseder. Böylece istihbarat, bir devletin güvenlik politikasını ortaya koymasının yanı sıra, o devletin gelecek planlarını da şekillendirmektedir. Özetle istihbarat, modern olsun veya olmasın, devletlerin var olmaya başladığı tarihten itibaren, bir devletin varlığını devam ettirmesi için vazgeçilmez faktördür. Bir ülkenin ihtiyaç duyduğu istihbaratın toplanmasının en önemli ayağı, diğer ülkelere gönderdiği temsilcileri olmuştur. Ulus devlet sisteminin henüz olmadığı dönemlerde, istihbarat da sadece bilgi taşıyan ulakların aracılığıyla elde ediliyordu.

15. yüzyılda İtalyan şehir devletlerinin geçici elçiler yollamak yerine dış temsilcilikler kurmaya başlamasıyla sürekli diplomasiye geçiş başlamış oldu. Bu dış temsilcilikler de zamanla, diplomatik görevlerinin yanı sıra, buldukları ülke hakkında istihbarat bilgileri toplamaya başlamıştır. Bir zamanlar elçilerin sahip olduğu haklar ve dokunulmazlıklar, zamanla belirli bir temele oturtulmuştur. 18 Nisan 1961 tarihinde imzalanan, 24 Nisan 1964 tarihinde ise yürürlüğe giren Diplomatik İlişkiler Hakkında Viyana Sözleşmesi ile 24 Nisan 1963 yılında imzalanan Konsolosluk İlişkileri Hakkında Viyana Sözleşmesi bu haklara belirli sınırlamalar getirmiştir. Temsilciliklerin hiçbir şekilde buldukları ülkenin iç işlerine müdahale hakkı bulunmamaktadır. Bütün bu sınırlandırmalara rağmen, bazı misafir ülkelerin temsilcileri ev sahibi ülke hakkında bilgi toplama işini es geçmez. Bunun bir örneği de bu tez çalışmasında ele alınacaktır.

Azerbaycan-Türkiye ilişkilerine gelirse, Türkçe literatürde genellikle Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonraki yıllar incelenmiştir. Bu tarihten öncesindeki konular, daha çok 'Atatürk döneminde Azerbaycan ile ilişkiler' şeklinde ele alınmış ve 28 Mayıs 1918 Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşundan, 30 Aralık 1922'de Azerbaycan SSC'nin Sovyetler Birliği'ne dahil olmasına kadarki süreç işlenmiştir. Literatürde, iki ülke arasındaki ilişkiler genellikle yapılan iş birlikleri çerçevesinde çalışılmıştır. Bununla birlikte, iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin istihbarat boyutu

özel olarak incelenmemiştir. Örneğin; Bilal N. Şimşir¹, Musa Qasımlı², Vügar İmanov³, Mehman Ağayev⁴, Vasif Gafarov⁵, Elnur Hasan Mikail⁶, Gıyas Şükürov^{7 8 9}, Halil Bal¹⁰, Hakan Sezgin Erkan,¹¹ Aynur Baba-zada¹² gibi araştırmacıların kitaplarında, Türkiye ile Azerbaycan'ın ilişkilerini anlatırken, Azerbaycan SSC ile Ankara Hükümeti'nin ilişkilerini dostluk ilişkileri çerçevesinde ele alınmıştır. Aynı durumu, yazılan tezlerde de görüyoruz. Örneğin, Betül Aslan'ın '*Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov*'¹³ adlı kitabında Türkiye-Azerbaycan ilişkileri siyasi ve ekonomik iş birliği nezdinde, İbrahim Ebilov'un Türkiye'deki diplomatik çalışmalarını ele almıştır. Ebilov'un Kars Konsoloslugu'ndan bölgeye dair bilgi istediğine değinse de İbrahim Ebilov'un istihbarat çalışmalarının ayrıntılarına girmemiştir. Elnur Mikayılov'un '*Atatürk Dönemi Türkiye Azerbaycan İlişkileri (1919-1938)*' adlı tezinde, ilişkileri genellikle Atatürk'ün dış politikası açısından ele almıştır. Mehman Ağayev'in '*Milli Mücadele Yıllarında Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri*' adlı doktora tezinde ilişkiler, diplomatik görüşmeler, yapılan anlaşmalar ve ekonomik iş birlikleri ağırlıklı olarak ele alınmıştır. Benzeri diğer tezlerde de bu iki ülke arasındaki ilişkilerden bahsedilmiştir. Sovyet misyonunun istihbarat çalışmalarına değinilse de hiçbirinde bu mesele sistematik olarak ele alınmamıştır.

¹ Bilal N. Şimşir, *Azerbaycan: Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2011).

² Musa Qasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Mili Mücadele Tarihi 1920-1945* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006).

³ Vügar İmanov, *Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri (1918)* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2006).

⁴ Mehman Ağayev, *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye Azerbaycan İlişkileri* (İstanbul: IQ Yayın, 2008).

⁵ Vasif Gafarov, *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi* (İstanbul: Teas Press, 2018).

⁶ Elnur Hasan Mikail, *Atatürk Dönemi (1919-1938) Türkiye Azerbaycan İlişkileri*. (İstanbul: Derin Yayınları), 2013.

⁷ Qıyas Şükürov, Vasif Gafarov, *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2010).

⁸ Qıyas Şükürov, Vasif Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920) Osmanlı Arşiv Belgeleri* (İstanbul: Teas Press, 2018).

⁹ Qıyas Şükürov, Vasif Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında (1918-1920)* (İstanbul: Teas Press, 2018).

¹⁰ Halil Bal, *Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu* (İstanbul: İdil Yayıncılık, 2010).

¹¹ Hakan Sezgin Erkan, *Türkiye'nin Komşuları Cilt -I XV. Yüzyıldan XXI. Yüzyıla Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve Azerbaycan'ın Sosyal, Ekonomik, Kültürel Değişimi* (İstanbul: Kanes Yayınları, 2015).

¹² Aynur Baba-zada, *Türkiye-Azerbaycan Diplomatik İlişkiler: 1918-2014*, Yüksek Lisans Tezi, (Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017),

¹³ Betül Aslan, *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2004).

Tez çalışmamızda Azerbaycan SSC'nin Ankara'daki Büyükelçisi'nin üstleri ve Kars'taki konsolosu ile yazışmaları, istihbarat çalışmaları bağlamında sistematik olarak üç bölümde ele alınacaktır.

Birinci bölümde, tarih ve istihbarat bağlamında Sovyet istihbaratı incelenecektir. Diplomasi ve istihbarat kavramlarının yanı sıra, dış temsilciliklerin istihbarattaki rolüne de değinilecektir. Azerbaycan istihbaratının temelini Rusya'dan alması sebebiyle, Rusya diplomasi ve istihbaratının tarihine yer verilecektir.

İkinci bölümde, Azerbaycan'ın diplomasi ve istihbarat tarihi, Sovyet öncesi ve Sovyet dönemi olarak iki başlıkta incelenecektir.

Üçüncü bölümde ise, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Ankara Temsilciliği'nin açılışı ve faaliyetleri ele alınacak, İbrahim Ebilov'un yazışmaları istihbarat bağlamında incelenecek ve bu yazışmaları; 'İstihbarat Çalışmaları ve Ticaret Şubesi', 'Siyasi İstihbarat Raporları', 'Ekonomik İstihbarat Raporları', 'Askeri İstihbarat Raporları' ve 'Anti-Sovyet Unsurlara Dair İstihbarat ve Onların Etkisizleştirilmesi Faaliyetleri' olarak alt başlıklara ayrılacaktır.

Böylece, Ebilov'un yazışmaların belirli bir sistem çerçevesinde 'istihbarat' boyutunda incelenecektir. Tezin yazım aşamasında arşivdeki orijinal belgelerin yanı sıra '*Azerbaycan-Türkiye Münasebetleri: 1920-1922 (Belgeler ve Materyaller)*'¹⁴ kitabından faydalanılmıştır.

¹⁴ *Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri. 1920-1922. Sənədlər və materiallar.* (Bakı: Azərbaycanın Atatürk Mərkəzi Orxan nəşriyyatı), 2003.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİH VE DİPLOMASİ BAĞLAMINDA RUS (SOVYET) İSTİHBARATI

1.1. İstihbarat ve Diplomasi

1.1.1. Diplomasi Kavramı

Eski Yunan ve Roma devletlerinde, resmî yazışmalarla ilgilenen ve yabancılarla ilişkileri sağlayan kişilere verilen belgeye, ‘ikiye katlanma’ biçimlerinden dolayı ‘diploma’ denilmekteydi. Diplomasi sözcüğü de kökenini buradan almaktadır. 18. yüzyıla kadar Eski Yunan ve Roma devletlerinden kalma bir alışkanlıkla diplomasi, devlete ait bütün belgeleri ve ayrıcalık göstergesi belgeleri muhafaza ve inceleme anlamını taşıdı. ‘Diplomasi’ kavramının arşiv anlamından çıkartılıp, devletlerarası ilişkileri sürdürmede kullanılan yöntem ve beceri anlamını alması, ilk kez İngiliz devlet adamı Edmund Burke 1796 yılında kullanmasıyla başlamıştır.¹⁵

Genel olarak diplomasi sadece milletlerarası ilişkilerde değil; hukukta, iç politikada, günlük ilişkilerde kelimeleri kullanma ve yönetme sanatıdır. Diğer bir deyişle, insanları kızdırmadan ve rahatsız etmeden iletişim kurma becerisidir. Toplumsal ilişkilerde, karşı tarafa olan yaklaşım ve söylemler ne kadar yumuşak ve hileli olursa, o kadar diplomatik addedilmektedir. Bu çalışmada ise, Uluslararası İlişkiler çerçevesinde diplomasi ele alınacaktır. Bu bilgiler ışığında diplomasi, ulusal çıkarları korumak adına, ülkeler arası ilişkileri barışçıl yöntemlerle yönetme sanatıdır.¹⁶ TDK sözlüğü diplomasiyi, ‘Uluslararası ilişkileri yürüten anlaşmalar bütünü ve görüşmeler esnasında sergilenen ustalık’ olarak tanımlar.¹⁷ Rusça Sözlüğe göre de diplomasi, ‘Hükümetlerin ve onun özel organlarının, dış politika kararlarını uyguladığı ve kendi sınırları üzerinden devlet çıkarlarını koruduğu aktiviteler bütünüdür.’¹⁸ Sovyet diplomasi sözlüğündeki tanımına göre ise diplomasi, “Askeri olmayan taktiksel önlem ve yöntemlerin bir birleşimi olan ve problemin niteliğinin

¹⁵ Hüner Tuncer, *Eski ve Yeni Diplomasi* (Ankara: Ümit Yayıncılık, 2002), s. 13.

¹⁶ *Cambridge Dictionaries*, “diplomacy,” Erişim Tarihi, 22 Mart 2019, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/diplomacy>.

¹⁷ *TDK Sözlük*, “diplomasi,” Erişim Tarihi, 22 Mart 2019, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=diplomasi>.

¹⁸ Сергей Ожегов, Наталья Юльевна Шведова, *Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук. Институт русского языка им. В. В. Виноградова. - 4-е изд., дополненное* (Москва: ОО «ТЭМП», 2006), с. 166.

özel koşullarını dikkate alan bir uygulama aracıdır".¹⁹ Diploması, bağımsız devletlerin hükümetleri arasında resmi olmayan ilişkilerin yürütülmesine, bazen de tebaa devletlerle ilişkilerine kadar uzanan zekâ uygulamasıdır. Diğer bir deyişle diploması, devletler arasındaki işlerin barışçıl yollarla yürütülmesidir.²⁰

İnsanlık tarihine baktığımızda ilk insan grupları, kabileler arası çatışmalara ara vermeye veya çatışmaları sona erdirmeye ihtiyaç duydukları zaman, bu kararları görüşmek için özel birtakım habercileri kullandıkları bilinmektedir. Bu haberciler diğer insanların sahip olmadığı bazı ayrıcalıklara ve dokunulmazlığa sahiplerdi. Bu yüzden bu görevin sahipleri, bu zamana herkes tarafından 'dokunulmaz' olarak kabul görmüştür. Diplomasinin belirli bir kavram çerçevesine oturtulması yeni olsa bile, uygulaması insanlık tarihinin başındaki uygarlıklara kadar uzanmaktadır.²¹ Satow'a göre diploması – bağımsız devlet hükümetleri arasında resmi ilişkilerin yürütülmesinde zekâ ve inceliğin uygulanmasıdır.²² Garden, diplomasıyı, "geniş anlamda dış ilişkiler veya dışişlere dair bilim olarak, dar anlamda ise görüşmeler bilimi veya sanatı olarak" tanımlamaktadır.²³

Diploması, bir bilim ve sanattır. Batılı aydınlar genelde sanat olarak adlandırır ve bu sanatı icra etmeyi piyano çalmaya benzetirler. Doğru bilgileri bir araya getirip analiz etmeyi, notaları doğru şekilde buluşturmaya benzetirler. Uyum içinde giden bir konserde, bir kişni gireceği yanlış nota harmoniyi bozacağı için, diplomasıde de ustalık ve iş birliğine ihtiyaç vardır. Bazen bunu cerrahlık mesleği ile kıyaslayanlar da olmaktadır. Uzmanlık gerektirdiği için tek başına değil de diğer alanlardaki uzmanlarla iş birliği yapmanın gerekliliği vurgulanır.²⁴ Son beş yüz yıldır istihbaratın bel kemiği, yabancı devletlere diplomatik misyonların gönderilmesi olmuştur. İletişim araçlarının ve teknolojinin bugünkü kadar gelişmediği dönemde, istihbarat faaliyetlerini ancak yurtdışına gönderilen temsilciler üzerinden yapmak mümkündü. Günümüzdeki tüm teknolojik gelişmelere rağmen, diplomatik temsilcilikler hem ilişkilerin temini hem de bilgi akışı için hala önemli bir yere

¹⁹ Андрей Громько, *Дипломатический словарь (Т. 1)* (Москва: Издательство Наука, 1986), с. 327-329.

²⁰ Ivor Roberts, *Satow's Diplomatic Practice* (New York: Oxford University Press, 2009).

²¹ Eric Clark, *Diplomat* (New York: Taplinger Publishing Company, 1973), p.4.

²² Ernest Mason Satow, *A Guide to Diplomatic Practice* (New York: Longmans, 1922), p.1.

²³ Guillaume Garden, *Traite Complet de Diplomatie* (Paris, 1833), p.27.

²⁴ Виктор Попов, *Современная дипломатия: теория и практика*, Дипломатия - наука и искусство: Курс лекций. 2-е изд., доп (Москва: Междунар. отношения, 2003), с. 16.

sahiptir. Ayrıca, her ne kadar diplomasinin devletlerarası iletişimin tek ve birincil yöntemi olarak görülmesine yönelik bazı itirazlar olsa da diplomasi devletlerin birbirleriyle iletişim kurmalarının, düzenli veya karmaşık ilişkilere sahip olmalarını sağlamanın temel yoludur.²⁵

Diplomasinin kavram olarak Avrupa'daki düşünürler tarafından ele alınmaya başlaması, bilimsel bir disiplin olarak uluslararası ilişkilerin var olmadığı 15. yüzyılda başlamıştır. Diplomasi, dış politikanın uygulanmasına yardımcı olan bir araç olarak görüldüğü için, genelde dış politikanın alt başlığı gibi ele alınır. Başka bir deyişle, politika yolu belirlerken, diplomasi ise yolda doğru yürümenin yöntemini bulmaktadır. Böylece hedefe, yani ülkenin çıkarlarını korumaya ulaşılır. “Geçici diplomasi (ad hoc)”, diplomasi temsilcilerinin belirli bir görevi gerçekleştirmek amacıyla başka devletlere geçici olarak görevlendirdiği diplomasi türüne denir. Ülkelerin başka ülkelere gönderdiği elçilerinin görevini tamamlayıp dönmesinden ibaret olan bu yöntem, daimî elçiliklerin açılmasıyla yerini sürekli diplomasiye bırakmıştır. Anlaşılacağı üzere “sürekli diplomasi”, devletlerin diğer devletlerin topraklarında diplomatik kurullar ve kalıcı elçilikler bulundurarak yürüttükleri diplomasi türüdür.²⁶

Buna ek olarak, kapalı ve açık diplomasi türleri bulunmaktadır. 17-19. yüzyıllar arasında Avrupa diplomasisinde en bilinen diplomasi, kapalı diplomasi olmuştur. Kapalı diplomasi, genellikle Avrupa monarşilerinin temsilcileri vasıtası ile gizli bir şekilde uyguladıkları ve ancak belirli bir sonuca ulaşıldığında gizliliğin ortadan kalktığı bir diplomasi türüdür. “Saray diplomasisi” olarak da adlanan bu diplomasinin her aşaması gizliliğinin korur bir şekilde sürdürülmüş, öyle ki, bazen bir bölge halkı başka bir devletin egemenliğine geçtiğini çok sonradan öğrenebilmiştir.²⁷ Tüm bu durumdan farklı olarak, Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte, diplomasi için önemli bir dönüm noktası ortaya çıktı. ABD Başkanı Woodrow Wilson'un 14 maddeli ilkelerini yayımlayarak, diplomatik uygulamanın niteliğinde gerçek ve önemli bir değişiklik olan açık diplomasi davranışının gerekliliğini vurgulamıştı. İki savaş arası dönemde önemli bir mevkide bulunan Wilson, açık diplomasiyi destekleme girişiminde aslında tek başına değildi. 1917 Ekim

²⁵ G. R. Berridge, Alan James, *A Dictionary of Diplomacy*, (New York: Palgrave Macmillan, 2001), p. 62.

²⁶ Maurice Waters, *The Ad Hoc Diplomat: A Study in Municipal and International Law* (Netherlands: Springer, 2012).

²⁷ Barış Özdal, Kutay Karaca, *Diplomasi Tarihi I* (Bursa: Dora Yayınevi, 2015), s. 61.

Devrimi'nden sonra ortaya çıkan Sovyet yönetimi, Çarlık Rusyası'nın taraf olduğu bütün gizli anlaşmaları açıklayarak, açık diplomasi çağının çoktan başladığına işaret etmişti.²⁸

Bu diplomasi çeşitlerinin dışında, konferans (zirve) diplomasisi ile sessiz diplomasi olarak adlanan diplomasi türleri de vardır. Konferans diplomasisi, ikiden fazla devlet görevlilerinin bir konferansta bir araya gelip, aralarında ortak bir karar alma girişimleridir. Konferans diplomasisi, uluslararası ilişkilerin yeni bir aracı değildir ve kökeni kadim diplomasi tarihine kadar ulaşmaktadır. 1648 Wesfalya Kongresi hem uluslararası ilişkiler disiplininin hem de konferans diplomasisinin başlangıcı olarak kabul edilir. Ancak konferans diplomasisi, geçen yüzyıla kadar nadir görülen bir durumdur. Konferans diplomasisinin geçmişi, daha önceki diplomatik konferanslara ek olarak, aralarında Büyük Güçler'in politik liderlerinin bulunduğu, 19. ve 20. yüzyıllarda toplanan konferanslara dayanmaktadır.²⁹ Günümüzde konferans diplomasisi, sık görülen bir diplomasi türüdür. Suriye İç Savaşı bağlamında oluşturulan Cenevre ve Astana zirveleri, en güncel konferans diplomasi örnekleri olarak verilebilir. Sessiz diplomasi ise günümüzde devletlerin, Birleşmiş Milletler gibi örgütler çerçevesinde, aralarında yürüttükleri diplomatik faaliyetlere denir. BM açısından sessiz diplomasi aracılarından biri de BM Genel Sekreterliği'dir. Sessiz diplomasi uygulandığı bir başka alan da devletlerin çeşitli uluslararası kuruluşlarda bulundurduğu sürekli misyonlardır. Bu kuruluşlar, her ülkede diplomatik temsilcilik açmaya ekonomik gücü yetmeyen ülkeler için bir ortak alan olmaktadır.³⁰

Bunlardan başka olarak, ikili ve çoklu diplomasi türleri bulunmaktadır. İkili diplomasi, devletlerin çok taraflı ve konferans diplomasisi ile halledemeyeceği meseleleri, sonuca vardırılmak için ara sıra başvurdukları eski yöntemlerden biridir. Çoğunlukla kamuoyuyla paylaşılmak istenilmeyen meselelerin, çözümünde tercih edilir. Görüşmeler neticesinde varılan olumlu ya da olumsuz sonuç, gizlilik gerektirdiği için üçüncü taraflarla paylaşılmaz. Mütakabiliyet ilkesi gereği, yapılan görüşmeler

²⁸ Metin Aksoy, Ahmet Servet Çiçek, "Redefining Diplomacy in the 21st Century" *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2018, 7(3), s. 910.

²⁹ Erik Goldstein, "The Origins of Summit Diplomacy.", In *Diplomacy at the Highest Level* (London: Palgrave Macmillan, 1996), p.23.

³⁰ Faruk Sönmezoğlu, Deniz Ülkü Arıboğan, Gülden Ayman, Beril Dedeoğlu, *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü* (İstanbul: Der Yayınları, 2000), s. 582.

sadece sorunun tarafı olan devletleri ilgilendirmektedir.³¹ Çok taraflı diplomasi, iki ve daha fazla ülke arasında görüşmelerin olduğu diplomasi çeşididir. Çok taraflı diplomasi; konusuna, önemine, çalışma biçimine göre farklı yapılara bürünür. Genellikle, toplantı ve konferanslarda yüz yüze gerçekleştirildiği için konferans diplomasisiyle benzerlik gösterir. Örneğin, G20 veya G8 görüşmeleri gibi “high political” (yüksek politik) meselelerin ele alındığı görüşmeler gibi, küresel iklim sorunları sebebiyle imzalanan Paris İklim Anlaşması’nın görüşmeleri de çok taraflı diplomasi kavramı olarak kabul edilebilir.³²

Tarihsel olarak diplomasi'nin başlıca endişesi, iki ülkenin ilişkilerini yürütürken, savaş ve barış dengesinin sağlanamaması olmuştur. Diplomasi, şiddete başvurmaksızın, müzakerelerle devlet çıkarını güvence altına almaya çalışır. Buna rağmen eğer şartlar mecbur kılarlarsa diplomasi, güç ve tehditle desteklenebilir ve buna ‘zorlayıcı diplomasi’ denir. Zorlayıcı diplomasi, bir aktörü daha önce başlamış olduğu bir eylemi durdurması veya geri alması için ikna etmek amacıyla sınırlı güç tehdidinde dayanmaktadır.³³ Zorlayıcı diplomasi, sadece silah gücü tehdidi ile değil, ekonomik üstünlüğün baskısı ile de yapılabilir.³⁴ Kamu diplomasi de bir ülkenin başka bir ülke üzerindeki propaganda gücünü tanımlarken, “propaganda” kelimesinin çağrıştırdığı pejoratif anlamını yumuşatmak için 1965’te Edmund Gillion tarafından ortaya atılmıştır. Günümüzde kamu diplomasisi, bir ülkenin hegemonya kurmak istediği diğer ülkelerin politikaları ve halkları üzeri etki kurmaya çalışmasının tümüdür. Bu açıdan günümüzde teknoloji ve iletişimin gelişmesiyle, yeni kamu diplomasisi kavramı, devlet dışı aktörleri barındıracak şekilde genişlemiştir.³⁵ Kamu diplomasi üç boyuttan oluşur. Birincisi, politik kararların kamuoyu ile nasıl paylaşılacağıdır. Günümüz demokrasilerinde hükümet yetkilileri aldıkları kararları paylaşmada ulusal basına önem verirler. Halbuki uluslararası basın, kamu diplomasisinin en önemli ayağıdır. İkincisi de bir reklam kampanyasında olduğu gibi, bir ülkenin kendisini tanıttığı konuların bulmasıdır [Örneğin, Türkiye’nin modern Müslüman ülke imajı]. Kamu diplomasisinin üçüncü boyutu da değişim programları ve burslar

³¹ Özdal, Karaca, *Diplomasi Tarihi I*, s. 65.

³² Temel İskit, *Diplomasi: Tarihi, Teorisi, Kurumları ve Uygulaması* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007), s. 259.

³³ Peter Jakobsen, *Western Use of Coercive Diplomacy after the Cold War: A Challenge for Theory and Practice* (London: Palgrave Macmillan, 1998), p.16.

³⁴ İskit, *Diplomasi: Tarihi, Teorisi, Kurumları ve Uygulaması*, s. 260.

³⁵ Özdal, Karaca, *Diplomasi Tarihi I*, s. 65.

vasıtasıyla, hedef ülkelerdeki geleceğin muhtemel liderlerini uzun vadede etki altında tutmayı içermektedir.³⁶

1.1.2. İstihbarat Kavramı

TDK sözlüğü istihbaratı, ‘Yeni öğrenilen bilgiler, haberler, duyumlar’ olarak tanımlar.³⁷ Türkçe literatürde bulunan istihbaratla ilgili en önemli çalışmalardan biri, Ümit Özdağ’ın *İstihbarat Teorisi*³⁸ kitabıdır. Özdağ’ın tanımına göre istihbarat, bir ülkenin rakiplerine karşı üstün gelmesine veya en azından hayatta kalmasını sağlayacak bilgilerin toplanmasıdır. Bu bilgilerle bir ülke, yabancı bir hükümetin ve siyasi bir partinin dağılmasına sebep olabilir. Ayrıca elde edilen bilgilerle, bu yabancı devletin siyasetçilerinin ve bürokratlarının politik planlarının engellenmesi sağlanabilmektedir. Son olarak, bu ülkenin önemli kişi ve ajanlarının etkisiz hale getirilmesine olanak sağlar. İstihbarat, genel algının aksine, siyasi sonuçlar doğuran örtülü operasyon anlamına gelmemektedir. Örtülü operasyonlar; askeri, ekonomik, adli ve istihbarat alanlarını etkileyen operatif (faal) etkinlikler bütünüdür. İstihbarat ise daha çok bilgi toplama ve bu bilginin analizi demektir. Bu açıdan bakıldığında, istihbaratın tek bir tanımı bulunmamaktadır. Herkes tarafından kabul edilebilecek çeşitli tanımlara sahiptir. Özetle istihbarat; bilginin elde edilmesi, kıyaslanması, tespiti, incelemesi ve bir araya getirilerek doğru bir şekilde yorumlanmasını içerir.³⁹

Herman’a göre istihbarat, en basit anlamıyla “bilgi elde etme” olarak kabul edilebilir. 1940’ların sonlarından itibaren istihbaratın klasik tanımı ise; bilgi, organizasyon ve faaliyetler olarak yapılmaktaydı. Bununla birlikte hiçbir zaman, tam anlamıyla hükümetlerin elindeki bilgi veya bu bilginin temini anlamına gelmemektedir. Devlet istihbaratı, bu isimdeki uzman kuruluşların bilgilerle ne yaptıklarını ve ne ürettiklerini açıklar. Aynı kurum olarak istihbaratın gelişimi, geçen yüzyılın başından itibaren gelişen bir olgu olmuştur. Elbette hükümetler istihbaratı “bilgi elde etme” olarak gördüler ve son dört yüz yıldır diplomasi, bu bilginin elde edilmesinde başat rol oynadı. Bundan önceki dönemlerde ise istihbarat; modernlikten uzak, profesyonel kurumları olmayan ve de diplomasiden yararlanmayan bir yapıya sahipti. Ordular ve donanmalar savaş sırasında istihbarata ihtiyaç duysalar

³⁶ Joseph Nye, *Yumuşak Güç* (Ankara: BB101 Yayınları, 2017), s. 154-156.

³⁷ TDK Sözlük, “istihbarat,” Erişim Tarihi, 24 Mart 2019, <https://sozluk.gov.tr/?kelime=istihbarat>.

³⁸ Bkz., Ümit Özdağ, *İstihbarat Teorisi* (Ankara: Kripto Yayınları, 2008).

³⁹ Özdağ, 29.

da barış döneminde bu istihbaratı toplayacak ve işleyecek kurumsal mekanizmalara sahip değillerdi. Bu durum, 19. yüzyılın ortalarından sonra, çoğunlukla askeri nedenlerden dolayı değişti. Bununla birlikte gizli istihbarat denen olgu, 20. yüzyılın başlarında itibaren şekillendi.⁴⁰

Hükümetler gibi, diğer kuruluşlar da kendi bilgi sistemlerine sahiptir ve 'istihbarat' bazen hepsini, hükümet ve hükümet dışı ve ürettikleri oluşumları tanımlamak için kullanılır. Örneğin, 'İş istihbaratı' özel sektörün bölümlerinden sayılmaktadır. Veyahut 'yarış istihbaratı', at yarışı sonuçlarını tahmin etmek için tasarlanmıştır. Diğer ticari bilgi servislerinin de benzer etiketleri vardır. Ancak devletteki "istihbarat" genellikle bilgi ve bilgi hizmetlerinden daha sınırlı bir anlama sahiptir. Özet olarak istihbarat; uluslararası ilişkiler, savunma, ulusal güvenlik ve mahremiyet ile bilgi toplama konusunda uzmanlaşmış kurumlarla özel bir ilişkiye sahiptir.⁴¹

Sovyet dış istihbarat başkanlarından biri olan Leonid V. Şebarşin, istihbaratı "bir kişinin diğerinin saklamaya çalıştığı şeyin içine nüfuz etmesine yardımcı olan araç" olarak nitelendiriyor.⁴² S. İ. Ojegov "istihbarat" kavramını şöyle tanımlıyor: 1. Bir şeyin özel olarak araştırılması; 2. Askeri birlik veya grupların düşman ve işgal ettiği bölge hakkında bilgi edinme eylemleri; 3. Bu tür eylemleri gerçekleştiren askeri birlik, askeri birim; 4. Diğer ülkelerin ekonomik ve politik yaşamlarının, askeri potansiyellerinin vb. özel olarak incelenmesinden sorumlu bir örgüt.⁴³

M. Warner, gizli bir devlet etkinliği olarak istihbarat kavramının üç yönden oluştuğuna inanıyor: Birincisi, istihbarat yalnızca "sırlarla" ya da tam tersiyle birileri için politik olarak doğru görünen münhasıran açık bilgilerle meşgul olamaz. Devletlerin ayrıca sırlarını saklamaları ve korumaları gerekir, bu da bunu yapabilmek için uzmanlara ihtiyaç duymaları anlamına gelir. Dolayısıyla "istihbarat" çalışma tanımı gizlilik yönünü de içermelidir. İkincisi, "... politikacılar için istihbarat, rekabetçi bir ortamda çalışan diğer karar vericiler için istihbarattan farklıdır, çünkü

⁴⁰ Michael Herman, "Diplomacy and Intelligence.", In *Diplomacy and Statecraft*, New York: Taylor and Francis Group (1998), 9(2), p.1-22.

⁴¹ Michael Herman, *Intelligence Power in Peace and War* (New York: Cambridge University Press, 1996), p.1.

⁴² Леонид Шебаршин, *Рука Москвы: Разведка от расцвета до распада* (Москва: Алгоритм, 2013), с. 10.

⁴³ Сергей Ожегов, *Словарь русского языка* (Москва: Русский язык, 1987), с. 556-557.

devlet çıkarları açısından istihbarat – ‘yaşam ve ölüm’ meselesidir. Üçüncüsü, “... ‘istihbarat’ kavramı hem gizli bilgileri hem de gizli, yasa dışı faaliyetleri (gizli operasyonları) içerir”. Bu, sadece 20. yüzyıldaki “istihbarat” (*intelligence*) kelimesinin iki anlam (“casusluk” ve “gizli bilgiler”) kazandığı dünyanın İngilizce konuşan kısmı için geçerli değildir. Sanayi döneminde, Fransızca (*renseignement*) ve Almanca (*Nachrichten*) dillerindeki terimler aynı şekilde dönüştürüldü. Bir anlamda, bu terimler gizlilik ve devlet çıkarları hakkındaki başlangıç tasavvurlara daha uygun hale geldi.⁴⁴

İstihbarat kendi içinde çeşitli tanımlara sahip olduğu gibi, kendine has çeşitli türlere de sahiptir. Bunların ilki siyasi istihbarattır. Siyasi istihbarat, bir devletin politik yapısını oluşturmuş, hukuksal düzenin yapısında bulunan tüm unsurlara karşı yapılmış istihbarattır.⁴⁵ Aynı şekilde, bu istihbarat, askeri operasyonlarla milli siyasete etki edebilecek tüm politik imkanları kendi bünyesinde bulundurur.⁴⁶ Siyasi istihbarat, örgütlenmelerde siyasi hatalardan ve çatışmalardan kaçınmanın merkezindedir. Siyasi olarak uygulanabilir kararlar almak ve gereksiz çatışmalardan kaçınmak için siyasal istihbarat, siyasi ortamın günümüzde ve zaman içinde kapsamlı bir şekilde değerlendirilmesiyle elde edilir. Siyasi istihbarat toplama ve kullanma yeteneğinin geliştirilmesi, örgütsel koşullarına ve kişisel önyargılarına bağlı olarak bazıları için diğerlerinden daha fazla çaba gerektirir.⁴⁷

Ekonomik istihbarat ise, bir ülkedeki güven ve kalkınmanın sağlanmasında kullanılan tüm kaynaklar dahil olmak üzere, hedef alınan ülkenin üretim ve rekabet gücünü etkileyen politik ve ticari bilgileri içermektedir. Fakat ekonomik istihbarat, ekonomik espionajdan farklıdır. Ekonomik espionaj, düşman devletin hedefteki devletten özel yöntemlerle yoluyla ekonomik istihbarat elde etmeyi hedefleyen faaliyetler sürecidir.⁴⁸ Diğer bir deyişle, ekonomik istihbaratın amacı, bir ülkenin hedeflerine varıp varamayacağını belirlenmesinde, bu ülkenin elinde bulundurduğu ekonomik kaynakların incelenmesidir. Bu istihbarat, ilk başta önemsiz gibi görünse de

⁴⁴ Владимир Винокуров, *Дипломатия и разведка как средство осуществления внешней политики государства: общее и особенное*, (Москва: Русская панорама, 2015), с. 10.

⁴⁵ Özdağ, *İstihbarat Teorisi*, s. 61.

⁴⁶ Merve Seren, *Stratejik İstihbarat Ulusal Güvenlik* (Ankara: Orion Yayınları, 2017), s. 277.

⁴⁷ Susan M. Adams, Alberto Zanzi, *Developing political intelligence for making feasible decisions*, In *Journal of Management Development*, (2006), 25(4), p.350-367.

⁴⁸ Salih Yılmaz, *Temel İstihbarat: Toplama, Analiz ve Operasyonlar* (Ankara: Kripto Yayınları, 2018), s. 197.

aslında özünde komplike ve sonucunda etkili olan bir istihbarat türüdür.⁴⁹ Dolayısıyla ekonomik istihbarat, diğer istihbarat türlerinin düzgün bir şekilde incelenmesinde büyük bir öneme sahiptir.⁵⁰

Askeri istihbarata gelirsek o, generallerin karar verme süreçlerine yardımcı olmak için, hedef ülkeden bilgi toplamayı ve bu bilgileri incelemeyi ele alan askeri bir disiplindir. Bu sebepten dolayı askeri istihbarat, yalnızca teknolojik gelişmişliği kullanıp hedef ülke hakkında bilgi toplamak değildir. Özünde hedef ülkenin kabiliyetlerini ve niyetlerini incelemek de vardır.⁵¹ Diğer bir deyişle askeri istihbarat, hedef ülke ordularının imkân ve yeteneklerinin yanı sıra, onları güçlü ve zayıf yönlerinin belirlenip incelenmesini kapsar.⁵² Bu sebepten dolayı askeri istihbarat, yalnızca bir ülkenin savaş döneminde düşman ülke tehdidini ortaya çıkarması değildir. Askeri istihbarat buna ek olarak, bir ülkenin bağımsızlığı için ihtiyaç duyduğu en gerekli niteliklerden biridir.⁵³

1.1.3. Dış Temsilciliklerin İstihbarattaki Rolü

Hem diplomasi hem istihbarat yüzyıllar önce ortaya çıkmıştır. Kalıcı temsilciliklerin oluşması ile istihbarat, diplomasiyle özdeşleşmiş ve hatta bazen ikisi arasına sınır koymak mümkün olmamıştır. Açıkça görüldüğü gibi, iki kamu hizmetinin de amaçları ortaktır; yabancı ülkelerde hükümetlerin eylemleri ve planları hakkında bilgi toplayarak ülkelerinin çıkarlarını korumak. Ancak bilgi edinme yöntemleri ve bu yapıların eylemlerinin olayların gelişimine etkisi temelde birbirlerinden farklıdır. İstihbarat bilgiyi toplamaya odaklanırken, diplomasi daha çok yorumlama tarafına ağırlık vermektedir. 1961 Viyana Sözleşmesi, diplomatik misyonun gönderildiği devletin genel durumu hakkında kendi ülkesine göndereceği bilgileri sadece yasal yollardan, açık kaynaklardan edinme izniyle sınırlandırmıştır. Tabii olarak istihbarat bilgilerinin doğrulaması durumu zordur. Çünkü kaynakların ve ajanların açığa çıkma riskini taşır. Neredeyse bütün ülkelerde, istihbarat görevlileri, kendisine sağlanan dokunulmazlıklar için, büyükelçiliklerin çatısı altında faaliyetlerini sürdürürler. Bu meslek gizlilik şemsiyesi altında yürütülmektedir ve sınırlarının açıklanması

⁴⁹ Özdağ, s. 80.

⁵⁰ Seren, *Stratejik İstihbarat Ulusal Güvenlik*, s. 282.

⁵¹ Yılmaz, *Temel İstihbarat: Toplama, Analiz ve Operasyonlar*, s. 166.

⁵² Özdağ, *İstihbarat Teorisi*, s. 73.

⁵³ Seren, s. 281.

sakıncalıdır.⁵⁴ Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Birliği (Союз Советских Социалистических Республик [СССР-SSCB]) diplomatik misyonları personelinin içinde, Sovyet Devlet Güvenlik Komitesi (Комитет государственной безопасности [КГБ-KGB]) ve Sovyet askeri istihbaratı temsilcilerinin oranının yüksek olduğu bilinmekteydi. Bir değerlendirmeye göre bazı Batı başkentlerinde bu oran yüzde kırk – kırk beş olduğu halde, bazı gelişmekte olan ülkelerde yüzde yetmiş beşe kadar ulaşıyordu.⁵⁵ Bunun temel sebebi de bazı Batılı ülkelerdeki Sovyet misyonlarının fon sıkıntısı nedeniyle diplomat sayılarını azaltmalarına rağmen, istihbarat memurlarının sayısını korumayı tercih etmeleriydi. Ayrıca, elçilik personeli sayısındaki düşüş ve “saf diplomatların” azalmasıyla birlikte, diplomat rütbeli istihbarat subaylarının sayısı da aynı anda artmaktaydı.⁵⁶

Başlangıçta diplomasi ve istihbarat oldukça ilkel formda yapılmışlardı. Zamanla egemen bir devletin vazgeçilmez unsurları haline gelen diplomasi ve istihbarat kurumlarının, dış politika eylemlerini gerçekleştirirken belirlenmiş görev tanımları ve aralarındaki ilişki de gelişti. Ancak, günümüz uluslararası ilişkiler konjonktüründe bu iki hizmetin görevleri zaman içinde önemli ölçüde değişti. Diplomatlar bilgiyi yasal çerçevenin izin verdiği ölçüde, genellikle açık istihbarat kaynaklarından elde eder. Fakat bu durum diplomatlara, diğer devletlerin yönetim katında hangi kararların alındığı ve kendi ülkelerinin güvenliğine zarar vermek için hangi planların geliştirildiğine dair güvenilir bilgi sağlayamaz. Çünkü bu veriler her zaman ve her yerde gizli tutulur. İstihbaratçılar ise, bilgi edinirken yasalara uymaktan uzak diğer yöntem ve tekniklere başvururlar. İstihbaratın temel kaynaklarından gelen güvenilir bilgi, her zaman yüksek dereceli gizlilik boyutuna sahiptir. İstihbarat, bir ülkenin gözlem yapılarak elde edilemeyen, yani diplomasinin ulaşamayacağı, mahrem bilgilerine nüfus etme kabiliyetine sahiptir.⁵⁷

Diplomasi ve istihbarat tarihine yakından bakıldığında, 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başlarında kalıcı elçiliklerin ortaya çıkmasıyla birlikte, istihbaratın diplomasinin bir parçası olduğu ve bazı durumlarda diplomasi ile istihbarat arasında

⁵⁴ Попов, *Современная дипломатия: теория и практика*, с. 125.

⁵⁵ Keith Hamilton, Richard Langhorne, *The practice of diplomacy: its evolution, theory and administration* (New York: Routledge, 2013), p.195.

⁵⁶ Попов, *Современная дипломатия: теория и практика*, с. 130.

⁵⁷ Винокуров, *Дипломатия и разведка как средство осуществления внешней политики государства: общее и особенное*, с. 30.

ayırım yapmanın zor olduğu görülebilir. O zamanlarda büyükelçiler ikili bir görev yapmaktaydı. Onlar sahnede diplomat, kulislerde casustular. Onlara ister açık isterse de gizli olsun, herhangi bir yolla bilgi elde etme ve iletme görevi veriliyordu. Bilgi ilk yöntemle elde edildiğinde diplomasi, ikincisi yolla elde edildiğinde ise casusluk oluyordu.⁵⁸ Diplomasi ve istihbarat, uluslararası ilişkilerin gelişmesindeki olası eğilimleri inceler, analiz eder, belirler. Onların mahiyetinin bilinmesi, uluslararası ilişkilerin yalnızca nesnel yasalar sayesinde değil, aynı zamanda belli bir ölçüde bireysel siyasi liderlerin veya siyasi partilerin isteğine bağlı olarak geliştiğinin görülmesine imkân sağlar. Bu nedenle, uluslararası ilişkilerin, diplomasi ve istihbaratın gelişimini doğru bir şekilde değerlendirmek ve tahmin etmek için; siyasi, ekonomik, askeri ve diğer alanlarda dünyada ve çeşitli ülkelerde meydana gelen süreçleri sürekli incelemek ve de bu süreçlerin gelişmelerinin eğilimlerini ve hangi kurallara tabi olduklarını meydana çıkarmak gerekir. Ancak bu durumda, dileneni gerçeklik olarak kabul etmek yerine, bir bütün olarak uluslararası ilişkilerin doğasını ve bu veya diğer ülkeler arasındaki ilişkileri eşit olarak değerlendirmek mümkündür.

Uluslararası ilişkileri değerlendirmedeki hatalar, sadece dış politika kararlarında yanlış hesaplamalar yapmakla kalmaz, aynı zamanda devletler arasında ciddi sorunlara ve hatta diplomatik ilişkilerin kopmasına neden olabilir. Diplomasi ve istihbarat siyasi gerçekleri göz önüne alırlarsa, buldukları ülkedeki durumu doğru bir şekilde değerlendirirlerse, o zaman onların faaliyetleri uluslararası ilişkilerin gelişmesine katkıda bulunmuş olur. Mevkilerini dayatmak, güç dengesini kendi lehlerine değiştirmek, üstünlük elde etmek için güç kullanma girişimlerinde bulunulursa, o zaman bu bir kural olarak, olumsuz sonuçlara, politik ve ekonomik ilişkilerin dondurulmasına, dış politikada güç vasıtalarının egemenliğine yol açar.⁵⁹

1.2. 1922'ye Kadar Rusya'da Diplomasi ve İstihbaratın Tarihsel Gelişimi

1.2.1. Çarlık Rusyası'nda Diplomasi ve İstihbarat

1549 yılında Rusya'da, Çar IV. İvan tarafından ilk bağımsız devlet kurumu olan “Büyükelçilik Prikazı” (Amirliği) kurulana kadar, diplomasi ve istihbarat

⁵⁸ Винокуров, *Дипломатия и разведка как средство осуществления внешней политики государства: общее и особенное*, с. 30-31.

⁵⁹ Винокуров, с. 89-90.

hizmetleri arasında bir fark yoktu. Aynı dönem, profesyonel istihbarat elemanları olmamasının yanı sıra, profesyonel diplomatlar da bulunmamaktaydı. Bu kurumun kuruluşundan önce, bütün diplomatik belgeler Çarlık hazinesinde arşivlenirdi. Dış politika görevleri; hazinedar, mühürdar ve Çar'ın yakın çevresinde özel yetkilendirilmiş şahıslar tarafından yapılırdı. 1549 yılından itibaren, en hassas istihbarat görevleri dâhil, dış politika görevleri bu kurumda yoğunlaşırken; diplomasi ve istihbarat tek bir bütünün parçaları gibi yürütülüyordu. Çar Aleksey Mihayloviç Romanov, 1654 yılında devlet işlerinde düzenlemeye giderken, “Gizli Prikaz” (Тайный Приказ) adlı özel bir yapı kurdu. Büyükelçilik Prikazı varlığını sürdürürken, istihbarat faaliyetleri yer yer Gizli Prikaz'ın kontrolüne geçiyordu. Diplomatik hizmet çalışanları, Çar'ın emri ile belli başlı istihbarat görevlerini yerine getirmeye devam ederken, aynı şekilde ilk kez diplomasi ve istihbaratın yapısal ayrımı gerçekleşiyordu. Düzenli gizli yazışmalarda şifre kullanılmaya da bu dönem geçilmiştir.⁶⁰ Boyar Duması denilen aristokrasi meclisinden bağımsız olan ve direkt Çar'a bağlı olan bu prikaza ‘diyak’ (dyak) denilen bir yetkili önderlik ederdi ve diyakin 6-10 arası yardımcısı bulunurdu. Prikazın temel görevleri şunlardı; boyarların takibi, elçiler ve komutanlarla beraber seferlere katılıp Çar için raporlar hazırlamak, devlet kurumlarının etkinliklerini denetlemektir.⁶¹

Çar I. Petro'nun yeni askeri tüzüğü ile istihbarat, 1716'da ilk kez yasal bir zemin kazanmış ve General Kuartirmeyster bu işlerle görevlendirilmiştir. Bununla birlikte, istihbarat görevini hayata geçirmek amacıyla; büyükelçiler de dahil olmak üzere, resmi diplomatik temsilciliklerin gizlice kullanılması geleneği devam etmekteydi.⁶² Çar I. Petro'nun devlet yönetiminde yaptığı ıslahatlardan bir diğeri de 1718'de Dış İşler Kollegiumu'nun (Cemiyetinin) (Коллегия иностранных дел) kurması olmuştur. Dış İşler Kollegiumu, Rusya'nın diğer ülkelerle ilişkilerini yöneten merkezi bir kurumdu. Dış İşler Kollegiumu, 1802'de kurulan Dışişleri Bakanlığının bünyesine katılmıştır.⁶³ Aynı yıl, 1718'de, Çar Petro yurt dışına kaçan oğlu Aleksey Petroviç Romanov'u soruşturması için Gizli Büro'yu (Тайная Концелярия) kurar ve

⁶⁰ Евгений Примаков, “Очерки истории российской внешней разведки”, От Древнейших времен до 1917 года (Москва: Междунар. отношения, 1996), с. 19.

⁶¹ Ali Asker, “Rus İstihbarat Sistemi”, İçinde: Ümit Özdağ (Ed.), *İstihbarat Örgütleri*, (Ankara: Kripto Kitaplar, 5. Baskı, 2017), s.25-76.

⁶² Примаков, “Очерки истории российской внешней разведки”, с. 19.

⁶³ Светлана Леонидовна Турилова, “Государственная коллегия иностранных дел”, От Петра I к Екатерине II // *Российская дипломатия: история и современность* (Москва: материалы науч.-практ. конф., посвященной 450-летию создания Посольского приказа, 2001), с. 155-168.

başkanlığını bizzat kendisi yürütür. Bu büronun görevi 1726 yılında son bulmuştur. Aynı dönem, Gizli Büro ile paralel çalışan ve daha çok isyanlar ile siyasi suçları soruşturan Preobrajenskiy Prikazı da 1729 da görevini sonlandırır. 1731 yılında, bu iki büronun yetkilerini sürdüren Gizli Arama Bürosu (Канцелярия тайных розыскных дел) kurulmuş ve faaliyetlerini 1762 yılına kadar sürdürmüştür.⁶⁴

1810 yılında Harp Bakanı Michael Andreas Barclay de Tolly, bir dizi Avrupa ülkesinde bulunan Rusya büyükelçiliklerine ilk daimî temsilcilerini, bir diğer deyişle ‘askeri ajanlarını’ gönderdi. Onların asıl görevi gizli istihbarat çalışmaları yapmaktı. Böylelikle, yurtdışında gizli askeri-siyasi bilgilerin elde edilmesi, ilk kez düzenli ve profesyonel temele oturtuluyordu. Dış istihbarat sonraki yıllarda da özellikle Aleksandr İvanoviç Çerişev’in 1848-1856 yılları arasındaki Harp Bakanlığı döneminde, askeriyede daha net bir şekilde yapılanmaya devam etmiştir. Bununla birlikte dış istihbarat konuları, yapısal özellikte olmasa da bir dereceye kadar Dışişleri Bakanlığının yetkisi altında olmaya devam etmekteydi (örneğin Karl Robert Nesselrode’un kırk yıllık bakanlığı döneminde [1816-1856]). Rus istihbarat tarihine baktığımızda, askeri ajanların çalışmalarına dair ilk talimat, 1856 yılında Çar II. Aleksandr tarafından verilmiştir. Böylelikle dış istihbarat fonksiyonları, ordu içinde giderek daha ayrıcalıklı hale gelmiştir. 1853-1856 yılları arasında gerçekleşen Kırım Savaşı’ndaki Rus yenilgisinin buna etkisi büyük olmuştu. Öyle ki, savaştan sonra yapılan Paris Barış Antlaşması 30 Mart 1856 yılında imzalanırken, yukarıda bahsedilen talimat da 10 Haziran’da verilmişti. Yine bu dönemde, Batı örnekleri temelinde Rus ordusunun modernizasyonu süreci, askeri istihbarata da yansımıştır.⁶⁵

19. yüzyıl boyunca hem dahili hem harici askeri ve siyasi istihbarat çalışmaları çeşitli kurumların da bünyesinde yürütüldü. Bunlar; Polis Bakanlığı (Министерство полиции (1810-1891)), Yüksek Askeri Polisiye (Высшая военная полиция [1810-1831]), İçişleri Bakanlığı Özel Bürosu (Особая канцелярия министерство внутренних дел [1819-1826]), Yüce İmparatorluk Bürosu III. Yürütme Birimi (Третье отделение собственной е.и.в.), Özel Jandarma Kolordusu (Отдельный корпус жандармов [1827-1919]), Devlet Düzeni ve Toplumsal Düzenin Korunması Üzere Yüksek Yürütme Komisyonu (Верховная распорядительная комиссия по

⁶⁴ Asker, “Rus İstihbarat Sistemi”, s. 42.

⁶⁵ Примаков, “*Очерки истории российской внешней разведки, От древнейших времен до 1917 года*”, с. 20.

охранению государственного порядка и общественного порядка [Şubat-Ağustos 1880]), Polis Departmanı (Полицейский департамент [1880-1917]), Sınır Muhafazası Özel Kolordusu (Отдельный корпус пограничной стражи [1893-1917]) gibi kurumlardı.⁶⁶ 1880 yılından itibaren önceki istihbarat kurumları lağvedilerek bütün istihbarat çalışmaları Devlet Polis Departmanı'nda toplanır. Başlangıçta üç yürütme biriminden oluşan departmana, ilerleyen yıllarda ihtiyaç doğrultusunda yeni yürütme birimleri oluşturuldu ve bu birimler de rakamlarla adlandırıldı. 20. yüzyılın ilk yıllarından itibaren hem savaş hem de barış döneminde istihbarat faaliyetleri Genelkurmay tarafından yürütülmekteydi ve 1903 yılında Genelkurmay içinde dış istihbarat bölümü kurulmuştu. Benzer faaliyeti yürüten başka bir birim de Polis Departmanı içinde bulunuyordu. İki başlılığa sebep olduğu için, 1906'da her iki bölüm de kapatılmış ve yerlerine Genelkurmay Genel Müdürlüğü kurularak, istihbarat çalışmaları kurumsallaşmaya başlamıştı. Rusya İmparatorluğu'nun 20. yüzyıla çeşitli buhranlarla girmesi, bu istihbarat kurumunun birçok yükü sırtlanmasıyla sonuçlanmıştır.⁶⁷

1904-1905 yılında Rus-Japon Savaşı'nda yaşanan yenilgi de benzer bir durumu ortaya çıkardı. Bu yenilgi, imparatorluğun özel hizmetlerinin tüm istihbarat ve karşı istihbarat çalışmalarını gözden geçirmesi ve yeniden düzenlemesi için ciddi bir itici güç oldu. Bu tarihten itibaren ilk kez, Genelkurmay Akademisi'nde gizli istihbarat eğitimi başlatılırken, profesyonel istihbaratçı personellerinin hazırlanması süreci de düzenli bir temele oturtulmuştur. Yukarıda anlatılan tüm bu tarihsel süreç, Rus dış istihbarat tarihinin Ekim 1917'ye kadarki en önemli kilometre taşları olmuştur.⁶⁸

1.2.2. Sovyet Rusya'sında İstihbaratın Oluşumu

1.2.3. Çeka, GPU, OGPU, NKVD

1917 Ekim Devrimi sonrası kurulan Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC), hayati çıkarlarını korumak için dış politikayı başarılı bir şekilde yürütmesi gerektiğinin farkındaydı. Bunun için de düşmanlarına ve de komşu devletlerinin iç ve dış politikalarına dair kapsamlı ve güvenilir bilgileri zamanında edinmesi gerekliydi. Fakat yeni kurulan Sovyet devleti, 1920'lerde birçok ülke

⁶⁶ Asker, "Rus İstihbarat Sistemi", s. 42.

⁶⁷ Asker, s. 44.

⁶⁸ Илья Деревянко, *Русская разведка и контрразведка в войне 1904-1905 гг.* (Москва: Прогресс, 1993), с. 148.

tarafından tanınmadığı ve onlarla diplomatik ilişkiler kuramadığı için, böylesine kritik bilgileri diplomatik yöntemlerle elde edememekteydi. Bu yeni devletin ilk istihbarat birimleri, Kızıl Ordu ve Karşı Devrim ve Sabotajla Mücadele Üzerine, Tüm Rusya Olağanüstü Komisyonu'nda (Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем [ВЧК-ВЧК-Çeka]) kurulmuştu. Bu dönemde dış istihbarat birimleri, Çeka'nın ayrılmaz bir parçası haline gelmişti. Böylece, Sovyet Rusya sınırları dışındaki istihbarat çalışmaları, dış istihbarat birimlerinin kuruluşundan hemen sonra, Çeka tarafından üstlenilmiş oldu.⁶⁹

Bütün bu çalışmaları başlatan da Çeka Başkanı Feliks Edmundoviç Dzerjinski'ydi. Çeka'nın bağımsız istihbarat birimi kurulmadan önce, istihbarat ve karşı istihbarat görevlerini duruma göre farklı askeri ve Çeka birimleri çözerlerdi. Bu çeşitli birimlerin üstlendiği temel görev, iç ve dış karşı-devrimle mücadele etmektir. Buna ek olarak, (özellikle Uzak Doğu'daki) Çeka organları da ajanlarına hem içte hem de dışta karşı-devrimci örgütlere sızma görevlerini vermişti.⁷⁰

İç Savaş sırasında, İtilaf devletleri ile Beyaz Rusların (Sovyet karşıtlarının), Kızıl Ruslara yönelik planlarını öğrenmek için, komşu ülkelere ajan gönderme gerekliliği doğmuştu. Bu konuda da öncülüğü Dzerjinski yapmıştır. Öyle ki, 1918'in başlarında, Rus sanayiciler arasında çok iyi bağlantı ile istihbarat imkânlarına sahip olan ve Sovyet hükümetine iyi niyetle yaklaşan Dengi gazetesinin eski yayıncısı A. F. Filippov'un angaje edilmesini de bizzat kendisi üstlenmiştir. Dzerjinski'nin talimatı üzerine Filippov defalarca istihbarat toplama amacıyla Finlandiya'ya gitmiştir. Bu ziyaretlerinde Filippov; ülkenin durumu, yönetimin Sovyet Rusya'ya yönelik planları, Beyaz Rusların niyetleri, Fin ordusunun durumu ve o zaman Finlandiya limanlarında bulunan eski çarlık filosunun ruh hali hakkında raporlar hazırlamıştır.⁷¹

Dzerjinski'nin çalışmaları Finlandiya ile sınırlı kalmamıştır. Şubat 1918'e gelindiğinde, Çeka'nın bir ajanını Türkiye'den geri çekmesinden kısa bir süre sonra; Dzerjinski, Rusya'nın Türkiye'deki yetkili temsilcisine, yeni istihbarat görevlerini

⁶⁹ Служба внешней разведки Российской Федерации, “Зарождение внешней разведки Российской Федерации (1917-1920)”, Erişim Tarihi, 26 Şubat 2019, <http://svr.gov.ru/history/stages/stage01.htm>.

⁷⁰ George Leggett, *The Cheka: Lenin's political police: the all-Russian extraordinary commission for combating counter-revolution and sabotage, December 1917 to February 1922* (Oxford: Clarendon Press, 1981), p. 1.

⁷¹ Служба внешней разведки Российской Федерации, “Зарождение внешней разведки Российской Федерации (1917-1920)”.

gerçekleştirmek için mümkün yardımı sağlamasını talep eden bir mektup göndermişti. Tüm bunlara ek olarak, sınır bölgelerindeki Çeka şubeleri, Rusya'nın sınırlarını koruma görevlerinin yanı sıra dış istihbarat çalışmalarını da yürütmeye başlamışlardı. Onlara, aktif faaliyet gösteren yurtdışındaki karşı devrimci örgütlerin faaliyetleri hakkında bilgiler toplama görevi verilmişti. Rusya'da İç Savaşın başlamasından sonra karşı devrim ve ordu içi casusluk faaliyetleri ile mücadeleyi başarılı kılma amacıyla, yurtdışında ajan devşirme çalışmalarının teşkili hedeflenmişti. Bu amaçla, ordudaki Çeka temelinde Özel Şube (Особый Отдел [OO-ÖŞ]) oluşturulması kararı alınmıştı. Yurtdışındaki istihbarat faaliyetleri de bu Özel Şube'nin bünyesinde bulunan operasyon ve istihbarat bölümleri tarafından gerçekleştirilmekteydi.⁷²

Tablo 1: Sovyet İstihbaratının Sovyetlerin İlk Yıllarındaki Yapısı

1917-1922	1922-1923	1923-1934
<u>Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC)</u>	<u>Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC)</u>	<u>Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Birliği (SSCB)</u>
↓	↓	↓
<u>Halk Komiserleri Konseyi (SNK-Sovnarkom)</u>	<u>İçişleri Halk Komiserliği (NKVD)</u>	<u>Halk Komiserleri Konseyi (SNK-Sovnarkom)</u>
↓	↓	↓
<u>Tüm Rusya Olağanüstü Komisyonu (Çeka)</u>	<u>Devlet Siyasi İdaresi (GPU)</u>	<u>Birleşik Devlet Siyasi Müdürlüğü (OGPU)</u>
↓	↓	↓
<u>Özel Şube (OO)</u>	<u>Gizli Operasyon İdaresi (SOU)</u>	<u>Gizli Operasyon İdaresi (SOU)</u>
↓	↓	↓
<u>Dış Şube (İNO)</u>	<u>Dış Şube (İNO)</u>	<u>Dış Şube (İNO)</u>
	↓	
	<u>Doğu Şubesi</u>	

20 Aralık 1920 tarihinde, yurtdışında istihbarat çalışmalarının yapılması için, Çeka'nın Özel Şubesinde, Dış Şube (Иностранний отдел [İНО-İНО]) adlanan bir birim oluşturuldu. Bu şube, harici istihbarattan sorumluydu. Çeka'nın İNO için hazırladığı yönergesi gereği, RSFSC'nin her bir diplomatik ve ticaret misyonu içinde istihbarat birimi (rezidentura) oluşturuldu. Bu birimlerin başkanı, misyonda diplomat veya tüccar görünümünde olmasına rağmen, resmiyette 'rezident' adlı bir görevliydi. Onun istihbaratçı olduğunu sadece misyon başkanı bilir ve rezidente birkaç tane operasyonel çalışan eleman tahsis edilirdi. Böylece, bu istihbarat birimleri 'legal' bir görüntü kazanmış olurdu. Aynı yönergeye göre, diplomatik bağların bulunmadığı

⁷² Служба внешней разведки Российской Федерации, "Зарождение внешней разведки Российской Федерации (1917-1920)".

ülkelerde, 'illegal' rezidenturaların oluşturulması da mümkündür. Gizlilik için bu durumlarda 'illegal' rezident, Çeka'nın herhangi bir 'legal' rezidenti ile temas kurmak yerine, direkt olarak Özel Şube ile ilişkilerini yürütüyordu.⁷³

1920'li yılların başından itibaren gerek Rusya'da gerekse uluslararası arenada siyasi durumun değişmesiyle birlikte, Çeka'nın yapısı da değişmeye başladı. Örnek vermek gerekirse, 1917 yılında başlayan iç savaşın ilk yıllarında Çeka'nın uyguladığı olağanüstü tedbirlere gerek kalmadı. Bu nedenle, 23 Ocak 1922 tarihinde Çeka'nın lağvedilmiş ve onun temelleri üzerinde İç İşleri Halk Komiserliği'ne (Народный комиссариат внутренних дел [НКВД-НКВД]) bağlı Devlet Siyasi İdaresi (Государственное политическое управление [ГПУ-GPU]) kuruldu. Yargısız infaz yetkisine sahip olan Çeka'dan farklı olarak, GPU siyasi konuların çözümü ile ilgilenip, adli alandaki meseleleri yargıya bıraktı.⁷⁴ Dış istihbaratın organizasyonundan da sınır bölgelerindeki GPU şubelerinin yetkili temsilcilikleri sorumluydu. Şöyle ki; Kafkasya'daki (Tiflis) GPU'nun yetkili temsilciliği Batı İran'da ve Anadolu'da, Türkistan'daki (Taşkent) yetkili temsilcilik de Doğu İran, Kuzey Afganistan ve Batı Çin'de istihbarat çalışmalarını gerçekleştirmekteydi.⁷⁵

Haziran 1922'de, GPU'nun Gizli Operasyon İdaresi (Секретно-оперативное управление [COY-SOU]) oluşturulurken, Dış Şube de (İNO), SOU'ya bağlandı. İNO'nun bünyesinde de Doğu Şubesi oluşturuldu. Doğu Şubesinin görevleri şunlardı: Doğuya özgü karşı devrim ve casusluk ile ilgili olarak, GPU organlarının Kırım, Kafkasya ve Türkistan'daki tüm çalışmalarının birleştirilmesi; Dış Şubedeki (İNO) birimler tarafından komşu ülkelerden elde edilen tüm istihbarat bilgilerinin analizleri yapılarak, gereken operasyonel görevlerin verilmesi. Aralık 1922'de de Doğu Şubesi'nde üç birim oluşturuldu: 1. Kafkasya ve Yakın Doğu Birim (Başkanı V. A. Stirne); 2. Orta Asya ve Orta Doğu (Başkanı F. İ. Eykhmans); 3. Uzak Doğu (Başkanı M. M. Kazas).⁷⁶

22 Aralık 1922 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği kurulduktan sonra, 2 Kasım 1923 tarihinde GPU; SSCB'nin bakanlar kuruluna denk Halk

⁷³ Павел Густерин, *Советская разведка на Ближнем и Среднем Востоке в 1920-30-х годах* (Saarbrücken: Lap Lambert Academic Publishing, 2014), с. 5-6.

⁷⁴ Густерин, с. 7.

⁷⁵ Георгий Агабеков, *ГПУ: Записки чекиста* (Берлин: Стрела, 1930), с. 27.

⁷⁶ Клим Дегтярев, Александр Колпакиди, *Внешняя разведка СССР* (Москва: Эксмо, 2009), с. 45-46.

Komiserleri Konseyi'ne, (Совет народных комиссаров [СНК-Совнарком – SNK-Sovnarkom]) bağlı, Birleşik Devlet Siyasi Müdürlüğü'ne (Объединённое государственное политическое управление [ОГПУ-ОГПУ]) dönüştürüldü. GPU başkanı olan F. E. Dzerjinski, OGPU başkanı olarak atandı. F. E. Dzerjinski'nin ölümünden (20.07.1926) sonra V. R. Menjinski 1934 yılına kadar bu görevi sürdürdü. Menjinski'nin 10 Mayıs 1934'teki ölümünden sonra bu göreve G. G. Yagoda getirilir. 10 Temmuz 1934'te tüm güvenlik birimlerinin SSCB İçişleri Halk Komiserliği bünyesinde toplanması ile, G. G. Yagoda İçişleri Halk Komiseri olarak görevine devam etti.⁷⁷

1923'te GPU'nun Dış Şubesi de (İNO), OGPU'nun Gizli Operasyon İdaresi'ne (SOU) bağlandı. Diğer bir deyişle, GPU'nun yapısı sabit kalırken, yalnızca ismine bir ekleme yapılmış oldu. Örneğin, İNO'nun tam açılımı şöyleydi: Birleşik Devlet Siyasi İdaresi'nin Gizli Operasyon İdaresi'nin Dış İstihbarat Şubesi. (Иностранный отдел Секретно-оперативного управления Объединенного государственного политического управления [ИНО СОУ ОГПУ-İNO SOU OGPU]). Bu şubeye Mihail Abramoviç Trilisser başkanlık ediyordu. İNO'nun yönergeseine göre bu şubenin görevleri şöyleydi:

- Yabancı devletlerde, Sovyetler Birliği aleyhine faaliyet gösteren karşı-devrimci örgütlerin belirlenmesi,
- Yurtdışında askeri, siyasi ve iktisadi casusluk faaliyetlerini yürütecek devlet ve özel kurumların oluşturulması,
- Diğer devletlerin ve onun hükümetlerinin uluslararası politikadaki siyasi çizgilerinin aydınlatılması, ekonomik durumu hakkında bilgilerin elde edilmesi, Rusya ile ilgili niyetlerinin belirlenmesi,
- Her türlü yazınsal malzemenin elde edilmesi ve böylece hem karşı devrimci örgütlerin hem de liderlerinin itibarını sarsmak için kullanılacak belgelerin temin edilmesi,
- Yurt dışındaki Sovyet kurumlarına ve vatandaşlarına yönelik istihbarat çalışmalarının engellenmesi (karşı istihbarat).⁷⁸

⁷⁷ Asker, "Rus İstihbarat Sistemi", s. 46.

⁷⁸ Служба внешней разведки Российской Федерации, *Очерки истории российской внешней разведки: В 6 т.*, Т. 2: 1917-1933 годы (Москва: Международные отношения, 1997).

Yakın Doğu'da Sovyet Rezidenti olarak çalışan ve sonradan Batıya sığınan Grigoriy Sergeyeviç Agabekov'un 1930 yılında Berlin'de yayınladığı *GPU: Çekist Notları* adlı kitabında, İNO'nun yapısına dair şu bilgileri veriyordu:

Doğu Şubesi iki bölümden oluşuyor. Yakın ve Orta Doğu'daki tüm çalışmaları yöneten 'Doğu Bölümü' ve İngiltere ile Amerika'daki çalışmaları yürüten 'Anglo-Amerikan Bölümü'. Bu bölümlerin birleştirilmesinin sebebi, doğuda bulunan İngiliz kolonilerindeki tüm çalışmalarda İngiltere ile karşı karşıya kalınmasıydı. Konum sebeplerinden dolayı çalışmaların başlatılmadığı Amerika'dan İngiltere'ye akraba kabul edilen bir ülke olarak bu bölüme dahil edilmişti.⁷⁹

1922'de İNO ilk legal rezidenturalarını, diplomatik ve ticari temsilcilikler görünümü altında Afganistan ve Türkiye'de açtı. 1923'te de İran'da legal rezidentura oluşturuldu. İstanbul'dakinden farklı olarak bu rezidenturaların faaliyeti, İNO'nun 5.Doğu Şubesi tarafından yönetiliyordu. İstanbul rezidenturası ise Güney Avrupa ve Balkan ülkeleri Şubesi denetimindeydi. İstanbul üzerinden Balkan ülkeleri, Mısır, Suriye ve Cezayir'de istihbarat çalışmaları yapılıyordu. İNO, Kafkasya üzerinden, İran ve Türkiye'ye; Orta Asya üzerinden de Afganistan'a ajan gönderiyordu. 1920'li yılların ortalarında İran, Afganistan ve Türkiye'de, Rusya'nın yirmiye yakın rezidenturası vardı. Merkez rezidenturalarda 3-4 eleman, taşra rezidenturalarında ise 1-2 eleman çalışıyordu. Ülkeye gelen istihbaratçılar, ilişkiler kurarak ajan angaje eder ve de daha önce angaje olan kaynaklarla ve Rusya'dan gönderilen ajanlarla temaslar kurardı. Birçok durumda bir ülkedeki farklı rezidenturaların elemanları birbirlerini tanımazdı. Tüm rezidenturaların, temel görevlerine ek olarak, konumu ve imkanları çerçevesinde kendine özgü görevleri vardı. Örneğin İstanbul'daki rezidentura 1924-26 yıllarından itibaren Suriye, Mısır ve Bulgaristan'da; Tahran'daki rezidenturası ise, Kirmanşah üzerinden Mezopotamya'da istihbarat faaliyetlerini yürütüyordu. Kabil rezidenturası ise, Hindistan'da ciddi bir ajan ağına sahipti. İran'daki Reşt rezidenturasının görevleri arasında; Taşnaksütyun Ermeni Örgütü, Azerbaycanlı Müsavatçılar ve bölgedeki İngiliz rezidenturasının faaliyetleri hakkında istihbarat toplamak vardı. Meşhed şehrindeki rezidenturanın esas görevi ise, İngiliz istihbaratçılarına ve onların yerli işbirlikçilerine karşı çalışmalar yapmak ve de İngilizlerin Türkistan'daki Basmacı Hareketi ile olan ilişkilerinin ortaya çıkarılmasını sağlamaktı.⁸⁰

⁷⁹ Агабеков, ГПУ: Записки чекиста, с. 166.

⁸⁰ Служба внешней разведки Российской Федерации, *Очерки истории российской внешней разведки: В 6 т.*, с. 241-243.

1925-28 yılları arasında, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'deki ticaret temsilcisinin yardımcısı görünümü altında istihbaratçı olarak çalışan İbrahim Mustafoviç İbrahimov, 1928 yılında Avrupa'ya sığındıktan sonra Rus rezidenturalarına dair bazı notlar yazmıştı. İbrahimov'un verdiği bilgilere göre, İstanbul'da Komintern'e (Коммунистический интернационал-Komünist Enternasyonal) ve OGPU'ya bağlı iki rezidentura vardı ve her ikisi de 1926'da kurulan Sovyetler Birliği İstanbul Başkonsolosluğu binasında faaliyetlerini yürütmekteydi. Yine İbrahimov'un aktardığına göre, OGPU'nun rezidenti E. C. Goldenştayn da SSCB İstanbul'daki Ticaret Temsilciliği'nin ikinci sekreteri adı altında çalışıyordu. İ. İbrahimov OGPU'nun Türkiye'deki faaliyetleri şöyle aktarılmaktadır:

Yetkili Temsilcilik devamlı olarak Ankara'da, OGPU rezidenturası ise İstanbul'daki Başkonsoloslukta bulunuyordu. OGPU'nun yurtdışındaki çalışmaları birçok alanı kapsamaktaydı. Bunlar, 1. Sovyet kurumları çalışanlarının takip edilmesi; 2. Muhacirlerin ve örgütlerinin takip edilmesi; 3. Ülkedeki tüm yabancı diplomatik misyonlarla ilişkilerin kurulması; 4. Ülkede askeri ve siyasi casusluk yapılması; 5. Gerek muhacirler gerek yabancılar ve gerekse Türk askerleri arasından elemanlar angaje edilmesi. ... Hem OGPU'nun hem de Komintern'in Türkiye'deki rezidenturaları, tüm Yakın Doğu'daki çalışmaları yönetiyordu. Başkonsolosluk binası içerisindeki OGPU odaları, diğer konsolosluk çalışanlarına kapalıydı. Kendi daktilocuları ve şifrebilimcileri vardı. Çoğu zaman da bu görevleri, istihbaratçıların eşleri yapıyordu. ... İstanbul'daki Başkonsolosluğun teknik sekreteri de mutlaka OGPU ajanı olmalıydı. Konsolosluğa başvuran tüm Sovyet vatandaşları ve muhacirlerin yazışmaları, onun denetiminden geçmekteydi. ... Rezidenturanın muhacirler arasında ki gizli elemanlarının sayısı oldukça fazlaydı. Bunlar arasında, kadınların sayısı da az değildi. Angaje ettikleri ajanların içinde tüccarlar da bulunuyordu ve bu tüccarlar OGPU'ya yaptıkları hizmetleri karşılığında, Ticaret Temsilciliği'den SSCB'ye ticaret izni alıyorlardı.⁸¹

Sovyet diplomatlarının istihbarat faaliyetlerine örnek olarak Kerim Hakimov'un çalışmaları gösterilebilir. İstihbarat faaliyetlerine Buhara'da başlayan Hakimov, Moskova'daki Dışişleri Halk Komiserliği'ne çağırılarak, 1921'de İran'ın Meşhed şehrine RSFSC Başkonsolos olarak atanmıştı. 1923 yılında ise SSCB'nin Reşt (İran) Başkonsolosu olarak atandı. Burada, Sovyet-İran Karma Hudut Komisyonu'nda faal ve becerikli diplomat olarak çalıştığından dolayı, Sovyetler Birliği'nin Başkonsolosu olarak Hicaz Krallığı'na görevlendirildi. 6 Ağustos 1924 yılında Başkonsolosluğun diğer elemanları ile birlikte Cidde'ye gelen Hakimov, güven mektubunu Hicaz Kralı Hüseyin Ben Ali el-Haşimi'ye Müslüman olduğu için Mekke'de verme imkanına sahip oldu. SSCB'nin Arap ülkelerinde ilk diplomatik temsilciliği olan Cidde'deki misyonun açılması, Sovyetler Birliği'nin ilk dış politik başarısı sayılabilir. Bu olay İngiltere'yi rahatsız ederken, aynı ay Kral Hüseyin de

⁸¹ Густерин, *Советская разведка на Ближнем и Среднем Востоке в 1920-30-х годах*, с. 17-20.

İngiltere-Hicaz Anlaşması'nı imzalamaktan vazgeçti. Yukarıda anılan İbrahimov, Hakimov'un başarısını şöyle anlatmaktaydı:

Hakimov maiyetine Arapçanın farklı lehçelerini bilen gençleri almıştı. Onun Müslüman olması, durumunu ve çalışmalarını kolaylaştırıyordu. Hatta Arapların güvenini kazanmak için, Moskova'nın emri ile tüm İslami vecibeleri yerine getirerek bu güveni sağlamıştı. Hicaz'daki diplomatik temsilciler arasında bilinen tek Müslüman olan Hakimov (ki galiba Hollanda'nın da Hicaz'daki diplomatik temsilcisi Müslümandı), ülkede serbest dolaşma hakkına sahipti. Hicaz Kralının ve son yıllar Yemen hâkimi İmam Yahya'nın tam güvenini kazanan Hakimov, aynı zamanda şimdi [1931] Yemen'deki SSCB temsilcisidir.⁸²

Hakimov'la birlikte gelen sekreteri Moisey Akselrod ve Ticaret Halk Komiserliği Temsilcisi Naun Belkin, önce Hicaz'da sonra Yemen'de ajanlık faaliyetlerine başlamışlardı. Onların çabalarını değerlendiren OGPU, Akselrod'u Yemen'de özel temsilci olarak atamıştı. Akselrod Yemen'den, o dönem İtalya sömürgesi olan Eritre'ye ve Mısır'a ajanlar gönderiyordu. Mısır'da Sovyet İstihbaratı'nın (OGPU ve Komintern) esas rezidenti, Rus-Türk İhracat ve İthalat Karma Şirketi'nin (Русско-турецкое экспортно-импортное акционерное общество [1924-1928 гг.]) resmi temsilcisi adı altında Semenyuk isimli biriydi. Mısır'a giden tüm legal ve illegal ajanlar onun emrindeydi. Böylelikle, Sovyetler Birliği ile sınırı olmayan devletler, istihbarat açısından iki birime ayrılmıştı: Arap Yarımadası, Güney İran, Hindistan Hakimov'un kontrolündeyken, Afrika ülkeleri de Semenyuk aracılığıyla Türkiye'deki rezidansın kontrolündeydi. İngiltere aleyhine çalışmaları yapmak için Mısır'ın önemini gözden kaçırmayan Sovyet istihbarat kurumları, Mısır'a yerleşmek için her türlü yolu deniyorlardı. Uzun uğraşlar sonrasında Semenyuk, Türkiye'deki Mısır temsilcisi ile hükümet üzerinde etki sahibi olan ve kendisinin angaje ettiği Mısırlı tüccarlar aracılığıyla, istihbaratçı Meyer başkanlığındaki SSCB Özel Pamuk Komisyonu'nun Mısır'a girişine izni aldı. Bu komisyonun çalışanlarından sadece ikisi pamuk uzmanıyken, diğer tüm çalışanlar OGPU ve Komintern elemanlarıydı. Böylece Moskova, Semenyuk'un başladığı istihbarat çalışmalarını Glavkhlopkom (Главное хлопковое управление Наркомата земледелия СССР – SSCB Tarım Halk Komiserliği Baş Pamuk İdaresi) şirketi adı altında 'legal' olarak sürdürme imkanına sahip oldu.⁸³

⁸² Густерин, *Советская разведка на Ближнем и Среднем Востоке в 1920-30-х годах*, с. 39-40.

⁸³ Густерин, с. 41-43.

1.2.4. Sovyet Askeri İstihbaratı

1917 yılının Ekim ayında iktidarı ele geçirmelerinden sonra Bolşevikler, dağılmakta olan ordunun üst kademesi üzerinde kontrolü sağlamaya ve aynı zamanda Genelkurmayın İstihbarat biriminin de dağılmasını engellemeye çalışıyorlardı. İstihbaratın eski yöneticilerinin çoğu Bolşeviklerle çalışmak istemediğinden dolayı, Çar Genelkurmayı'nın eski yapısı Bolşevikleri tatmin etmedi. Bunun sonucu olarak yeni bir İstihbarat birimi oluşturuldu. Bu birim, ilk yıllarında şu farklı isimler altında faaliyetini sürdürdü: Operasyon Şubesi (Оперативный отдел [Оперод-Operod]), Askeri Karşı İstihbarat (Военная контрразведка [Военконтр-Voenkontr]). Askeri Karşı İstihbarat, 1918'in sonlarında Çeka'nın Özel Şubesi'ne devredildi.

1918 yılının Eylül ayında kurulan Cumhuriyet Devrimsel Askeri Konseyi'nin (Революционный военный совет республики [PBCP-RVSR]) Karargâhı esasında Ekim ayında RVSR Sahra Karargâhı oluşturuldu. Karargâh'ın İstihbarat Müdürlüğüne B. M. Şapoşnikov atandı. 2 Ekim 1918'de Operod'un RVSR bünyesine alınıp, adının RVSR İşler Müdürlüğü (Управление дел ПБСР) olarak değiştirilmesi ve tüm istihbarat ile karşı-istihbarat görevlerinin bu birime verilmesi kararı alınsa da bu karar gerçekleşmemiştir. 14 Ekim 1918'da tüm askeri kontrol ve istihbarat birimleri RVSR Sahra Karargâhı emrine verildi.⁸⁴ RVSR'nin 5 Kasım 1918 tarihli emri ile Sahra Karargâhında oluşturulan altı müdürlükten biri Kayıt Müdürlüğü (Регистрационное управление [Региструпр-Registрупр]) oldu.⁸⁵ Bu birimin başkanı olarak RVSR Üyesi, Devrimsel Askeri Mahkeme Üyesi, RVSR Sahra Karargâhı Komiseri, 1921 yılında RSFSC Ankara Büyükelçisi görevine getirilecek, Semyon Aralov^{86, 87, 88} atandı.⁸⁹

⁸⁴ Александр Колпакиди, Дмитрий Прохоров, *Империя ГРУ: Очерки истории российской военной разведки*. (Москва: ОЛМА-Пресс, 2000), с. 31.

⁸⁵ Густерин, с. 32.

⁸⁶ Semyon Aralov, 30 Aralık 1880 tarihinde Moskova'da tüccar bir ailede dünyaya geldi ve Moskova Ticaret Lisesi'de okudu. 1902 yılında Pernovsky Grenadier Alayı'ne gönüllü olarak girdi ve buradan Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'ne katıldı. Rus-Japon Savaşı sırasında hastalığı dolayısıyla kısa süreliğine ordudan terhis edildi. 1905 baharında yeniden orduya çağrıldı ve Mançurya'nın Harbin şehrinde savaştı. 1905 Devrimi sırasında ordudan firar ederek Moskova'ya geldi. Firari sebebiyle gıyabında yargılandıktan sonra idam hükmüne mahkûm oldu. 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile tekrar orduya çağrıldı ve Üsteğmen (Штабс-капитан – Stabs-kapitan) rütbesine kadar yükseldi. 1917 Şubat Devrimi'nden sonra, 3. Ordu'nun önce ordu komite başkan yardımcısı sonra başkanı oldu. Ekim Devrimi'nden sonra alay komutan yardımcısı, 1918'den itibaren Rusya Komünist Bolşevikler Partisi'nin üyesi oldu. 1918-20 yılları arasında, önce Moskova Askeri Dairesi Operasyon Şubesi'nin, sonrasında Askeri Halk Komiserliği Operasyon Şubesi'nin başkanı oldu. Kasım 1918-Temmuz 1919 tarihleri arası adı geçen komiserliğin karargâhında istihbarat bölümünü başkanı oldu.⁸⁶ 21 Kasım 1920'den itibaren Güney-Batı Cephesi Devrimci Askeri Konseyi'nin üyesi oldu ve Sovyet Polonya Cephesi'nde barış görüşmelerinde

Registrupr, İç Savaş'ın sona ermesiyle birlikte, yeniden yapılandırılarak, 4 Nisan 1921'de resmen İşçi-Köylü Kızıl Ordu (Рабоче-крестьянская Красная Армия [PKKA – RKKA]) Genelkurmayı'nın İstihbarat Müdürlüğü (Разведывательное управление при Штабе [Разведупр – Razvedupr])⁹⁰ olarak adlandırıldı. Fakat günümüzde Sovyet askeri istihbarat birimi Razvedupr'un kuruluş tarihi, Devrimci Askeri Konsey'in bu kurumun oluşturulması için verdiği emrin tarihi olan 5 Kasım 1918 kabul edilir.

Farklı yıllarda farklı isimlerle faaliyet gösteren Sovyet askeri istihbarat birimi, 1949 yılında SSCB Silahlı Kuvvetleri Genelkurmayı'nın Baş İstihbarat Müdürlüğü (Главное разведывательное управление Генерального штаба Вооружённых сил СССР) adlandırıldı. 1963 yılında ise Genelkurmay Başkanlığı emrinden alınarak bağımsız olarak SSCB Baş İstihbarat Müdürlüğü'ne (Главное разведывательное управление СССР [ГРУ СССР – GPU SSCB]) dönüştürüldü.

1.2.5. Komintern

Sovyetlerin önemli bilgi toplama kanallarından biri de Komünist Enternasyonal'di (Коммунистический интернационал [Коминтерн – Komintern]). Ekim Devrimi'nden sonra Yakın ve Orta Doğu'da ve Kuzey Afrika'da komünist partileri meydana çıkmaya başladı. Bu partilerin üyeleri, Komintern aracılığıyla Sovyet istihbaratı ile iş birliği yapıyorlardı. Kendi ülkelerinin durumu hakkında bilgiler vererek, özel görevler yerine getiriyorlardı. Bu ülkelerdeki OGPU rezidentleri, Komintern'in yetkilendirdiği elemanları kullanarak, casusluk amacıyla yerli komünist partilerin üyeleri arasından muhbirler angaje ediyordu. Komintern'in Ortadoğu'daki

iştiirak etdi. Sonrasında Kiev Askeri Dairesi'nin oluşumunda çalıştı. 1921 yılı itibariyle Dışişleri Halk Komiserliği'nde göreve başladı ve kısa sürede Litvanya'da yetkili temsilci olarak göreve getirildi. 5 Ocak 1922 tarihinde RSFSC'nin Türkiye'deki yetkili temsilcisi olarak atandı. 1923-1925 yılları arasında da Letonya'da SSCB'nin yetkili temsilcisi oldu. Nisan 1925'te Dışişleri Halk Komiserliği'nde görevlendirildi. Aralık 1926-Ekim 1927 tarihlerinden Çin'de yetkili temsilci olarak çalıştı. 1927 yılına gelindiğinde, SSCB Ekonomi Yüksek Konseyi Dış İlişkiler Şubesi başkanlığına yükseldi. 1932 yılında Maliye Halk Komiserliği'nde görevlendirildi. 1936 yılında kısa süreliğine tutuklanmış ve idam cezası almıştır. Ancak 1939'da beraat etti. 1939-41 yılları arasında Devlet Edebiyat Müzesi'nde başkan yardımcısı olarak çalıştı. 1941'de Alman-Sovyet Savaşı'nın başlaması ile, 60 yaşında, gönüllü olarak orduya katıldı. 1946 yılında partide görevlendirildi ve 1957'de de emekliliğe ayrıldı.

⁸⁷ Константин Залесский, *Империя Сталина: Биографический энциклопедический словарь* (Москва: Вече, 2000), с. 25.

⁸⁸ *Большая советская энциклопедия*, “Семен Иванович Аралов,” (Москва: Советская энциклопедия, 1926, Том 3), с. 233.

⁸⁹ Густерин, с. 33.

⁹⁰ Игорь Симбирцев, *ВЧК в Ленинской России: 1917-1922 в заре революции* (Москва: Издательство Центрполиграф, 2008), с. 12.

elemanları içerisinde, Türkiye'deki rezidantının önemli yeri vardı. O hem Türkiye'de hem de Bulgaristan, Romanya ve Yugoslavya'daki Balkan halkları arasında, Mısır'da çalışmalar yapıyordu. Komintern'in Türkiye'de görevlendirdiği rezident, İstanbul Başkonsoloslugu'nun İkinci Sekreteri ismi altında çalışarak; Türk Komünist Partisi'nin örgütlenmesi, yeni üyelerin angaje edilmesi, teçhizat ve maddi kaynakların sağlanması gibi görevlerle ilgileniyordu. Aynı zamanda Türk Komünist Partisi'nin bağlantıyı sağlayan parti sekreteri de onun önerisi ile Komintern tarafından atanıyordu. Rezident, herhangi bir skandala yol açmamak ve açık vermemek için, angaje ettiği Türklerle yaptığı görüşmelerin gizliliğine çok önem veriyordu. Gizli dairelerde veya Sovyet kurumlarında buluşmaları gerçekleştiriyordu. Bu iş öylesine büyümüştü ki; nerede bir konsolosluk görevlisi veya ticaret temsilcisi varsa, orada OGPU ile birlikte istihbarat faaliyetleri yürütülüyordu. Aslında Komintern, İNO'nun bir şubesi konumundaydı. İNO, Komünist Enternasyonalî Yürütme Komitesi (Исполнительный комитет коммунистического интернационала [ИККИ – İKKİ]) ile daimî temas halindeydi. Örneğin İNO eski başkanı Trilisser, 1935-38 yılları arasında İKKİ yönetim kurulu üyesiyken, aynı zamanda İKKİ Uluslararası İlişkiler Şubesi'nin de sorumlusuydu. Bu şube, İKKİ ile yabancı ülkelerin komünist partileri arasında gizli ilişkileri yürütüyordu. Uluslararası İlişkiler Şubesi'nin, bazı Arap ülkeleri ile ilişkiyi sağlayan irtibat noktası, 1921 itibariyle İstanbul'da aktifti. Hindistan ve Irak komünistleriyle olan ilişki ise, 1929'dan itibaren Tahran'daki irtibat noktası aracılığıyla sürdürülüyordu.⁹¹ 1950'lere kadar Sovyetler Birliği'nde istihbarat birimlerinin (Çeka, GPU, OGPU, NKVD), Dışişleri Halk Komiserliği (Bakanlığı) ile güçlü bir bağı vardı. Tüm Sovyet Büyükelçiliklerinde ve Ticari Temsilciliklerinde, bu istihbarat kurumları ile bağlantılı kişiler çalışıyordu. 1920'li ve 1930'lu yıllardaki Sovyet dış istihbaratının faaliyetlerinin büyük çoğunluğunu, Batılı devletlerin, özellikle de İngiltere'nin, Sovyet Devletine karşı düzenlediği faaliyetleri ifşa ederek etkisiz hale getirme çalışmalarından ibaretti.⁹²

⁹¹ Павел Густерин, *Советская разведка на Ближнем и Среднем Востоке в 1920-30-х годах*, с. 79-85.

⁹² Артём Арабаджян, *Иран: противостояние империям (1918-1919)* (Москва: Редакционно-издательский отдел Института востоковедения РАН, 1996).

İKİNCİ BÖLÜM

TARİH VE DİPLOMASİ BAĞLAMINDA AZERBAYCAN İSTİHBARATI

2.1. Sovyet Öncesi Dönemde Azerbaycan'da Diplomasi ve İstihbarat

2.1.1. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Kuruluşu

Birinci Dünya Savaşı'nın üçüncü yılından itibaren, cephedeki ağır yenilgiler ile ülke genelinde iktisadi ve siyasi buhran sonucu, 12 Mart 1917'de (Jülyen takvimle⁹³ 27 Şubat'ta) Devlet Duması'nın lağvedilmesinden sonra, Rusya İmparatorluğu'nun başkenti Moskova'da isyanlar başlamıştı. İlk olarak, önceden feshedilmiş Devlet Duması'nın Yürütme Komitesi, iktidara el koyarak Knez G. Lvov başkanlığında yeni bir Geçici Hükümet oluşturdu. Üç gün sonra Çar II. Nikolay'ın tahttan feragat etmesiyle, Rusya'da üç yüz yıllık Romanovlar hanedanı son buldu.⁹⁴

Geçici Hükümet, monarşi döneminde Çarın atadığı naip (наместник – namestnik) ve askeri genel valiler (генерал-губернатор - general-gubernatör)⁹⁵ tarafından yönetilen Güney Kafkasya'da, bölgenin 4. Devlet Duması'nda temsil edilen milletvekillerinden ibaret olan Özel Transkafkasya Komitesi'ni (Особый Закавказский Комитет [ОЗАКОМ-OZAKOM]) oluşturarak bölgedeki mülki idare yetkisini bu komiteye verdi. OZAKOM Başkanı olarak, Kadet Partisi'nden Rus kökenli Vasiliy Akimoviç Harlamov atandı. Komite üyeliklerine, Azerbaycanlı M. Y. Ceferov (Musavat Partisi), Gürcü K. G. Abaşidze (Federal-Sosyalist), Ermeni M. İ. Papacanov (Taşnak Partisi), Gürcü A. İ. Çhenkeli (Menşevik) getirildi.⁹⁶

7 Kasım 1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra toplanan Güney Kafkas siyasi teşkilatları, Genel Rusya Kurucu Meclisi çağırılana kadar, bölgeyi yönetmek için Transkafkasya Komiserliği oluşturulması kararını aldı. 14 Kasım 1917'de aynı zamanda Çalışma ve Dışişleri Komiseri görevlerini de icra etmekte olan, Gürcü

⁹³ MÖ 46 yılında Jül Sezar tarafından kabul edilen ve 16 yüzyıla kadar kullanılan bu takvim, yıl hesaplamaların 128 günde bir gün kayma yaşandığı için yerini Gregoryen takvime bırakmıştır.

⁹⁴ Nəşib Nəşibli, *Azərbaycan Demokratik Respublikasının Xarici Siyasəti* (Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2011), s. 32.

⁹⁵ Ali Asker, "The Legal and Political Dimensions of Viceroyalty in the Caucasus", İçinde: AVİM (Ed.), *Turkish-Russian Academics: A Historical Study on the Caucasus* (Ankara: Terazi Yayıncılık, 1. Baskı, 2016), p. 23-36.

⁹⁶ Рагим-бек Векилов, *История возникновения Азербайджанской Республики* (Баку: Элм, 1998), с. 6.

Menşevik E. P. Gegoçkori başkanlığındaki bir ekiple yeni hükümet kuruldu: A. İ. Çenkeli (İç İşleri Komiseri), D. D. Donskoy (Harbiye ve Denizcilik Komiseri), H. O. Karçikyan (Maliye Komiseri), F. H. Hoyski (Halk Eğitim Komiseri), Ş. V. Alekseev-Meskiev (Adalet Komiseri), M. Y. Ceferov (Ticaret ve Sanayi Komiseri), H. B. Melik-Aslanov (Demir Yolu Komiseri), A. V. Neruçev (Toprak, Devlet Emlakı ve Din İşleri Komiseri), A. Ter-Kazaryan (Erzak Komiseri), A. İ. Ohancanyan (Himaye Komiseri), H. B. Hasmemmedov (Devlet Kontrolü Komiseri).⁹⁷

Bununla birlikte, Güney Kafkas'ın esas üç milleti olan Türkler (Azerbaycanlı), Gürcüler ve Ermeniler, komiserlikte kendi milli fraksiyonlarını oluşturmuşlardı. Azerbaycan Milli Fraksiyonu'nun Başkanı Mehmet Emim Resulzade olmuştu. Transkafkasya Komiserliği göreve başladıktan sonra, bölgede yapılan Genel Rusya Müessisler Meclisi seçimlerinde; Gürcü Menşevikler 11, Müsavatçılar 10, Taşnaklar 9, Müslüman Sosyalist Bloğu 2, Bolşevik, Es-Er (Devrimci Sosyalist) ve İttihatçılar 1'er sandalye kazandılar.⁹⁸ Tüm Rusya Kurucu Meclisi seçimlerini kaybeden Bolşevikler tarafından feshedildikten sonra, 22 Şubat 1918'de Meclisin Güney Kafkasya milletvekilleri Tiflis'te Transkafkasya Seymi'ni (Parlamentosu) oluşturdu. Transkafkasya Seymi'nde, Azerbaycan siyasi partilerinin 44 temsilcisi vardı.⁹⁹

Transkafkas Seymi'nin yeni oluşan Azerbaycan fraksiyonunda; *Musavat Partisi'nden* Memmed Yusuf Ceferov, Alimerdan Bey Topçubaşov, Mehmed Emin Resulzade, Nesib Bey Yusufbeyli, Hasan Bey Ağayev, Dr. Hüsrev Paşa Bey Sultanov, Memmed Hasan Hacinski, Mir Hidayet Seyidov, Fethali Han Hoyski, Halil Bey Hasmemmedov, Gazi Ahmed Mehemmedbeyov, Aslan Bey Gardaşov, Şefi Bey Rüstembeyov, Cavad Melik-Yeganov, Mustafa Mahmudov, Mehdi Bey Hacıbababeyov, Hacı Molla Selim Ahundzade, Mehdi Bey Hacinski, Hudadat Bey Melik-Aslanov, Müseyib Ahicanov, Lütfali Bey Behbudov, Firudin Bey Köçerli, İbrahim Ağa Vekilov, Hemid Bey Şahtatinski, Rahim Bey Vekilov, Ali Asker Bey Mahmudbeyov, Yusuf Efendi Efendizade, Mirza Celal Yusufzade, Dr. Memmed Rza Ağa Vekilov, İslam Bey Kabulov; *Müslüman Sosyalist Bloğu'ndan* İbrahim Bey Haydarov, Alihan Kantemir, Aslan Bey Sefikürdski, Ahmed Cevdet Pepinov, Bağır Rzaev, Camo Hacinski, Mehemmed Maherremov; *Rusya Müslümanlığı (İttihat)*

⁹⁷ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, 2. Cilt, (Bakı: Lider, 2005), s. 452.

⁹⁸ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, s. 453.

⁹⁹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, s. 454.

Partisi'nden Sultan Mecid Ganiyev, Mir Yagub Mehdiyev, Heybet Kulu Memmedbeyov; *Müslüman Sosyal Demokrat Menşevik (Hümmet) Partisi'nden* Cefer Ahundov, İbrahim Ebilov, Akber Ağa Şeyhulislamov, Semed Ağa Ağamaliyev temsil ediliyorlardı.¹⁰⁰

Ermeni-Gürcü çoğunluğunun bulunduğu Trankafkasya Seymi'nin Osmanlı Devleti ile yapılan barış görüşmelerindeki uzlaşmaz tutumu sonucunda, Osmanlıların Brest-Litovsk Antlaşması'ndan doğan haklarını elde etmesi için savaş kaçınılmaz oldu. Dolayısıyla, sekiz günlük hareketle, Osmanlı birliklerinin Batum'u geri alması Seym'deki Müslümanlara inisiyatifini ele alma imkânı verdi. 22 Nisan 1918'de Azerbaycan Milli Fraksiyonu'nun teklifi ile Transkafkasya Seymi toplantısında bağımsız Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti ilan edildi. 26 Nisan'da Seym, bağımsız Transkafkasya Hükümeti'ni onayladı: A. Çenkeli (Başkan ve aynı zamanda Dışişleri Bakanı), F. H. Hoyski (Adalet Bakanı), N. Yusufbeyli (Halk Eğitim Bakanı), H. Melik-Aslanov (Ulaştırma Bakanı), M. Hacinski (Ticaret ve Sanayi Bakanı), İ. Haydarov (Devlet Denetimi Bakanı).¹⁰¹ Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının ilanı uluslararası ilişkiler öznesi olma yolunda önemli bir adım olsa da bu olay dış siyaset alanında herhangi esaslı değişiklik yapması ile sonuçlanmadı. Milli fraksiyonlar arasında günden güne derinleşen karşıtlıklar bölgedeki buhranı derinleştirdi.¹⁰²

Batum Konferansı'nda,¹⁰³ Almanya temsilcileri ile Seym heyetinin yaptığı müzakerelerden sonra, General Von Kress'in (Friedrich Kress von Kressenstein) baskısı sonucu Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'nden ayrılma kararı almış Gürcü Fraksiyonu'nun¹⁰⁴ 26 Mayıs 1918'de Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden bir gün sonra, Azerbaycan Fraksiyonu da olağanüstü toplanarak Geçici Milli Şura'yı oluşturma kararı aldı. Azerbaycan Milli Şurası Başkanı olarak Mehmet Emin Resulzade, Yürütme Komitesi Başkanı olarak ise Fethali Han Hoyski seçildi.

¹⁰⁰ Векилов, *История возникновения Азербайджанской Республики*, с. 11.

¹⁰¹ Cemil Hasanlı, *Azerbaycan Tarihi: Türkiye'nin Yardımından Rusya'nın İşgaline Kadar* (Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, No: 48, 1998), s. 70-76.

¹⁰² Əli Həsənov, *Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti* (Bakı: Azərbaycan Nəşriyyatı, 2005), s. 50.

¹⁰³ 11 Mayıs 1918 ve 4 Haziran 1918 tarihleri arasında düzenlenen Batum Konferansı sonrası, Osmanlı Devleti ile Bolşevik Devrimi sonrası kurulan Kafkasya cumhuriyetleri (Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan Milli Şurası) arasında 4 Haziran 1918'de Batum Antlaşması imzalandı.

¹⁰⁴ Cəmil Quliyev, *Azərbaycan tarixi: (1900-1920-ci illər)*, 5. Cilt, (Bakı: Elm, 2008),s. 255.

Milli Şura, 28 Mayıs 1918 tarihinde İstiklal Beyannamesi'ni kabul etti.¹⁰⁵ İlan olunan bağımsız Azerbaycan Devleti'nin yönetim biçimi halk cumhuriyeti olarak belirlendi. İlk Azerbaycan Hükümetini kurmak görevi Fethali Han Hoyski'ye (Başbakan ve İç İşleri Bakanı) verildi: Mehmet Hasan Hacinski (Dışişleri Bakanı), Hudadat Bey Melik-Aslanov (Ulaştırma ve Poçta-Telegraf Bakanı), Halil Bey Hasmehmetov (Adalet Bakanı), Ekber Şeyhülislamov (Tarım Bakanı), Hüsrev Paşa Bey Sultanov (Harbiye Bakanı), Memmet Yusuf Ceferov (Ticaret ve Sanayi Bakanı), Camo Hacinski (Devlet Kontrolü Bakanı). Aynı gün Başbakan Hoyski, bazı devletlerin dışişleri bakanlıklarına bağımsız Azerbaycan Devleti'nin kurulduğunu ve geçici başkentinin Gence şehri olduğunu belirten radyotelgraflar gönderdi.¹⁰⁶ Ayrıca Dışişleri Bakanı M. Hacinski, Osmanlı Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey'e çektiği gizli telgrafla, Moskova'daki ve Avrupa devletlerinin başkentlerindeki Türk büyükelçiliklerinin Azerbaycan'ın o ülkelerdeki temsilcilik fonksiyonlarını uluslararası kurallar çerçevesinde üstlenmelerini istedi.¹⁰⁷

Azerbaycan'ın aydın kesiminin oluşmasında, 19. yüzyılın ikinci yarısında Hasan Bey Zerdabi tarafından Bakü'de yayınlanan *Ekinci* gazetesinin payı büyüktü. Çarlık Rusyası'nda yaşayan Müslüman Türklerin kendi dillerinde çıkardığı bu gazete ile milli düşüncelerin yaygınlaştığı görüldü. Modern okullara giden Müslüman gençlerin artışı ile, basılan gazetelerin sayısında artış görüldü. Azerbaycan'ın dinamik ve entelektüel kesiminin oluşması 20. yüzyılın ilk yıllarında hız kazandı. Hacı Zeynel Abidin Tağıyev gibi iş adamlarının destekleriyle okullar açıldı ve yüksek öğrenim için yurtdışına gençler gönderilmeye başlandı. Eğitimleri sonrasında ülkelere dönen bu gençler, yer yer farklı fikirlere sahip olsalar da Çarlık Rusyası'nın baskılarına karşı bir araya gelebilmekteydiler. Milli dilde okulların açılması ve kadınlar için okullar açılması gibi talepleri vardı. Ufak örgütlenmeler Moskova'nın dikkatinden kaçmıyordu ve bu isimler bazen takip ediliyorlardı. Çarlık Rusya'nın yıkılmasından sonra, kurulan milli devletin yöneticileri tümü ile bu aydın kesimden oluşuyordu.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Cəmil Həsənli, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920)* (Bakı: GARISMA MMC, 2009), s. 75.

¹⁰⁶ Quliyev, *Azərbaycan tarixi: (1900-1920-ci illər)*, s. 260-261.

¹⁰⁷ *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 1. Cilt, (Bakı: Lider, 2004), s. 29.

¹⁰⁸ Vügar İmanov, *Ali Mərdan Topçubaşı (1865-1934): Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azərbaycan Cümhuriyyəti'nin Təmsili*, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi, 2003), s. 14-18.

2.1.2. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dönemi Diplomasi ve İstihbarat

Yeni kurulan cumhuriyetin dış politikasının öncelikli hedefi; bağımsızlığının dünyanın önde gelen devletleri tarafından tanınması, ülkenin dış tehditlerden korunması ve Azerbaycan devlet egemenliğini Bakü üzerinde tesis etmeydi. Bu konularda güveneceği tek devlet de Osmanlı Devleti'ydi. Osmanlı Devleti, Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti ile 11 Mayıs'ta başlattığı Batum Konferansı'nı, Güney Kafkasya bağımsızlıklarını ilan etmiş üç cumhuriyetin heyetleri ile devam ettirdi. 4 Haziran'da Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan cumhuriyetlerinin her biri ile Osmanlı devleti arasında 'barış ve dostluk' anlaşmaları imzalandı. Azerbaycan Hükümeti'nin yaptığı ilk devletlerarası antlaşma olan "Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniye ile Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi Beyninde Mün'akaid Muhâdenet Muâhedenamesi,"¹⁰⁹ Osmanlı Devleti'nden Adalet Bakanı Halil Mentеше, Kafkas Cephesi Baş Komutanı Ferik Mehmet Vehip Paşa; Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nden de Dışişleri Bakanı Memmed Hacinski ve Milli Şura Başkanı Mehmet Emin Resulzade tarafından imzalandı. Antlaşmanın Azerbaycan için en önemli maddesi, "*Osmanlı Devleti, Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti'ne ... ülkenin güvenliğinin teminine ihtiyaç duyduğu takdirde askeri kuvvet ile yardım göstermeyi taaddüt ediyor*" yazılan 4. maddesi idi.¹¹⁰ Bu madde ile Azerbaycan, hem güvenlik ve iç istikrarın korunması için askeri yardımın hem de Bakü'nün kurtuluşu ile Karabağ'ın dağlık kısmındaki silahlı Ermeni çetelerinin bertaraf edilmesinin garantisini Osmanlı Devleti'nden aldı.¹¹¹

Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti, 16 Haziran 1918'de Tiflis'ten Gence'ye taşındı. Fakat ertesi gün Milli Şura ve Hükümeti ile Gence'de bulunan Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa arasında oluşan ihtilaf sonucu, Milli Şura kendini feshetti ve Kurucu Meclis çağrılana kadar tüm yasama ve yürütme yetkilerini Fethali Han Hoyski'nin Başkanlığında kurulan İkinci Geçici Hükümet'e verdi. Yeni kabinede de Dışişleri Bakanı Mehmet Hacinski oldu.¹¹² Bu hükümetin dış politikada ilk işi, İstanbul'da İtilaf Devletleri ve Güney Kafkasya'daki cumhuriyetlerin katılımıyla

¹⁰⁹ Enis Şahin, *Türkiye ve Mavera-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Doktora Tezi, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1994), s. 528-531.

¹¹⁰ Həsənli, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920)*, s. 80.

¹¹¹ Tadeusz Swietochowski, *Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition* (New York: Columbia University Press, 1995), p. 69.

¹¹² Həsənli, s. 90.

düzenlenmesi ön görülen konferansa Mehmet Emin Resulzade, Halil Bey Hasmemmedov ve Aslan Bey Sefikürdski'den oluşan heyetin gönderilmesi oldu.¹¹³ İstanbul Konferansı gerçekleşirse de, Azerbaycan heyeti Osmanlı devlet erkanı ve orada bulunan bir sıra devletlerin yetkili temsilcileri ile temaslar kurmuş, çeşitli konularda Azerbaycan Hükümeti'nin pozisyonunu anlatarak savunmuştu.¹¹⁴ En önemlisi ise, Osmanlı yetkilileri ile görüşmelerde, Bakü'nün kurtuluşu için gerekli askeri yardımı almaya muvaffak olmuştu.¹¹⁵ 23 Ağustos 1918'de ise, Ali Merdan Bey Topçubaşov Azerbaycan Hükümeti tarafından Avrupa ülkeleri ile diplomatik ilişkiler kurmak amacıyla olağanüstü yetkili elçi (ve sonradan bakan) sıfatı ile İstanbul'a gönderildi.¹¹⁶

Bakü, 15 Eylül 1918'de Kafkas İslam Ordusu tarafından kurtarıldıktan sonra, hükümet Gence'den gerçek başkentine taşındı. 6 Ekim'de Fethali Han Hoyski'nin oluşturduğu ikinci kabinede bazı değişiklikler oldu.¹¹⁷ İstanbul'da bulunan Alimerdan Bey Topçubaşov, Dışişleri Bakanı olarak atandı ve telgrafla kendisine diplomatik misyon oluşturma ve Avrupa başkentlerine giderek Azerbaycan'ın bağımsızlığını duyurma görevi verildi.¹¹⁸ Topçubaşov'un yurt dışında bulunmasından dolayı, yeni kabine kurulana kadar Dışişleri Bakanı görevini vekaleten Adil Han Ziyadhanov yürüttü.¹¹⁹ 16 Ekim 1918'de Bakanlar Kurulu diğer bakanlıklarla birlikte Dışişleri Bakanlığını yeniden yapılandırdı. Hükümetin düzenlendiği "Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığının Tesisi Hakkında Tüzük" ile, bakanlığın görevleri şu şekilde belirlendi: yabancı devletlerle siyasi, iktisadi ve kültürel alanda ilişkiler kurmak; yabancı devletlerde Azerbaycan'ın ticaret ve diğer çıkarlarını korumak; yabancı devletlerle sanayi ve ticaret ilişkilerinin güçlenmesine ve gelişmesine etki etmek; yurt dışında yaşayan Azerbaycan vatandaşlarının şahsiyetini ve emlakini korumak; yabancı vatandaşların kendileri ile ilgili yasal taleplerinin temin edilmesine yardımcı olmak. Anılan tüzüğe göre bakanlıkta Merkez ve Dış Müdürlükler oluşturuldu. Merkez Müdürlüğe Bakanlık Konseyi, Yazı İşleri, İç ve Dış İlişkileri, Personel Şubelerini ihtiva eden Daire dahildi. Dış Müdürlük ise Büyükelçilik ve Temsilcilikler, Baş

¹¹³ *Azerbaydžanская Демократическая Республика (1918-1920 гг.)*, Законодательные акты (Сборник документов), (Баку: издательство "Азербайджан", 1998), с. 187.

¹¹⁴ Quliyev, *Azərbaycan tarixi: (1900-1920-ci illər)*, s. 348-349.

¹¹⁵ Nəşibli, *Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti*, s. 62-63.

¹¹⁶ *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 1. Cilt, s. 57.

¹¹⁷ *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 1. Cilt, s. 158.

¹¹⁸ *Azerbaydžanская Демократическая Республика (1918-1920 гг.)*, с. 332.

¹¹⁹ *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2. Cilt, s. 471.

Konsolosluk, Konsolosluk ve Konsolos ajanslarından sorumluydu. Yönetmelik'e göre Bakanlık, Yardımcısı ve Danışmanı olan Bakan yönetir ve kendisi bulunmadığında yardımcısı ona vekalet ederdi.¹²⁰

Hükümet halen Gence'de merkezliken, komşu ülkelere diplomatik temsilciler gönderilmesi amaçlanmıştı. Haziran ayında Tiflis'te, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Gürcistan Cumhuriyeti'nde Temsilciliği tesis edilerek Mehmet Yusuf Caferov Azerbaycan'ın Gürcistan'daki Temsilcisi olarak atandı. Caferov, Dışişleri Bakanlığına gönderdiği 21 Haziran 1918 tarihli raporunda, Gürcistan Hükümeti'nin teklifleri konusundan başka Gürcistan'daki Alman alayının Bakü'ye hareket etmek niyeti hakkında bilgi de veriyordu. Ermenistan'da Azerbaycan temsilciliği kurulana kadar (12 Eylül 1918) Caferov, aynı zamanda Ermenistan'la ilişkilerden de sorumluydu.¹²¹ 1919 yılında Beyaz Ordu Generali Anton İvanoviç Denikin'in ordusunun Güney Kafkasya'ya doğru ilerlemesi ile ilgili Gürcistan'la askeri işbirliği konusu gündeme geldiğinden, 8 Nisan 1919'da Azerbaycan Harbiye Bakanı'nın önerisi ile Yarbay Mehmet Bey Aliyev Azerbaycan'ın Gürcistan'daki Diplomatik Temsilciliği'ne Askeri Ataşe olarak atandı.¹²² 26 Mayıs 1919'da Gürcistan'daki Azerbaycan Temsilciliği'nde Azerbaycan Maliye Bakanlığının Temsilciliği¹²³, 25 Ağustos'ta ise Azerbaycan Devlet Bankası'nın temsilciliği kuruldu.¹²⁴ Caferov 1918 yılının sonundan itibaren Milletvekili olarak Bakü'de çalıştığından dolayı, ona vekalet eden yardımcısı Fariz Bey Vekilov 6 Şubat 1920'de Azerbaycan'ın Gürcistan'daki Temsilcisi olarak atandı. 19 Nisan'da, Azerbaycan'ın Gürcistan'daki Diplomatik Temsilciliği'nde, ülkedeki Azerbaycan vatandaşlarının ticaret, emlak, miras konuları ile ilgili meselelerde yasalar çerçevesinde yardımcı olmak amacıyla Konsolosluk Şubesi oluşturularak, R. Necefov konsolos olarak atandı.¹²⁵

Azerbaycan Hükümeti, 10 Kasım 1918'de Karadeniz'in önemli liman kenti ve aynı zamanda Azerbaycan Demir Yolu ve Petrol Boru Hattı'nın Avrupa'ya çıkış noktası olan Batum'un, Avrupa devletleri ile iktisadi ve ticari ilişkiler açısından ülke için olan önemini dikkate alarak, bu şehirde bir konsolosluk açma kararı aldı. Dr.

¹²⁰ Həsənlı, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920)*, s. 135-136.

¹²¹ *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 1. Cilt, s. 199.

¹²² *Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920 гг.)*, с. 504.

¹²³ *Азербайджанская Демократическая Республика*, с. 564.

¹²⁴ *Азербайджанская Демократическая Республика*, с. 654.

¹²⁵ *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 1. Cilt, s. 199.

Mahmud Bey Efendiyev Konsolos¹²⁶, Dr. Aziz Bey Kadimbeyov Konsolosluk Sekreteri ve Safvet Efendi Ağayev Yazı İşleri Müdürü olarak atandı. 27 Eylül 1919'da Batum Konsolosluğu'nda Azerbaycan Ulaştırma, Ticaret, Sanayi ve Erzak Bakanlıklarının temsilcilerinden oluşan Ticaret şubesi oluşturuldu.¹²⁷ Aynı yıl Ekim ayında statüsü Baş Konsolosluk olarak yükseltildikten sonra Batum Baş Konsolosluğuna Azerbaycan Devlet Bankası'nın muhabirliği görevi verildi.¹²⁸ Ayrıca Batum Baş Konsolosluğu Ticaret Şubesi'nde Azerbaycan Maliye Bakanlığının Temsilciliği oluşturuldu.¹²⁹

14 Eylül 1918'de Ermenistan Hükümeti'nin Azerbaycan'a gönderdiği diplomatik temsilcisi Tigran Bekzadyan'ın vekaletinin tanınmasına rağmen,¹³⁰ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ermenistan'da Diplomatik Temsilcisi atama kararı 29 Ocak 1919'da alındı. Bu görev daha önce Azerbaycan Olağanüstü Tahkikat Komisyonu üyesi olmuş Mehmet Han Tekinski'ye verildi.¹³¹ Nazım Mustafa, M. H. Tekinski hakkında yayınladığı kapsamlı makalede Ermeni istihbaratçı Tigran Devoyants'a istinaden şöyle yazıyordu:

Azerbaycan'ın Erivan'da çok iyi istihbarat şebekesi vardı ... Azerbaycan'ın Erivan'daki diplomatik misyonu; Tiflis ve Bakü'ye Ermenistan ordusunun konumu, birliklerinin yer değişmesi ve teminatı hakkında acil bilgiler göndermekteydi ... Onun elinin altında Ermenistan Hükümeti'nin gizli kararları ve talimatları da bulunurdu ... Ermenistan Parlamentosu'na Azerbaycanlıların seçilmesi için Azerbaycan Hükümeti 40,000 Ruble göndermişti. Azerbaycanlı milletvekillerinin sayıca çok olan casusları, her gün Erivan'ın Müslüman mahallesinin arkasındaki Tokmak Göl etrafından gizli yollarla Şerur-Dereleyez, Vedi ve Zengibasara gidiyorlardı. Erivan'dan onlara silah ve mühimmat götürülüyor, talimatlar ve haberler gönderiliyordu.¹³²

Tekinski, Ermenistan ordusu hakkında elde ettiği gizli bilgileri, şifreli mektuplarla Azerbaycan'ın Tiflis'teki Askeri Ataşesi Yarbay Mehmet Bey Aliyev vasıtasıyla, ilgili devlet kurumuna iletliyordu. Faaliyetleri Ermeni gizli servisince takip edilen Tekinski, "persona non granta" ilan edildi.¹³³ Tekinski, Bakü'ye geri çağırıldıktan sonra Azerbaycan'ın Ermenistan Temsilcisi görevini bir müddet

¹²⁶ *Azərbaycan Demokratik Respublika (1918-1920 çç.)*, s. 361.

¹²⁷ *Azərbaycan Demokratik Respublika*, s. 684.

¹²⁸ *Azərbaycan Demokratik Respublika*, s. 715.

¹²⁹ *Azərbaycan Demokratik Respublika*, s. 719.

¹³⁰ Həsənlı, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920)*, s. 136.

¹³¹ *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 1. Cilt, s. 172.

¹³² Nazım Mustafa, "Azərbaycan'ın Ermənistan'daki ilk diplomatik nümayəndəsi Məhəmməd Xan Təkinski." *Azərbaycan Gazetesi*, 27 Mayıs 2018.

¹³³ Nazım Mustafa, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti işığında: (1918-1920)* (Bakı: ULU, 2018), s. 161-162.

Abdürrahim Bey Hakverdiyev ve Mir Yusuf Mirbabayev yürütmüş, 1920 yılının Şubat'ından itibaren ise Timur Bey Makinski bu göreve atanmıştı.¹³⁴

Osmanlı Devleti, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde herhangi bir diplomatik temsilcilik tesis etmemişti. Çünkü Mondros Mütarekesi'ne kadar bu misyonu Kafkas İslam Ordusu'nun siyasi işler üzerine müşaviri yerine getiriyordu. Osmanlı birlikleri Azerbaycan'ı terk ettikten sonra bile, söz verilmesine rağmen, bir diplomatik temsilcilik tesis edilemedi.¹³⁵ Bağımsızlığın ilanından kısa bir süre sonra, İstanbul Konferansına katılmak için gönderilen Mehmet Emin Resulzade, Halil Bey Hasmemmedov ve Aslan Bey Sefikürdski'den oluşan heyet, Azerbaycan Cumhuriyeti'ni en üst düzeyde temsil ediyordu. Sonradan Olağanüstü ve Yetkili Büyükelçi statüsü ile İstanbul'a gönderilen Ali Merdan Bey Topçubaşov; Osmanlı Sultanı, Başbakanı, Dışişleri ve Harbiye Bakanları ile Güney Kafkasya'daki durum ve Azerbaycan-Osmanlı ilişkileri konularında görüşmeler yaptı. Ayrıca İstanbul'da bulunan İran, Rusya, Ukrayna, İngiltere, ABD temsilcileri ile savaş sonrası dünya jeopolitiğinde Azerbaycan'ın durumunu müzakere etti. 22 Nisan 1919'de Paris Barış Konferansı'na katılmak için İstanbul'dan ayrıldığı zaman, konsolosluk görevini geçici olarak icra etmesi için Safvet Bey Melikov'u Osmanlı başkentinde görevlendirdi.¹³⁶ Azerbaycan Hükümeti, 1 Ağustos 1919'da Ukrayna Diplomatik Eski Temsilcisi Mir Yusuf Vezir Çemenzeminli'yi diplomatik misyon başkanı ve Dışişleri Bakanlığı Yazı İşleri Müdürü Cahangir Bey Gayıbov'u misyonun mali müşaviri olarak gönderme kararı aldı. Yalnız, Yusuf Vezir Çemenzeminli'nin Ekim ayında gelebilmesiyle İstanbul'da Azerbaycan diplomatik misyonu faaliyete başlasa da Nisan 1920'de Azerbaycan'ın Bolşevik işgali sonucu faaliyetini durdurmak zorunda kaldı.¹³⁷

1918 yazında Osmanlı birlikleri Güney Azerbaycan'a dahil olduktan sonra Tebriz'de Azerbaycan konsoloslugu açılrsa da Mondros, mütarekesi sonucu Türk birliklerinin çekilmesiyle İran Hükümeti konsoloslugu kapattı.¹³⁸ 1919 yılının başında İsmayıl Han Ziyadhanov başkanlığındaki heyet İran'a giderek; Tahran, Tebriz, Enzeli, Meşhed şehirlerinde diplomatik temsilcilikler açma teklifini Ahmet Şah Kacar ile

¹³⁴ Nazim Mustafa. "Diplomat Teymur bəy Makinski." *Azərbaycan Gazetesi*, 1 Haziran 2018.

¹³⁵ Həsənlı, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920)*, s. 154.

¹³⁶ *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 1. Cilt, s. 204-205.

¹³⁷ *Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920 гг.)*, с. 618.

¹³⁸ *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 1. Cilt, s. 201.

müzakere edip onay almıştı.¹³⁹ Azərbaycan Hükümeti 1 Ağustos 1919'da aldığı bir digər kararla, İran Hükümeti nezdinde Təhran'daki diplomatik misyonunu tesis etdi və Adil Han Ziyadhanov'u diplomatik təmsilçi olaraq atadı.¹⁴⁰ Adil Han Ziyadhanov, 4 Ocak 1920'de Təhran'da göreve başladıktan sonra,¹⁴¹ 4 Şubat'ta Ənzeli'de Azərbaycan Cümhuriyeti'nin Konsolos Yardımcılığı, 1 Nisan'da Təbriz'de Başkonsolosluk, Rəşt'te Konsolosluk, Məşhed'te Konsolosluk Yardımcılığı, Eher və Hoy'da isə Konsolos Təmsilçilikləri açıldı.¹⁴²

Azərbaycan Cümhuriyeti Hükümeti, 25 Şubat 1919'da Abdurrahim Bey Hakverdiyev'i kuzey komşusu Kuzey Kafkasya Cümhuriyeti'ndə diplomatik təmsilçi olaraq atadı. 28 Mart 1919'da Təmirhan-Şura'da göreve başlayan Hakverdiyev Dışişleri Bakanlığı'na Denikin ordusunun və Rus Kozaklarının Terek vilayetine və aynı zamanda Çeçenistan'a saldırmaları haqqında bilgi göndərdi. Hakverdiyev güvən məktubunu Kuzey Kafkasya Cümhuriyeti Hükümetinə təqdim etdikdən sonrakı iki ay içində; Dışişleri Bakanlığına göndərdiyi raporlarda Denikin ordusunun Kuzey Kafkasya Cümhuriyeti'ne qarşı düzənləndiyi askeri operasyonları,¹⁴³ Dağlılar Parlamentosu'nda və sosial ərazilərdə Dağıstan'ın Azərbaycan'la birləşməsi məsələsinin önə sürülməsi və bununla əlaqəli müzakərələrin yapılməsi, və de Kuzey Kafkasya Cümhuriyeti'ndə General M. Halilov'un 31 Mayıs'ta iktidara gəlməsi haqqında geniş çaplı məlumatlar vermişdi. Hakverdiyev, 7 Haziran'da göndərdiyi raporda; Denikin'in ordusunun tüm Dağıstan'ı ələ gəçirməsi və Port-Petrovsk və Dərbent'teki askeri qüvvələrinin sayı və tərkibi haqqında məlumatlar vermiş; kamuoyunu diqqətə alaraq, Güney Dağıstan'ın Dərbent'le birlikdə Azərbaycan'a birləşdirilməsi üçün acil addımlar atılmasını önermişdi. Bu fəaliyyətlərdən dolayı Denikin'in ordusunun tələbi ilə Dağıstan'ı tərk etmək zorunda qalmışdı.¹⁴⁴

1 Kasım 1918-14 Mayıs 1919 tarixləri arasında, Azərbaycan Cümhuriyeti'nin Ukrayna'daki diplomatik təmsilçisi olan Mir Yusuf Bey Vəzirov, 19 Mart 1919

¹³⁹ Sajjad Hoseini, "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin İran'daki ilk səfir və səfirliyi haqqında." *İçində: Prof. Dr. Nəcəfoğlu'na Armağan* (İzmir: Kanyılmaz Matbaacılık, 2016), s. 197-204.

¹⁴⁰ *Азербайджанская Демократическая Республика*, c.618.

¹⁴¹ İsmayıl Musa, *Azərbaycanın xarici siyasəti: I hissə: Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində: mart 1917-aprel 1920-ci illər* (Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2011), s. 118.

¹⁴² *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 1. Cilt, s. 201.

¹⁴³ Тимур Кармов, Владимир Лобанов. "Взаимоотношения Азербайджанской Демократической Республики и Терско-Дагестанского края ВСЮР, 1919–1920 гг.: современный взгляд" *Вульге Gody*, 2015, 37(3), с. 750-757.

¹⁴⁴ *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 1. Cilt, s. 198.

tarihine kadar paralel olarak Kırım Temsilciliği görevini de yürütüyordu. 19 Mart 1919'da Dr. Cafer Bey Rüstembeyov, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kırım'da ve Kuban'da Diplomatik ve Ticaret Temsilcisi olarak atansa da Kızıl Ordu'nun işgali ile Kırım Hükümeti'nin sessizliğinden dolayı Kırım'da görev yapamadı. Kuban Hükümeti'nin merkezi olan Yekaterinodar (şimdi Krasnodar)'da göreve başlayan C. Rüstembeyov'a, Don Hükümetinde de Azerbaycan'ı temsil etmek yetkisi verilmesi ile birlikte, Güney Rusya Silahlı Kuvvetleri Başkomutanlığı'nın yanı sıra Azerbaycan Cumhuriyeti'nin çıkarlarını koruma yetkisi verilmişti.¹⁴⁵ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Hazar Denizi ötesinde kurulan Zakaspi Geçici Hükümeti'nde 2 Nisan-1 Kasım 1919 tarihleri arasında Konsolosluğu (Konsolos Ekber Ağa Sadıgov) faaliyet göstermişti.¹⁴⁶

7 Ocak 1920'da Azerbaycan Hükümeti; İngiltere, Kuzey Amerika Bileşik Devletleri, İsviçre, İtalya ve eski Rusya İmparatorluğu topraklarında yeni oluşmuş diğer devletlerle birlikte Polonya Hükümeti'nde diplomatik temsilcilikler tesis edilmesi kararını alarak, Dışişleri Bakanlığına bu temsilciliklerin bütçelerini tertip etmek ve temsilci adaylarını belirlemek görevi verdi.¹⁴⁷ Hükümet, 5 Mart'ta Dışişleri Bakanlığının hazırladığı Fransa, İngiltere, İtalya, İsviçre, Polonya ve Amerika'da diplomatik misyonların tesisi hakkında kanun tasarisını ile geçici kadrolar tasarisını onaylayarak, acele Parlamento onayına sundu. Ayrıca Paris diplomatik misyonu göreve başladığı gün, 28 Aralık 1918 tarihli kararla Avrupa'ya gönderilen heyetin görevinin sonlandırılması kararını aldı.¹⁴⁸ 22 Nisan'da bu teklifler Azerbaycan Parlamentosu'nda müzakere edilerek yasalaşsa da (yasada yukarıda anılan devletlere Almanya ve Sovyet Rusya'nın da eklendiği görülmektedir)¹⁴⁹ beş gün sonra Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'ı işgalinden dolayı gerçekleşemedi.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilanından sonra Hükümetin en önemli görevlerinden biri de iç ve dış tehditlere karşı ülke güvenliğinin korunmasıydı. Bakü'nün kurtuluşuna müteakip başkente taşınan Hükümet, ikinci kabinede lağvettiği Harbiye Bakanlığını yeniden tesis etti. Aynı zamanda Harbiye Bakanı koltuğuna da sahip Başbakan Fethali Han Hoyski, Topçu General Samet Bey Mehmandarov'u Bakan Yardımcısı olarak atadı. Böylelikle, Azerbaycan ordusunun oluşum ve

¹⁴⁵ *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, s. 202-206.

¹⁴⁶ *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, s. 206-207.

¹⁴⁷ *Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920 гг.)*, с. 766.

¹⁴⁸ *Азербайджанская Демократическая Республика*, с. 797.

¹⁴⁹ *Азербайджанская Демократическая Республика*, с. 185.

kurumsallaşma süreci başlamış oldu. Mondros Mütarekesi talebinde Osmanlı askeri birliklerinin Azerbaycan'dan gitmesi sonucu hükümette yapılan değişiklikle, Korgeneral Samet Bey Mehmandarov Harbiye Bakanı, Korgeneral Ali Ağa Şihlinski Bakan Yardımcısı oldu.¹⁵⁰

15 Kasım 1918'de tesis edilen Baş Karargâh'ın dokuz biriminden biri General-Kvartirmeyster Şubesi'ydi.¹⁵¹ Bu birimin görevleri arasında arazi incelemesi, birliklerin ve askeri hastanelerin yerleşmesi ve hareketleri, haritaların hazırlanması, tahkimatlarının kurulması, lojistik altyapının sağlanması, istihbarat ve karşı istihbaratın yönetimi vardı. 26 Mart 1919'da Azerbaycan ordusunda yeni tesis edilen Erkan-ı Harp'in (Genel Kurmay) Reisi olarak Kırım'dan davet edilen Korgeneral Mehmet Sulkeviç atandı.¹⁵² General-Kvartirmeyster ve Topograf Şubeleri, Baş Karargâhtan ayrılarak Erkan-ı Harbe birleştirildi. General-Kvartirmeyster Şubesi; savaşa hazırlık planlarının yapılması, toplanma yerlerinin seçilmesi, onların her yönden hazırlanması ve seferberlik planının tertip edilmesi ile meşgul olan operasyon-seferberlik bölümünden; yabancı ülkelerdeki istihbarat elemanları vasıtasıyla muhtemel olunan düşman hakkında bilgi toplamak, ülke dahilindeki casuslarla mücadele etmek işi ile meşgul olan istihbarat bölümünden; ve de ordunun teşkili, yerleşmesi ve birliklerin talim-terbiyesini hazırlayan nizami bölümden ibaretti.¹⁵³

Harbiye Bakanı S. Mehmandarov Bakanlar kuruluna gönderdiği 2 Nisan 1919 tarihli raporunda, istihbarat ve karşı istihbaratın esas görevinin “düşman hakkında mümkün olan bilgileri toplamak, yabancı ülkede askeri casusluk şebekesi oluşturmak, ülke dahilinde ise casusluğa karşı mücadele etmekten ibaret” olduğunu kaydetmekteydi. “İstihbarat ve Karşı İstihbarat Bölümü'nün” kadro sayısının 28 personel olarak (1 reis, 2 reis yardımcısı, 2 memur, 23 istihbarat elemanı) belirlenmesine rağmen profesyonel kadroların eksikliği nedeniyle bazı kadrolar boş kalmıştı.¹⁵⁴

¹⁵⁰ Cəlal Qasımov. *Cümhuriyyətin təhlükəsizlik orqanları (1918-1920)* (Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, 2018), s. 45.

¹⁵¹ Mehman Süleymanov, *Azərbaycan ordusu (1918-1920)* (Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 1998), s. 149.

¹⁵² Mehman Süleymanov, “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin quruculuğu” *Strateji Təhlil*, 2018 Sayı 1-2 (23-24), ss. 331-351.

¹⁵³ Süleymanov. *Azərbaycan ordusu (1918-1920)*, s. 160.

¹⁵⁴ Qasımov. *Cümhuriyyətin təhlükəsizlik orqanları (1918-1920)*, s.52.

S. Mehmandarov, “cumhuriyette çeşitli iktidar kurumlarının; bu açıdan Dışişleri, İç İşleri ve Harbiye Bakanlıklarının işe dahil edilmesi ile istihbarat sisteminin yapılandırılması” sonucu Azerbaycan gizli servis birimlerinin geliştirilmesini düşünüyordu. O, Harbiye Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı ve Hudut Hizmeti'nin yapılarında istihbaratla meşgul olan uygun birimler (askeri ataşe, sefirlikler, sınıra yakın araziler) oluşturulmasını; karşı istihbarat işinin ise İç İşleri Bakanlığına devredilmesini teklif ediyordu.¹⁵⁵ Harbiye Bakanlığının Dışişleri Bakanlığı ile istihbarat alanında iş birliği isteği bu yazısında görülebilir:

Dışişleri Bakanına,

Muhtemel düşmanlar, aynı zamanda çeşitli siyasi akımlar hakkında bilgilerin toplanması için, elde edilen tüm malumatların Genelkurmay'a iletilmesine itiraz etmemenizi rica ederim... Genelkurmayı en çok ilgilendiren meseleler bizimle komşu olan devletlerin askeri birliklerinin toplanması, yer değişmesi, sayısı, komuta heyeti, teçhizatı, gıdalanması, sıhhi durumu vs.dir. Karşılığında, Genelkurmay Dışişleri Bakanlığı yetkisine ait elinde olan bilgileri size gönderecektir.¹⁵⁶

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin komşu ülkelerde bulunan diplomatik temsilcileri de elde ettikleri operasyonel bilgilerini bazen direkt olarak, çoğu zaman da Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla Harbiye bakanlığına gönderiyorlardı. “Çok gizli” damgası ile Ermenistan'da, Güney-Batı Kafkas Cumhuriyetinde, İngiliz işgalinde bulunan Batum'da durumlarla ilgili Dışişleri Bakanlığına gönderilen bilgiler aynı zamanda Genelkurmayın General Kwartirmeyster Şubesine de iletilirdi.¹⁵⁷

Ermenistan'da yapılacak istihbarat çalışmaları ile ilgili Harbiye Bakanı S. Mehmandarov ve Genel Kurmay Başkanı M. Sulkeviç, Dışişleri Bakanlığına gönderdikleri gizli mektupta şöyle yazıyorlardı:

Profesyonel Müslüman subaylarının az olması sebebiyle onların arasında şimdilik Ermenistan'daki diplomatik misyonda askeri ataşe görevine layık şahıs yoktur. Bu nedenle Ermenistan askeri birlikleri hakkında bilgiler toplanması için Tiflis'teki askeri ataşe görevlendirilmiştir. Ona, Gürcistan Genel Kurmayı ile birlikte gizli istihbarat faaliyetini organize etmek görevi verilmiştir.¹⁵⁸

Azerbaycan'ın Tiflis'teki Askeri Ataşesi Albay Memmed Aliyev'den başka; cephe bölgelerinden, Erivan'dan, Kars'tan, Tiflis'ten, Güney Kafkasya'dan bölgedeki durum ve Ermeni birliklerinin faaliyetleri hakkından önemli istihbarat bilgileri gönderiliyordu. Harbiye Bakanlığı istihbarat subayları da Dışişleri Bakanlığı diplomasi

¹⁵⁵ Qasimov. *Cümhuriyyətin təhlükəsizlik orqanları*, s. 57.

¹⁵⁶ Qasimov. *Cümhuriyyətin təhlükəsizlik orqanları*, s. 59.

¹⁵⁷ Elşad Qoca, *Azərbaycan kəşfiyyatı və əks-kəşfiyyatı* (Bakı: Elgün, 2018), s. 11.

¹⁵⁸ Qoca, *Azərbaycan kəşfiyyatı və əks-kəşfiyyatı*, s. 9.

ve yazı işleri bölümleri elemanlarına gizli yazışmalar ve şifreleme yöntemlerini öğretiyorlardı.¹⁵⁹ 2 Mart 1920’de Baş Karargâh ile Erkan-ı Harp, bir karargâh adı altında birleştirilerek “Azerbaycan Ordusu’nun Karargâh-ı Umumisi” adlandırıldı ve Başkan olarak Tüm General Habib Bey Selimov atandı. Bu karargâhın General-Kvartermeyster Şubesi Reisi Albay Vasili Kargaleteli, anılan şubenin İstihbarat-Operasyon Bölümü’nün Başkanı Albay Hacıbeylinskiydi.¹⁶⁰

1919 yılının ortalarında ülkedeki sosyo-politik durumun gerginliği dikkate alınarak Başbakan, Harbiye, Dışişleri, Ulaştırma ve Adalet Bakanlarından oluşan Devlet Savunma Komitesi [DMK]) kuruldu. DMK, 1 Haziran 1919’da tüm ülke genelinde olağanüstü hâl ilan etti. 11 Haziran 1919’da Azerbaycan Parlamentosu Karşıdevrimle Mücadele Teşkilatı (Əks-inqilabla Mübarizə Təşkilatı [ƏMT-EMT]) kurulması hakkında karar kabul etti.¹⁶¹ EMT’nin başlıca görevleri şunlardan oluşuyordu: Devlet yapısının devrilmesine yönelik halk arasında hükümet karşıtı sözlü veya yazılı propagandalar yürütenlerin belirlenmesi; hükümetin faaliyeti ve askeri birimlerinin operasyonlarına yönelik yalan bilgi ve iftiralara yayanların ve halkın farklı sınıfları arasında ulusal çatışmalar yaratanların tespit edilmesi; yöneticilerin özel izni olmaksızın siyasi özellik taşıyan herhangi bir toplantı düzenleyenlerin belirlenmesi; her çeşit ateşli silah, mühimmat ve patlayıcı madde depolarının ortaya çıkarılması. Bunların yanı sıra, şüpheli kişilerin hapsedilmesi yetkisine sahipti.¹⁶²

“Azerbaycan Cumhuriyeti’nin karşı istihbarat hizmeti memurlarının hak ve vazifelerine dair yönetmelik” gereği, teşkilatın çalışanlarının vazifeleri de şunlardı: Azerbaycan’a karşı, iktidara karşı ayaklanma ve ihanete eden, üst düzey yöneticilerin hayatlarına kasteden, yönetime, askeri görevlilere, askeri kurumlara saldıran veya silahlı mukavemet gösteren şahısları ortaya çıkarılması; yolcu gemilerinin kabulü, belgelerin kontrolü, şüpheli şahısların gözaltına alınması; sosyal ve siyasi durumu kontrol gibi bir dizi görevler.¹⁶³

EMT’ye gelince, kurumun şekillendirilmesi meclisin Müsavat Partisi’nin üyesi olan Memmedbağır Bey Şeyhzamanlı’ya bırakılmıştı. Yardımcısı olarak daha sonra

¹⁵⁹ Qoca, s. 9-10.

¹⁶⁰ Qasimov. *Cümhuriyyətin təhlükəsizlik orqanları (1918-1920)*, s. 60.

¹⁶¹ Qasimov, s. 64.

¹⁶² Qasimov, s. 66.

¹⁶³ Qasimov, s. 70.

belirsiz kişiler tarafından öldürülecek olan, sosyalist Mir Fettah Musevi atanmıştı. M. Şeyhzamanlı teşkilata aynı yılın 20 Ağustos'una kadar liderlik etti. İstifa ettikten sonra yerine kardeşi Nağı Bey Şeyhzamanlı geldi. 19 Kasım 1919'dan itibaren kurumun başkan yardımcısı Mahmut Bey Sefikürdiskiy'di. Teşkilatın çalışanları arasında çeşitli parti ve siyasi hareketlerin üyeleri bulunuyordu. O istihbarat çalışanları arasında Lavrenti Beriya da bulunmuştu. Teşkilatın arşiv belgelerinden anlaşılıyor ki; Bakü'de Denikin'in ordusunun casusları ile Ermeni-Taşnak casusları sık sık iletişim içindeymiş ve geniş bir casusluk ağı kurmuşlardı. Denikin ordusundan Azerbaycan'a karşı provokatif faaliyetleri sebebiyle, EMT tarafından tutuklananların çoğunluğunu Ermeniler oluşturuyordu.¹⁶⁴

2.2. Sovyet Döneminde Azerbaycan'da Diplomasi ve İstihbarat

2.2.1. Azerbaycan SSC'nin Kuruluşu

27 Nisan 1920 tarihinde, 11. Kızıl Ordu Bakü'ye girmek üzereyken, Azerbaycan'daki Bolşevikler Cumhuriyet Parlamentosu'na yönetimin teslim etmeleri için ulti-matom verdi. Azerbaycan Cumhuriyeti Meclisi'nin 27 Nisan'daki son toplantısı, Mehmet Emin Resulzade başkanlığında gerçekleşti. Sosyalist grup, destekçi gruplarıyla birlikte yönetimi Bolşeviklere verme fikrini şiddetle savundu. Meclis bazı şartlar karşılığında, Bolşeviklerin gelişine itiraz etmeyeceğini bildiriyordu. Bu şartlar şunlardı: Azerbaycan'ın tam bağımsızlığının korunup sürdürülmesi; Azerbaycan Komünist Partisi'nin kuracağı hükümetin geçici olması; meclisinin dışarıya bağlı olmayan halkların milletvekillerinden oluşması; hükümet kurumlarındaki bürokrat ve memurlarının konumlarının korunması; yeni kurulacak Komünist Hükümet tarafından eski meclis üyelerinin can ve mal güvenliğinin korunmasının temin edilmesi; Kızıl Ordu'nun barışçıl şekilde Bakü'ye girmesi için tedbir alınması. Böylelikle 28 Nisan'da, başkanı ve üyeleri henüz Bakü'de bulunmadıkları halde, yapay Azerbaycan Geçici İnkılap Komitesi (Азербайджанский временный революционный комитет [Azrevkom-Azrevkom]) kurulmuş oldu. Çünkü o tarihte Bakü'de ne bir devrim için

¹⁶⁴ *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 1. Cilt, s. 360.

gerekli şartlar sağlanmıştı ne de bir inkılap gerçekleşmişti. Sadece askeri işgal ve baskı ile bağımsız bir cumhuriyetin hükümeti yönetimi bırakmak zorunda kalmıştı.¹⁶⁵

28 Nisan 1920'de kurulan Azrevkom, büyük şehirlerde, ilçelerde ve hatta demir yolu istasyonlarında devrim komiteleri kurarak yerel yönetimleri ele geçirmeye başladı. Böylelikle, Azerbaycan'da Sovyet egemenliğinin ilk hükümetini oluşturma süreci başlamış oldu. Başlangıçta, Azerbaycan SSC'deki yasama ve yürütme Azerbaycan Devrim Komitesi elinde toplanmıştı. Taşrada ise, yönetim ilçe ve köy inkılap komitelerinin elindeydi. İlçe Devrim komitelerinin liderleri de İçişleri Halk Komiseri tarafından atanıyordu.¹⁶⁶

O dönemde Rusya'da bulunan Neriman Nerimanov, yeni oluşturulan Azerbaycan SSC Halk Komiserleri Konseyinin ilk başkanlığıyla, Harici İşler Komiseri görevlerine atandı. Kısa süre sonra Harici İşler Komiserliğine Mirza Davud Hüseyinov atandı. Yeni hükümette halk komiserleri (bakanlar) olarak aşağıdaki isimler görevlendirilmişti: Askeri Deniz Halk Komiseri Cengiz Yıldırım, İçişleri Halk Komiseri Hamis Sultanov, Emek ve Adalet Halk Komiseri Ali Haydar Garayev, Tarım, Ticaret, Sanayi ve Erzak Halk Komiseri Gazanfer Mustafayev, Maliye Halk Komiseri Mirze Davud Hüseyinov, Maarif ve Devlet Kontrol Halk Komiseri Dadaş Bünyadzade, Posta Telgraf ve Yollar Halk Komiseri Cemil Vezirov, Sıhhiye ve Himaye Halk Komiseri Abid Alimov.¹⁶⁷

6 Mayıs 1921'de, 19 Mayıs'ta Azerbaycan SSR Anayasasını oybirliği ile kabul edecek Birinci Tüm-Azerbaycan Sovyetler Kurultayı çalışmalarına başladı. Kongre döneminde, Cumhuriyetin en üstün gücü Azerbaycan Merkez Yürütme Kurulu'yu (Азербайджанский Центральный Исполнительный Комитет [AzЦИК-AzMYK]). AzMYK, Azerbaycan SSC'nin en üst düzey yasama, idari ve denetleyici organıdır. AzMYK, işçi ve köylülerin Hükümeti ve ülkedeki Sovyet iktidarının tüm organlarının genel faaliyet yönünü verip, yasama ve idare çalışmalarını birleştirir ve uyumlulaştırıp,

¹⁶⁵ Tadeusz Swietochowski, *Russian Azerbaijan 1905-1920: The shaping of National Identity in Muslim Community* (London: Cambridge, 2004), p. 182.

¹⁶⁶ Quliyev, *Azərbaycan tarixi: (aprel 1920 - iyun 1941)*, 6. Cilt, (Bakı: Elm, 2008), s. 8-9.

¹⁶⁷ Cəmil Həsənlı, *Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939)* (Bakı: Adiloğlu, 2012), s. 13-14.

Sovyet Anayasası'nın uygulanmasını ve Azerbaycan Kongrelerinin kararlarını denetlerdi.¹⁶⁸

Her ne kadar Lenin'in 5 Mayıs'ta Bakü yönetimine çektiği telgrafta "Yaşasın bağımsız Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti" yazsa da bu söylemin sadece sözlerden ibaret olduğu zamanla anlaşıldı. Nisan işgali sırasında, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin hükümet üyelerine dokunulmayacağına dair verilen sözler, ilk günden tutulmadı. Müsavatçılar takip edildi, tutuklandı, sürgün edildi veya kurşuna dizildi.¹⁶⁹ İşgalin ardından, yeni sistemin Azerbaycan'da yerleşmesi de bir hayli sancılı oldu. Sovyet karşıtı güçler örgütlenmeye ve ayaklanmaya başladı. Öyle ki, 1920-1923 yılları arasında Azerbaycan'da 53 kadar Sovyet karşıtı isyan yaşandı. İlk isyan, Terter'de halkın çiftliklerinin yağmalanması ve mülklerine el konulmak istenmesiyle başladı. Bu ayaklanmalar arasındaki en büyük direniş Gence'de yaşandı. 26 Mayıs 1920'de sokak çatışmalarıyla başlayan ayaklanmanın direniş gücünü, Gence'de silahlarını Bolşeviklere teslim etmeyen Azerbaycan subay ve askerleri oluşturuyordu. 27 Mayıs'ta geri püskürtülen öncü birliklere rağmen, ciddi askeri yığınakla Bolşevikler 31 Mayıs'ta şehre girdi. Kanlı çatışmalar sonrası Gence Bolşeviklerin eline geçti. Gence ayaklanmasının etkileri Karabağ'a da ulaştı ve 20 Haziran'da Karabağ'da da ayaklanmalar başladı. Kendisini *Karabağ Hâkimi* olarak gören Nuri Paşa, bu ayaklanmaya önderlik etti. Bölgedeki toprak sahibi Beyler ve din adamlarının desteği ile direniş bir süre devam etti. Ama 1920 sonbaharında kontrol, bütünüyle olmasa da önemli ölçüde Bolşeviklerin eline geçti. Zakatala, Şeki, Şamahı, Guba, Salyan, Hacıkabul, Tovuz ve Nahçıvan direnişleri de Bolşeviklerin bastırmasıyla başarısızlığa uğradı.¹⁷⁰

Ocak 1921 tarihinde Mirza Davud Hüseyinov başkanlığında Azerbaycan SSC Yüksek İktisadi Şurası (Âli İktisadi Şura – AİŞ) kuruldu. AİŞ, Azerbaycan'da bulunan tüm iktisadi kurumların faaliyetlerini birleştirdi ve Azerbaycan'ın ekonomisini tek elden yönetmeye başladı. Fakat bu kurum bağımsız değildi ve RSFSC'nin ilgili Komiserliklerine bağlıydı. Azerbaycan'ın tüm ekonomi komiserlikleri, gelecek planlarını RSFSC'nin ilgili komiserliklerinin planları ile sıkı koordinasyon çalışmaları

¹⁶⁸ Эльдар Исмаилов. Очерки по истории Азербайджана (Москва: Флинта, 2010), с. 208-209.

¹⁶⁹ Quliyev, *Azərbaycan tarixi: (aprel 1920 - iyun 1941)*, 6. Cilt, s. 9-11.

¹⁷⁰ Musa Qasımlı, *Azərbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006), s. 95-144.

doğrultusunda hazırladıktan sonra, Azerbaycan AİŞ ve Rusya Halk Komiserleri Konseyi'ne onaylatıyorlardı. Sonuç olarak, Azerbaycan'da bulunan yeni Sovyet hükümeti, ekonomi siyasetini gerçekleştirirken ülkenin ihtiyaçlarını dikkate alsa da öncelikli olarak Rusya'nın çıkarlarını gözetiyordu.¹⁷¹

29 Kasım 1920'de Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra, Kızılordu'nun Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti'ni işgali ile 21 Şubat 1921'de Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu. İlk önce Transkafkasya cumhuriyetlerinin ekonomik faaliyetleri birleştirildi. Mart 1921'de, Moskova'da, bölgedeki gıda sıkıntısının, iktisadi çalışmalarda iş birliğini gerekli kıldığı konuşmaya başlandı. Nisan 1921'de, RSFSC Halk Harici Ticaret Komiserliği üyeleri, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ticaret kurumlarının birleşmesini istişare ettiler. Haziran 1921'de iktisat kurumlarının birleştirilmesi sonrasında, demiryolları da birleştirildi. 1 Eylül 1921'de Bakü'de, Kafkasya Cumhuriyetleri Komünist Gençler Teşkilatı Kurultayı'nın aldığı karar doğrultusunda, tüm Leninist Genç Komünistler Birliği (Всесоюзный Ленинский Коммунистический Союз Молодёжи [ВЛКСМ-Комсомол – VLKSM-Komsomol]) teşkilatları birleştirildi. Aylar içinde gerçekleştirilen bütün bu birleşmelerle; bu Cumhuriyetler bağımsızlıklarını yavaş yavaş kaybetmekte, kurumları da Rusya'nın vilayet hukukunda yerel kurumlara dönüşmekteydi. İktisat kurumlarının, demiryollarının, dış ticaret sendikaları ve Komsomol teşkilatlarının birleştirilmeleri ile Transkafkasya Federasyonu'nun ilk adımları atılmış oldu. 21 Kasım 1921'de V.İ. Lenin'in "Transkafkasya Cumhuriyetleri Federasyonu prensipte hükmen kurulsun" teklifi, Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi tarafından kabul edildi. Her üç cumhuriyette de birleşmeyi uygun bulmayan isimler milliyetçilikle itham edilerek susturuldu. 12 Mart 1922'de Tiflis'te ittifak mukavelesi imzalandı ve Transkafkasya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri'nin Federe Birliği kuruldu. 22 Aralık 1922'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin kurulması ile, bu üç cumhuriyet daha önceki birliklerinin çatısı altında Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin (Закавказская Социалистическая Федеративная Советская Республика, kısaca: Закавказская Федерация [ЗСФСР-

¹⁷¹ Quliyev, s. 22.

TSFSC]) bayrağı altın birleştirildi ve Sovyetler birliğine dahil edildi. TSFSC ne kadar bağımsız görünse de merkezde tamamıyla Moskova'ya bağlıydı.¹⁷²

2.2.2. Azerbaycan SSC'de Diplomasi ve İstihbarat

İşgalden sonra Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığının lağvedilmesinden sonra, Azerbaycan Harici İşler Halk Komiserliği kuruldu. Mirza Davud Hüseyinov Harici İşler Halk Komiseri olarak 2 Mayıs'ta atandı ve görevini Aralık 1921 tarihine kadar sürdürdü. Kurulan bir komisyon ile Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığının tüm belgeleri tutanak tutularak arşive gönderildi. Yeni komiserlik çeşitli eleştirilerle kurumda bazı yapısal değişiklikleri gerçekleştirdi. Bakanlıkta özel şubelerin ve onların yazı işlerinin çok olmasının hem işlerin yürümesi açısından karışıklığa hem de lüzumsuz masrafa neden olduğu ileri sürüldü. Bu sebeple, yazı işlerinin kurum içinde tek bir kalemde toplanılması fikri ortaya atıldı. Kimlik, pasaport vb. belgelerin bu kurum tarafından verilmesinin gereksiz bir iş yükü olduğu düşünülüyordu. Bu işler için kurumda ayrı bir daire oluşturulması teklif edildi. Kadro sayısı azaltılan Komiserlik'te, 67 elemanın yarısından çoğu Azerbaycan Türkü değildi. Yeni elemanlar, Çeka referansı ile işe alınmaya başlandı. Yeni oluşturulan Halk Komiserliği'nin görevleri aşağıdaki gibi belirlendi: Azerbaycan'ın komşuları ve Avrupa devletleri ile siyasi ve iktisadi nitelikli anlaşmalar yapmak; Sovyet müessesesi ve kurumlarına açıklayıcı öneriler vermek; yabancı periyodik basınının alınmasını temin etmek; çeşitli haritalar tertip etmek; Avrupa'ya pencere açmak; Karadeniz'e çıkış elde etmek; Avrupa ülkeleri ile ticaret yapmak; Gürcistan'ın bolşevikleşmesi için toplumsal patlamaya neden olabilecek propaganda yapmak; Ermenistan'da burjuva rejiminin yıkılmasını hazırlamak; İran ve Türkiye ile iyi ilişkiler kurmak; dış pasaport ve vize vermek; yabancı ülke vatandaşlarının sorunlarını çözmek; 11. Kızıl Ordu Karargahı için Güney Kafkas köylerinin etnografik haritasını hazırlamak.¹⁷³

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Gürcistan'da, Ermenistan'da, İran'da, Türkiye'de, Ukrayna'da, Kırım'da, Kuban ve Don'da, Petrovsk'da, İrkutsk'da vs. yerlerde açmış olduğu diplomatik kurumlarının faaliyetlerine son verildi. 28 Nisan'dan sonra Azerbaycan'ın Tebriz'de, Enzeli'de, Kars'ta ve Batum'daki konsoloslukları,

¹⁷² Quliyev, *Azərbaycan tarixi: (aprel 1920 - iyun 1941)*, 6. Cilt, s. 139-153.

¹⁷³ Musa Qasimov. *Xarici dövlətlər və Azərbaycan (Aprel işğalından SSRİ yaradılana qədərki dövrdə diplomatik-siyasi münasibətlər)* (Bakı: Qanun, 1998), s. 33-37.

Tiflis ve Moskova'daki yetkili temsilcilikleri kapandı. Kasım 1921'de ise Azerbaycan'ın İran'daki temsilciliğinin faaliyetine son verildi.¹⁷⁴

Rusya tarafından Azerbaycan Harici İşler Halk Komiserliği'ne verilen başlıca görev, Müslüman Doğu ile ilişkileri güçlendirmektir. Bu sebeple RSFSC ve Avrupa birimlerinin feshedilmesi planlanıyordu. Eski siyasi şubenin Batı ve Doğu olarak ayrılması ve de Enformasyon Şubesi'nin korunması teklif edildi. İsmi geçen üç şube sadece siyasi konularla ilgilenecekti. Mali-işletme ve genel bürokratik işlemlerle ilgilenen ayrı bir şube açılmalıydı. Bütün bu şubeleri idare etmesi için iki müdürlük oluşturuldu: Genel Müdürlük ve Siyasi Müdürlük. Genel Müdürlükte; mali-işletme, genel bürokratik işlemler ve pasaport işlemleri yürütüldü. Siyasi Müdürlükte ise; Doğu, Batı ve Enformasyon Şubelerinin işleri yürütüldü. Bu yeni yapılanmayla beraber komiserliğin personel sayısı oldukça azaltıldı. Komiser ve onun sekreteriyasında 4, Şube Müdürü ve yardımcısıyla 2, Genel Müdürlükte 35 ve Siyasi Müdürlükte 30 kişi bulunmaktaydı. Böylece Dış İşler Halk Komiserliği'nde komiser ve yazı işleri çalışanları dışında toplam 67 kişi çalışıyordu ve bunların sadece 30'u Türk'tü.¹⁷⁵

Bolşevik Hükümeti hakimiyetini sağlamlaştırmasıyla birlikte, Harici Halk İşleri Komiserliği öncülüğünde temizlik hareketini başlatmış oldu. Eski memurlar işe gecikme, fazla personel bahanesi ile işten çıkarılıyordu. Milli devlet taraftarları, 'inkılap karşıtlığı' suçu sebebiyle kovuluyorlardı. Kovulanların yerine yeni alımlar yapılmakla birlikte, yeni alımlarda liyakate bakılmamaktaydı. Tek önemsenen şey ise Bolşevizm'e sadakattir. 1920 yılının haziran eylül aylarında iş başvurusunda bulunanların çoğu gayri-Türk veya keskin Rusofillerdi. İşe alımlarda son söz sahibi Azerbaycan Olağanüstü Komisyonu'ydu. Bu komisyon ise, iş başvurularında özel hayata dair ayrıntılı bilgi istiyordu. Yeni personelin dil ve bilgi eksikliğini gidermek için Harici İşler Halk Komiserliği nezdinde şarkiyat enstitüsü açılması ve personel ihtiyacı sebebiyle kursların sürelerinin kısa tutulması istenildi. Böylece sadık personellerin liyakat problemlerine de çözüm üretilmiş oldu. Milli devlet taraftarları uzaklaştırılıp yerlerine Bolşevik taraftarları işe alınınca, yeni personelin Türkçe bilmemesinin sonucu olarak tüm işlemler otomatik olarak Ruslaştırılmış oldu. Halk

¹⁷⁴ Cəmil Quliyev, *Azərbaycan tarixi: (aprel 1920 - iyun 1941)*, 6. Cilt, s. 49.

¹⁷⁵ Qasımlı, *Azərbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, s. 34.

Harici İşler Komiserliği'nin Azerbaycan için belirlediği yeni diplomatik hedefler şunlardı; Komşular ve Avrupa ülkeleri ile yeni anlaşmalar imzalanması, yabancı basın yayının takibinin organize edilmesi, çeşitli harita ve sınır hatlarının çizilmesi, Avrupa ülkeleri ile ticaret, Gürcistan'ın Bolşevikleştirilmesi için etkili bir propagandanın geliştirilmesi, Ermenistan'da burjuva rejiminin yıkılmasının hızlandırılması, İran ve Türkiye ile ilişkileri kurulması, yabancı ülke vatandaşlarının problemleri ile ilgilenmek, son olarak da pasaport ve vize işlemlerinin halledilmesi.¹⁷⁶

Azerbaycan'da Bolşevik hükümetinin yabancılara karşı tutumu gün geçtikçe katılaştı. 1921 yılının haziran ayında Halk Harici İşler Komiserliği'nden gelen bir emirle, ülkedeki bütün yabancıların iki hafta içinde kayıt altına alınmaya başlandı. Azerbaycan Bolşevik hükümetinin uygulamalarının kaynağı tabi olarak Moskova'ydı. SSCB henüz kurulmamıştı. Ancak Moskova'dan çıkan herhangi bir karar vakit kaybedilmeden Bakü'de uygulanıyordu. Halk Komiserleri Konseyi'nin 29 Ağustos 1921 tarihli kararnamesinde, Sovyet hükümetini tanımayan ülkelerin vatandaşlarının ya mahkeme kararıyla ya da Çeka aracılığıyla Rusya arazisinden sınır dışı edilmesine karar verilmişti. Aynı kararname doğrultusunda, RSFSC Çeka'sı 16 Ocak 1922 tarihli emirle Rusya'daki yabancıların sınır dışı edileceğini duyurdu. Kararnamedeki 'mahkeme kararı' sözü, tamamıyla yasadışı uygulamalara kılıf uydurmak için yazılmıştı. Bu kararın uygulanması Rusya'da Çeka, Azerbaycan'da AzÇeka (Azerbaycan Olağanüstü Komisyonu) tarafından Bolşeviklerin kendine özgü tarzıyla uygulandı. Bununla birlikte, diplomatik misyonların en büyük endişelerinden biri, kendi vatandaşlarının haklarının korunmasıydı. Vatandaşlarının evlerindeki izinsiz aramalar, Emlaklarına el konulması ve de hapsedilmeleri gibi problemleri, Azerbaycan Dışişleri Halk Komiserliği aracılığıyla Bolşevik Hükümeti'ne bildiriyorlardı. Azerbaycan SSC'den yurtdışına çıkış sadece diğer ülke vatandaşları için değil, aynı zamanda kendi vatandaşları için de zorlaştırılmıştı. Yurtdışına çıkacak vatandaşlara verilecek izinlerin şartları katılaştırılmış ve hatta halen yurtdışında olan vatandaşların sürelerinin uzatılması iptal edilmişti. Bu karar, yani ülke içindeki Sovyet karşıtlarının ülke dışına çıkışının yasaklanması, gelecekte bu kişilerin cezalandırılacağı ve ülkede otoriter bir rejim kurulacağına göstergesiydi.¹⁷⁷

¹⁷⁶ Qasımlı, s. 35-36.

¹⁷⁷ Qasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, s. 86-96.

Azerbaycan SSC'nin ilk zamanlarındaki daha özgür görünen dış ilişkileri, Kasım 1920'de Bakü'deki üst düzey bir parti toplantısında, Stalin'in 'Komünist Partisi'nden bağımsız hareket edilemez' tezinden sonra, Sovyet Cumhuriyetlerinin bağımsızlık tanımına sınır getirilmiş oldu. Böylelikle, diğer Sovyet Cumhuriyetleri gibi Azerbaycan'ın dış politikası Sovyet Rusya'sı yetkilileri tarafından şekillendirilir oldu. Hatta, Sovyet Cumhuriyetlerinde konsolosluklar açabilmek için, RSFSR Harici İşler Halk Komiserliği'nden izin alması gerekmektedir.¹⁷⁸

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Gürcistan, Ermenistan, İran, İstanbul, Ukrayna, Kırım, Kuban, Don Petrovski, İrkutski'de açtığı diplomatik kurumların faaliyetleri durduruldu. 28 Nisan sonrası; Azerbaycan'ın Tebriz'de, Enzeli'de, Kars ve Batum'daki konsoloslukları, Ankara, Tiflis ve Moskova'daki yetkili temsilcilikleri kapatıldı ve RSFSC temsilciliğine bağlandı. Kasım 1921'de de Azerbaycan'ın İran'daki temsilciliğin faaliyetleri durduruldu. Bolşevik işgali öncesi Bakü'de bulunan yabancı devletlerden İngiltere, Danimarka, Yunanistan, Belçika, Litvanya, İtalya, Polonya, ABD, İran, Ukrayna, Finlandiya, Fransa, Hollanda, İsviçre, Almanya, İsveç ve Estonya'nın konsoloslukları vardı. Bolşevik İşgali sonrasında, birçok temsilcilik çekilse de; Buhara Sovyet Cumhuriyeti, Türkiye, Rusya, İtalya, Ermenistan ve Gürcistan diplomatları faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Yeni hükümet, Eylül 1920'de İtalya, Gürcistan ve Ermenistan'ın diplomatik temsilciliklerini tanıdığını duyurdu. Ayrıca, İngiliz kurumlarının Müsavatçılarla yapılan destek görüşmeleri ve İngiliz basının isyanlar hakkındaki abartılı haberleri ileri sürülerek İngiltere'nin Bakü konsolos yardımcısı hapse atılmıştı.¹⁷⁹

Nisan işgali sonrası, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığının kapatılması ve yerine Azerbaycan Harici İşler Halk Komiserliği'nin açılması ile tüm dış siyasete dair kararlarda Moskova'nın etkisi görülmeye başladı. Bu tarihten itibaren Moskova'nın uygulamak istediği planları şu şekilde sıralamak gerekir: Azerbaycan'ın diplomatik adımlarını diğer Sovyet ülkeleri ile birleştirmeye yönelik çalışmalar; Güney Kafkasya'daki cumhuriyetlerin dış siyasetini tek bir çatı altında birleştirmeye yönelik çalışmalar; RSFSC hükümetinin baskısı ile dış temsilciliklerin ve Bakü'deki yabancı temsilciliklerin kapatılması; Azerbaycan'daki diğer ülke vatandaşlarının ve

¹⁷⁸ Quliyev, *Azərbaycan tarixi: (aprel 1920 - iyun 1941)*, 6/7. Cilt, s. 49.

¹⁷⁹ Quliyev, s. 49.

mülklerinin durumunun halledilmesi; diğer ülkeler ile ilişkilerin kurulmasında muhacir Müsavatçıların takip edilmesinin şart koşulması. Dönemin diplomatik temaslar konusu birkaç başlık altında toplanabilir: Avrupa devletleriyle ABD'nin nisan işgaline yaklaşımları; 1920'li yıllarda Türkiye-Rusya yakınlaşmasının ve yapılan Moskova ve Kars Antlaşmaları'nın ülkeye etkisi; Azerbaycan'ın İngiltere, Türkiye ve Fransa ile esir takas çalışmaları; İran, Gürcistan ve Ermenistan ile olan ilişkileri; Baltık ülkeleri, Buhara, Afganistan ve Dağıstan ile olan ilişkiler; uluslararası konferanslarda Azerbaycan konumu.¹⁸⁰

Azerbaycan'da Bolşevikler ülkeyi işgal ettiğinde Ermenistan'da Taşnak, Gürcistan'da ise Menşevik hükümetleri mevcudiyetlerini koruyorlardı. Azerbaycan SSC'nin, yani esasında RSFSC'nin Gürcistan ve Ermenistan'a yönelik dış politikasının temelinde onların da Sovyetleştirilmesi fikri vardı. Gürcistan Cumhuriyeti ile Azerbaycan SSC'nin diplomatik görüşmeleri, 28 Nisan 1920 – 21 Şubat 1921 tarihleri arasında yapıldı. Görüşmeler genellikle Tiflis ve Batum'da Azerbaycan temsilciliklerinin açılması konusu ve ilişkilerin kurulması üzerine oluyordu. RSFSC'nin aracılığı ve katılımıyla gerçekleşen bu görüşmelerde sınır problemlerine de değiniliyordu. 12 Haziran 1920'de Gürcistan Cumhuriyeti ve Azerbaycan SSC arasında barış ve dostluk anlaşması Ağstafa'da imzalandı. Ancak sonrasındaki toprak ve sınır problemleri, RSFSC'nin çıkarları doğrultusunda çözümlendi.¹⁸¹

Nisan işgali döneminde, Bakü'de yirmiye yakın temsilcilik mevcuttu ve onların faaliyetleri de tehlike altındaydı. İtalya, Gürcistan, Ermenistan'ın büyükelçi ve konsolosları yeni hükümet tarafından tanındı. Ancak İngiltere'nin büyükelçi yardımcısı ve Polonya'nın elçisi, ülkeleri Rusya ile savaşta olduğu için hapsedilmişlerdi. Uluslararası hukuk normlarına aykırı olan bu davranış, ülkedeki diğer diplomatik misyonları rahatsız etmeye başladı ve Yabancı Misyonlar Birliği (25 Kasım- 31 Aralık 1921 tarihlerinde) Azerbaycan Halk Harici İşler Komiserliği'nden mevcut diplomatik durum hakkında bilgi talep etti. Nerimanov'un müdahalesi sonucu, Azerbaycan – RSFSC – Büyük Britanya arasındaki protokol sonucu İngiliz konsolos ve diğer esirler ülkelere gönderildi. Karşılığında da Malta'da sürgünde bulunan,

¹⁸⁰ Qasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, s. 21-22.

¹⁸¹ Quliyev, *Azərbaycan tarixi: (aprel 1920 - iyun 1941)*, 6. Cilt, s. 13.

içinde Azerbaycanlı Ahmet Ağaoğlu, Cihangirzade İbrahimov gibi isimlerin bulunduğu Kemalist esirlerin bir kısmı serbest bırakıldı.¹⁸²

Sovyet Azerbaycan'ın RSFSC ile ilişkilerinin nasıl bir biçimde kurulacağı konusu uzun tartışmalara sebep olsa da dış politikada önemli bir yere sahipti. Sadece RSFSC ile olan ilişkiler değil aynı zamanda komşu Kafkasya ülkeleri ile olan ilişkiler de dış politikanın öncül meselesiydi. 1921 yaz ayları itibari ile, bazı kurumların Güney Kafkasya ülkelerinin kurumlarıyla birleştirilmesi konusu gündeme geldi. Bir yıl sonra da bu cumhuriyetlerin Harici İşler Komiserlikleri kapatıldı ve onların yerine Harici İşler Katipliği kuruldu. 30 Aralık 1921 tarihindeki RSFSC Harici İşler Komiserliği genel toplantısında alınan karar ile, milli Sovyet cumhuriyetlerinin yurtdışı temsilciliklerinin yetkilerinin sınırlandırıldı ve bir süre sonra da kapatıldı. İlk öce Güney Kafkasya Sovyet cumhuriyetlerinin kendi aralarındaki temsilcilikleri, sonrasında ise onların Türkiye ve İran'daki temsilcilikleri kendi istekleri ile faaliyetlerini durdurdular. Böylelikle 1922 yılının yaz aylarında, Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin dış politikasının birleştirilmesi süreci tamamlanmış oldu. Aralık 1922'de SSCB'nin kurulması ile birlikte, müttefik cumhuriyetlerin dış siyaseti birliğin kontrolüne geçti.¹⁸³

Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin dış politikada birleştirilmeye zorlanması, Eylül-Ekim 1921 tarihinde bir kez daha Kars Konferansı'nda da görülüyordu. Ankara'nın talimatı ile Kazım Karabekir Paşa, Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin her biri ile ayrı ayrı antlaşma imzalamakta ısrarcı iken, Rusya'nın temsilcisi Y. Ganetski üç ülkenin artık ekonomik, siyasi ve askeri alanlarda birleşmelerinden dolayı tek antlaşma yapılması konusunda ısrarcıydı. Kazım Karabekir Paşa, Azerbaycan temsilcisini kendi tarafında çekmeye çalışsa da B. Şıhtanski Moskova'nın emirleri çerçevesinde kalmayı tercih etti.¹⁸⁴

Mayıs 1922'nin ortalarından itibaren, Azerbaycan Halk Harici İşleri Komiserliği'nin faaliyetleri durduruldu ve 1944'e kadar diğer Sovyet Cumhuriyetlerinde olduğu gibi, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde de

¹⁸² İsmayıl Musa, *Azərbaycanın xarici siyasəti: II hissə: Dövlətlər arası münasibətlər və Azərbaycan: aprel 1920-oktyabr 1991-ci illər* (Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2008), s. 82-95.

¹⁸³ Həsənli, *Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939)*, s. 13-14.

¹⁸⁴ Həsənli, s. 426-428.

devletin bağımsızlığının önemli göstergesi olan dış siyaset enstitüsü faaliyetlerini sonlandırdı.¹⁸⁵

Haziran 1918'de Bakü Halk Komiserler Konseyi kararnamesi ile S. M. Ter-Gabrielyan başkanlığında kurulan Çeka, Bakü Guberniyası'nda faaliyet gösteriyordu. Ağustos ayında Sovyet hâkimiyetinin düşmesinden ve Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye dâhil olmasından sonra Çeka elemanlarının bir kısmı Astrahan'a çekildi.¹⁸⁶

28 Nisan 1920 yılında, Sovyet işgalinin Azerbaycan'da başlamasından sonra, bağımsızlık mücadelesini önlemek için toplu gözaltılar, sürgünler ve de kurşuna dizmeler tüm ülkeye yayılmıştı. Bolşevik lider Neriman Nerimanov'un yönetimindeki Geçici Devrim Komitesi, işgalden bir gün sonra 'burjuva ve toprak ağalarına' karşı acımasız bir kırmızı terörün uygulanacağı haberini vermektedir.¹⁸⁷

Bolşevik işgalinin ertesi günü, 29 Nisan 1920 tarihinde, Azrevkom'un kararıyla AzÇeka kuruldu. O zamanlar yeterli güce sahip olmayan AzÇeka, 11. Ordu'nun Özel Şubesi ile birlikte çalışıyordu. Bakü dışında, daha büyük illerde 11. Ordu tümenleri özel şubeleri nezdinde yerel Çeka örgütlenmeleri oluşturuldu. Bakü genelinde de yardımcı kurumlar olarak Balahanı-Sabuncu, Karaşir ve Bayıl-Bibiheybet ilçe Çeka şubeleri yaratıldı. 18 Mayıs 1920'de, AzÇeka 11. Ordu'nun Özel Şubesi'nden ayrılarak Azrevkom'un Halk Komiserliği düzeyinde bağımsız oldu ve adı geçen ilçe teşkilatları lağvedildiler.¹⁸⁸ AzÇeka Başkanı olarak işgalci 11. Ordu sıralarında Bakü'ye gelen eski Hümmet Partisi üyesi Baba Aliyev atandı. Baba Aliyev aynı zamanda Devrimci Yüksek Mahkeme (Революционный Военный Трибунал [Реввоентрибунал]) Başkanlığına getirildi.¹⁸⁹ Ayrıca Azerbaycan Demir Yolunda ilçe-nakliyat Çeka şubeleri oluşturuldu.¹⁹⁰

¹⁸⁵ Həsənlı, s. 26.

¹⁸⁶ Никита Петров, "Организация и развитие органов ВЧК-ГПУ на Кавказе 1918-1934 гг.", В книге *Органы ВЧК-ГПУ-ОГПУ на Северном Кавказе и в Закавказье (1918-1934 гг.)*, Международное общество "Мемориал", интернет-СМИ "Кавказский узел". Июль 2004 г., с. 2, https://www.kavkaz-uzel.eu/system/uploads/attachment_data/file/0000/3107/Organy_VCHK-GPU-OGPU_na_Severnom_Kavkaze_i_v_Zakavkazie_1918-1934_gg..pdf

¹⁸⁷ Qasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, s. 175-178.

¹⁸⁸ Михаил Авдиев, Зия Юсиф-Заде. *Чекисты Азербайджана: документы, очерки, рассказы* (Баку: Азербайджанское гос. изд-во, 1981) с. 39-40.

¹⁸⁹ Авдиев, Юсиф-Заде, с. 71.

¹⁹⁰ Петров, "Организация и развитие органов ВЧК-ГПУ на Кавказе 1918-1934 гг.", с. 4.

1920 Mayıs'ı itibariyle, Azrevkom emriyle Azerbaycan Halk Cumhuriyeti adına çalışmış kişilerin listesi çıkarılmaya başlandı. Eldeki verilere göre, Mayıs ayının ilk günlerinden Eylül ayına kadar tam olarak 1308 kişi gözaltına alınmıştı. Bunların bir kısmı serbest bırakılırken, diğerleri ya cezaevlerine gönderilmiş veyahut kurşuna dizilmişti. Nerimanov bu durumu şöyle açıklıyordu: “Devrim karşıtlığını bitireceğiz ve karşı devrimcilerden acımasız bir şekilde intikamımızı alacağız”. Tutuklu sayısının artması ve cezaevlerinin kapasitelerinin üstüne çıkmasıyla birlikte, Temmuz 1920 tarihinde, Nerimanov'un emriyle genel af ilan edilmişti. Fakat bu af ‘karşı devrimci’ siyasi suçluları kapsamamaktaydı. İşgalden gününden 1921 yılının Şubat ayına kadar, 1232 tutuklunun davası Azerbaycan Çekası tarafından görüldü ve bunların çoğu sorgusuz ve yargısız bir şekilde infaz edildi.¹⁹¹

Çeka'nın bu infazları gerçekleştirilmesinde, Sovyet yönetimindeki özel hizmet birimlerinin yetki alanlarını genişletmelerinin önemli bir etkisi olmuştu. Haziran 1920 tarihinde Azerbaycan Devrim Konseyi, karşı devrimle mücadele için Çeka'ya 5 milyon ruble bütçe ayırmıştı. Sonraki dönemde bu Çeka'nın yönetimine E. Ş. Hanbudagov getirilecekti. Bunun neticesinde bu yapıya olan katılımlar artırılırken, Çeka ülke içindeki istihbaratla birlikte diğer önemli konularda da karar mercii haline gelmişti. Buna ek olarak, 10 Şubat 1921 tarihli kararlar, Azerbaycan Çekası'nın başkanlığına Mir Cafer Bağirov getirildi. Böylelikle, gizli operasyon ve idam kararlarının yetkisi Mir Cafer Bağirov, Ruhullah Ahundov ve Hamid Sultanov'un olduğu üçlü bir gruba verilmiş oldu. Temmuz 1921 tarihinden sonra, Azerbaycan Çekası'ndaki kadro yetersizliğini gidermek amacıyla, yolsuzluğa karışmamış eski Çekistlerin görev almalarının önü açıldı. Böylelikle Çeka'ya bağlı birimlerin sayısında artış meydana geldi. Kasım 1921 itibariyle, Azerbaycan Çekası'na bağlı toplam 21 istihbarat şubesi bulunmaktaydı. Bunların ötesinde, 96 gizli-operasyon şubesi bulunurken, genel işler için de 85 şube vardı. Çeka'nın bu gücü, lideri Mir Cafer Bağirov'un nüfuzunu genişletirken, ileride siyasi alanda yükselmesinin önünü açmaktaydı.¹⁹²

Bolşevik işgalinin ilk yıllarında yapılan faaliyetler, 2. Tüm-Azerbaycan Sovyetler Kurultayı delegeleri için hazırlanan “Azerbaycan Olağanüstü

¹⁹¹ Qasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, s. 175-178.

¹⁹² Qasımlı, s. 184-187.

Komisyonu'nun Faaliyetleri Hakkında Kısa Bilgi Raporu" adlı belgede etraflı anlatılmaktadır.¹⁹³ Anılan raporda AzÇeka'nın faaliyetleri şu başlıklar altında verilmektedir: Karşıdevrimle mücadele; çetelerin ve çeteciliğin lağvedilmesi; üç kişilik olağanüstü mahkemelerin (troyka) oluşturulması; Menşevik Gürcistan'dan Sovyet Azerbaycanı'na yönelik tehditlerin bertaraf edilmesi; hudut bölgelerine yurtdışından saldırıların önlenmesi; Müsavatçılar, İttihatçılar, Eserler – devrimci sosyalistler, Menşevikler, Taşnaklar gibi Sovyet karşıtı teşkilatlarla mücadele; ekonomi cephesinde mücadele; kazâ politbürolarının işlevleri ve görevleri.¹⁹⁴

Şubat 1922'de, Tüm-Rusya Merkez Yürütme Komitesi kararıyla, Çeka GPU'ya dönüştürülse de bu karar Güney Kafkasya'da uygulanmadı. Bu bölgede 7 Eylül 1926 tarihine kadar Çeka kurumları faaliyetlerini devam ettirdi. Güney Kafkasya'da Çeka kurumlarının devam etmesi, bölgede Sovyet hâkimiyetinin sağlanması için Bolşeviklerin olağanüstü tedbirler almasını gerektiren agresif siyasi durumla ilgiliydi. 1922-24 yılları arasında, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'da Sovyet hâkimiyetine karşı ciddi isyanlar ortaya çıkmıştı. Çeka'nın Güney Kafkasya'daki Yetkili Temsilciliği, Şubat 1922'de GPU Yetkili Temsilciliği'ne dönüştürüldü. Bu kurum aynı zamanda Transkafkasya Çekası olarak da adlandırılıyordu ve VÇK-GPU-OGPU şeklinde dönüşen örgütlenmenin Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'ndeki (TSFSC) Yetkili Temsilcisi aynı zamanda Transkafkasya Çeka Başkanıydı. 1921-1922 yıllarına kadar, Güney Kafkasya Sovyet cumhuriyetlerinde ilçe Çekaları faaliyet gösteriyorlardı. Bunlar sonradan Politbüro adını aldılar. TSFSC'de kaza düzeyinde Politbürolar 1925-1926 yıllarına kadar faaliyette bulundular. Daha sonra TSFSC'de ülkede benzeri olmayan GPU kaza birimleri – enformasyon mıntıkları oluşturuldu. 1921-1922 yıllarında hudut bölgelerinde olduğu gibi TSFSC'de VÇK Yetkili Temsilciliklerinde Dış Şubeleri (İNO) oluşturuldu. Bu birimler gizlilik amacıyla yalnız SSCB VÇK-GPU-OGPU Dış İstihbarat Şubesi ile hizmeti yazışmalarda İNO olarak adlandırılıyordu. Diğer resmî belgelerde, Karşı İstihbarat Şubeleri (Контрразведывательные отделы [КРО-КРО]) olarak adlandırılıyorlardı. TSFSC'deki Yetkili Temsilciliğinde KRO Başkanı'nın iki yardımcısı vardı. Bunlardan biri karşı istihbarat çalışmaları ve çetelerle mücadeleden,

¹⁹³ Краткий информационный отчет о деятельности Азербайджанской Чрезвычайной Комиссии (май 1921 - май 1922). Делегату 2-го Всеазербайджанского съезда Советов, (Баку: Азернешр, 1922.)

¹⁹⁴ Авдиев, Юсиф-Заде. *Чекисты Азербайджана: документы, очерки, рассказы*, с. 35-57.

diğeri ise İNO (Dış Şube) kapsamında çalışmalardan sorumluydu. 1922 yılında GPU merkez aparatında Doğu Şubesi oluşturuldu. Bu şubenin görevi SSCB topraklarında ve dışında Müslüman ve Budist ahali arasında istihbarat ve karşı istihbarat çalışmalarının yapılmasıydı. Azerbaycan SSC Çekası GPU'sunda da Doğu Şubesi oluşturuldu.¹⁹⁵

Azerbaycan SSC'nin dış istihbaratı, Moskova'nın kontrolündeydi. RSFSC'deki Cumhuriyet Devrimsel Askeri Konseyi Sahra Karargahı'na bağlı Kayıt Müdürlüğü (Регистрационное управление [Региструп-Registруп]) temsilcisi Andreyeva tarafından yönetilirdi. Azerbaycan'da ise bu iş 11. Kızılordu'nun Kayıt Şubesi (Регистрационный отдел [Регистрод-Registrod]) vasıtasıyla gerçekleştiriliyordu. Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin Andreyeva'nın huzurunda, Kafkasya ve ona komşu ülkelerde; Ermenistan, Gürcistan, İran ve Türkiye'de gizli casusluk istihbaratının organizasyonu konusunda yaptığı 3 Temmuz 1920 tarihli toplantısında bazı kararlar alındı. Burada, yukarıda adı geçen ülkelerde askeri istihbarat faaliyetlerinin genişletilebilmesi için yedek casus şebekeleri kurulması için ilk adım atıldı. Bu işin sorumlu organizatörü olarak da Ermeni kökenli İ. Dövletov atandı. İ. Dövletov, sonraki yıllarda ASSC'nin Ermenistan'daki, daha sonrasında ise Ermenistan SSC'nin ASSC'deki diplomatik temsilcisi görevine getirildi.¹⁹⁶

Ek rezident şebekelerinin görevi; rezident ve gözlemci muhbirlerin buldukları şehirlerde, düşman tarafından işgal veya karşı devrimci isyanların kalkması durumunda, gizli istihbaratın yedek kuvvetleri olarak harekete geçmekti. Bu yedek şebekenin çalışanları, yerel parti çalışmaları ile organik bağı olmayanlardan seçiliyordu. Beyaz Muhafız unsurlardan gizlenmek amacıyla; işçi, balıkçı, çiftçi, tüccar, vb. kimlikler altında varlıklarını sürdürüyorlardı. Bölge, Beyaz Muhafızlar tarafından işgal edilse de o bölgeyi terk etmiyorlardı. Kendilerine emredildiği noktalarda gözlemci muhbirleri bulunan rezidentler, talimat doğrultusunda siyasi ve askeri nitelikli bilgileri toplamaktaydı. Ayda en az iki kez olmak üzere, karşı devrimci eylemlere ve Sovyet karşıtı âsilerin isyan hazırlıklarına dair raporları sorumlu organizatör Dövletov'a iletirlerdi. Bulduğu bölgede düşmanın ortaya çıkması durumunda, onların sayısı ve teçhizatlarına dair bilgileri derhal organizatöre bildirmek en önemli görevleriydi. Sonradan Azerbaycan Ordusu'nun Kayıt Şubesi'ndeki

¹⁹⁵ Петров, “Организация и развитие органов ВЧК-ГПУ на Кавказе 1918-1934 гг.”, с . 4-6.

¹⁹⁶ Musa, *Azərbaycanın xarici siyasəti: II hissə: Dövlətlər arası münasibətlər və Azərbaycan: aprel 1920-oktyabr 1991-ci illər*, s. 179.

teslimatçı olacak, 11. Ordu'nun Kayıt Şubesi'ndeki teslimatçı, rezident ve gözlemcilere talimat veriyordu. Yedek şebekeler, Moskova'daki Cumhuriyet Kayıt Müdürlüğü'nden maddi destek alıyorlardı. Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin bilgisi dahilinde, sorumlu organizatörün hazırladığı bütçe ve de 11. Ordu'nun Kayıt Şubesi'nin sağladığı görevlendirme ve yol izinleriyle işe başlıyorlardı. Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi; Ermenistan, Gürcistan, İran ve Türkiye'de bulunan irtibatlarının topladığı raporları, sorumlu organizatör Dövletov'a veriyordu ve bunun yanı sıra yurtdışına gönderilecek kişilerin siyasi bakımdan güvenilirliğine de kefil oluyordu. Ajanlar, önceleri 11. Ordu'nun Kayıt Şubesi, sonraları Azerbaycan Ordusu'nun Kayıt Müdürlüğü tarafından görevlendiriliyor, teçhiz ediliyor ve gönderiliyordu. Tüm elde edilen bilgi ve belgeler en yakın karargâha ulaştırılıp, oradan da komuta kademesine iletiliyordu.¹⁹⁷

Merkezi Komitenin kararına göre, Azerbaycan'a komşu olan ve henüz "Sovyetleşmemiş" Ermenistan ve Gürcistan'da, Sovyetleşmesi istenilen Türkiye ve İran'da yedek casus şebekesi kurulması çalışmalarına başlandı. Casusların yerleştirilmesi sırası, 11. Kızıl Ordu'nun Kayıt Şubesi tarafından belirleniyordu. Elemanların siyasi güvenilirliğinin sorumluluğunu Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi üstleniyordu. Bu organizasyonun ihtiyaç duyduğu maddi destek, Moskova'dan Cumhuriyet Devrimsel Askeri Konseyi Sahra Karargâhı (Полевой штаб Реввоенсовета Республики) tarafından veriliyordu. Yedek casus şebekesinin tüm enformasyon materyalleri de 11. Ordu'nun Kayıt Şubesi vasıtasıyla Moskova'ya iletilmekteydi.¹⁹⁸

Tarihsel bağlamda Azerbaycan diplomasisi ve istihbaratı, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşundan 11. Kızıl Ordu işgali sonucu Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dönüşen bu devletin Sovyetler Birliği'ne katıldığı tarihe kadar sınırlandırıldı. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nde diplomasi açısından eğitimli çalışanlar olsa da istihbarat açısından eleman sıkıntısı yaşanıyor. Komşu ülkelere gönderilen diplomatik temsilcilere, bilgi toplama görevi de veriliyordu. 28 Nisan 1020'deki işgal sonrasında, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla, istihbarat ve diplomasi kurumları tasfiye edildi ve yerine kurulan yeni

¹⁹⁷ ACSPİHDA, F. 1, d. 18, v. 5-6

¹⁹⁸ ACSPİHDA, F. 1, d. 18, v. 5

kurumların ilk hedefi Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin memurları oldu. Böylece inkılap karşıtları Bolşevik yönetimin ilk hedefi oldular. Azerbaycan SSC, harici istihbarat ihtiyacını diplomatik temsilcilikleri aracılığıyla sağlamayı amaçlamıştır. Ankara'da açılan büyükelçilikle, edinilen tüm bilgiler Ebilov tarafından Bakü'ye, oradandan da Moskova'ya ulaştırılıyordu. Azerbaycan SSC, ne kadar bağımsız görünse de fiiliyatta Moskova'ya bağlıydı.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAYCAN SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ'NİN ANKARA TEMSİLCİLİĞİ'NİN FAALİYETLERİ (1920-1922)

3.1. Azerbaycan SSC'nin Ankara Temsilciliği'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri

Diplomatik temsilciliklerin kurulma sebebi, devletler arasındaki iş birliğinin belirli bir çerçeveye oturtulabilmesidir. Diplomatlar bu ilişkilerin kurulmasında kilit konumdaki görevlilerdir. Kendilerine tanınan yetki çerçevesinde görev yapan diplomatlar, buldukları ülkede serbest dolaşım hakkına da sahiptirler. Lakin bu serbestliğin de bir sınırı vardır ve askeri bölgeler gibi devlet için önemli olan yasak yerler, diplomatlara tanınan dolaşım hakkının dışındadır. Diplomatlar, kabul eden devletlerin iç hukukuna riayet etmek zorundadırlar. Buna ek olarak buldukları ülkenin iç işlerine müdahale anlamına gelebilecek her türlü davranıştan sakınmalıdırlar. Onlara; ev sahibi devletteki iç siyasi olayları, siyasi rejimi, gizli bilgilerinin araştırılması, bir siyasi hareketin desteklenmesi gibi davranışlar yasaklanmıştır.¹⁹⁹ Bu yasaklara rağmen diplomatik temsilcilikler, sahip oldukları ayrıcalıkları kullanarak, bazen istihbarat faaliyetlerinin yürütülmesini sağlayan “rezident” görevini üstlenmişlerdir. Bununla birlikte ev sahibi ülkeler, ülkelerindeki yabancı misyonların bu tür faaliyetlere iştirak ettiklerini biliyorlardı.

Yukarıda anlatıldığı üzere, 28 Nisan 1920 tarihinde kurulan Azerbaycan SSC, kuruluşundan kısa süre sonra, Türkiye ile diplomatik ilişkilerini tesis etmek amacıyla Ankara’da temsilcilik açmıştır. Aynı şekilde, bu temsilcilikteki diplomatlar Türkiye’nin siyasi, askeri, ekonomik ve sosyal yaşamına dair edindikleri istihbarat bilgilerini üstlerine rapor etmişlerdir. Bu raporlara geçmeden önce, Azerbaycan SSC’nin Ankara Büyükelçisi İbrahim Ebilov hakkında kısa bir bilgi vermek isabetli olacaktır.

İbrahim Ebilov, 1881 yılında Nahçıvan’ın Ordubad şehrinde doğmuştur. İlk tahsilini Ordubad Okulu’nda tamamlayan Ebilov, 1912 yılında geçimini sağlamak için Petrovsk (şimdiki Mahaçkala) şehrine gitmiş, kısa bir süre sonra Bakü’de Balahani

¹⁹⁹ Kamuran Reçber, *Diplomasi ve Konsolosluk Hukuku* (Bursa: Dora, 2011), s. 37.

petrol madenlerinde çalışmaya başlamıştı. Daha sonra demiryollarında çalışan Ebilov, 1905 yılında Rusya Demokrat İşçi Partisine üye olmuştur. İlegal yayınların dağıtım gereğiyle bir müddet cezaevinde kalmıştır. Hapisten çıktıktan sonra Petrovsk'a gitmiş ve 1907 yılında Hazar Ticaret Donanması denizcilerinin grevinin teşkil edilmesinde yer almıştır. 1908 yılında İran devrimcilerine yardım için İran'a gönderilse de de bir yıl sonra Bakü'ye dönmüş, 1912 yılında Bakü Hayatı gazetesini yayınlamaya başlamıştı. 1913 yılında yeniden tutuklanarak Astrahan'a sürgün edilmişti. 1918'in Eylül ayında Zakaspi vilayetine giderek Krasnovodsk kentinde yerli devrim-karşıtı iktidar tarafından tutuklanıp birkaç ay hapis yatmıştı. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde, Azerbaycan Meclisi'nde Hümme Partisi'nden vekil olan Ebilov, 1920 yılında, Azerbaycan'ın Bolşevik işgali ile birlikte Komünist Partisi üyeliğine geçmiş, ardından Azerbaycan SSC İçişleri Komiseri Yardımcısı görevinde bulunmuştur. 1920 yılının Eylül ayında ise, yapılan Doğu Halkları I. Kurultayında, Propaganda ve Eylem Konseyi üyesi seçilmiştir. Mayıs 1921'de, Komintern'in 3.Kongresi'ne Azerbaycan'ın delegesi olarak katılmıştır. Aynı yılın ağustos ayında Azerbaycan SSC'nin Türkiye'deki Diplomatik Temsilcisi olarak atanmıştır. Sonradan hem Ermenistan hem de Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinin Türkiye'deki temsilciliğini üstlenmişti.²⁰⁰

Ebilov, diplomatik temsilci olarak atandıktan sonra, 11 Ekim'de Ankara'ya vardı ve Ankara'daki konut sıkıntısı sebebiyle konaklaması ve çalışmaya başlaması gecikti. 22 Ekim'de Mustafa Kemal ile görüşerek güven mektubunu sunan Ebilov, yolculuğu boyunca yazdığı raporlara bu tarihten itibaren de devam etti. Büyükelçiliğin ihtiyaç duyduğu binanın tahsisinden sonra, 18 Kasım'da Mustafa Kemal Paşa'nın da katıldığı bir törenle Azerbaycan SSC bayrağı göndere çekildi ve temsilcilik görevine başladı. Ankara'daki temsilciliğe paralel olarak, 1921'in yaz aylarında Kars'ta da bir konsolosluk açılması kararı alındı ve Eylül'de İslam Hacıbeyli Kars Konsolosu olarak göreve başladı.²⁰¹ Ekim Devrimi sonrasında, Sosyalizmi dünyaya yayma planları kuran Sovyet yöneticileri bu eyleme komşu ülkelerden başlamayı düşünüyordu. Bu fikirle, Türkiye'de Millî Mücadele'yi dikkatlice takip etmeye ve bu hareketi komünist bir

²⁰⁰ Юсиф Багиров, *Из истории советско-турецких отношений в 1920—1922 гг.*, (по материалам Азербайджанской ССР) (Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1965), с. 81-82.

²⁰¹ Betül Arslan, *Türkiye Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2004), s. 178-195.

devrime çevirmenin fırsatını kollamaya çalıştılar. Bu niyetle, Anadolu'ya adamlarını göndererek milliyetçilerin çalışmaları, halkın sosyal durumu vs. hakkında bilgi toplamaya başladılarsa da çalışmaları, komünist gruplar oluşturmak için yapılan propaganda ile sınırlı kaldı. Azerbaycan SSC'nin, Ukrayna SSC'nin ve RSFSC'nin temsilciliklerinin açılması ile Bolşeviklerin istihbarat ve diğer faaliyetleri de genişletildi.²⁰²

3.2. Azerbaycan SSC'nin Ankara Temsilciliği'nin İstihbarat Faaliyetleri ve Raporları

3.2.1. İstihbarat Çalışmaları ve Ticaret Şubesi

Sovyet ülkelerinin diğer ülkelerde açtığı Ticaret Şubeleri, görünürde ev sahibi ülkelerle ticari ilişkileri geliştirmek için kurulmuştu. Esas görevi ise, ticari bağlantıları kullanarak bilgi toplamaktı. Bağımsız olması gereken bu kurumlar, büyükelçiliklerle bağlantılı çalışıyorlardı. 1920-22 yılları arasında Sovyet Cumhuriyetleri, yurt dışındaki istihbarat çalışmalarını o ülkelerdeki temsilcilikleri aracılığı ile yürütüyorlardı. Her biri merkeze, yani Moskova'ya, bağlı çalışmalarına rağmen, raporlarını kendi ülkelerindeki üstlerine yazıyorlardı. Örnek verecek olursak, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin (Azerbaycan SSC) Ankara Büyükelçiliği'nin 'Enformasyon Şubesi', bilgiyi açık istihbarat yöntemleriyle hem Ankara'daki hem de İstanbul'daki basından alıyordu. Bunlara ek olarak, yabancı basın da çok sıkı takip ediliyordu. Azerbaycan SSC Ankara Büyükelçisi İbrahim Ebilov'un en büyük şikâyetlerinden birisi, personel eksikliği sebebiyle Enformasyon Şubesi'nin "asıl" görevini yapamamasıydı. Şube, gazeteler üzerinden toplanan bilgilerle yetinmiyordu. Bir diğer bilgi toplama aracı olan "Ticaret Şubesi" de, başlangıçta deneyimsiz elemanları yüzünden başarısız olmuştu. Ebilov, 14 Aralık 1921 tarihinde yazdığı kişisel raporunda bu problemlerden bahsediyordu. Yabancı basında çıkan haberlerin çevirilerinin temsilciliğe fazla zaman kaybettirdiğinden ve bunun yerine gazetelerin merkeze gönderilerek çeviri yükünün azaltılmasından bahseden Ebilov, personelin esas görevleri olan bilgi toplamaya yoğunlaşabileceklerinden bahsediyordu. Bunu sağlayabilmek için de şubenin yapısı değiştirmeye karar vermiştir.²⁰³

²⁰² Serdar Yurtsever, *Milli Mücadele Dönemi İstihbarat Faaliyetleri: Örnek Olay İncelemeleri (1919-1922)*, (Ankara: AKDHYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2013), s. 184.

²⁰³ ACSPİHDA, F. 609, I. 1, d. 94, v. 125-128.

Ebilov, Azerbaycan SSC'ye bilgileri kuryeler aracılığı ile göndermekteydi. Konsolosluk çalışanı olan bu kuryeler diplomatik dokunulmazlığa sahiplerdi. Ticaret Şubesi'nin çalışanlarından ifşa olan veya görevini yerine getirmeyenler, kurye gibi kullanılıp bir daha dönmek üzere Bakü'de ki merkeze gönderiliyorlardı. Ebilov'un hem Enformasyon Şubesi hem de Ticaret Şubesi çalışanlarını, ihtiyaç hâsıl olduğu zaman Kars Konsolosluğu'nun emri altına gönderdiği de oluyordu. Bir raporunda Ebilov, Kars Konsolosunun "görevini" tam anlamadığından bahsederken, onun diğer politik konsoloslardan "farklı görevleri" olduğunu vurgulama gereği duyuyor ve "görevimiz politik konsolosluk işi değildir" diyordu. Hem telgraflardan hem de Ebilov'un üstlerine yazdığı raporlardan bu temsilciliğin başlıca görevinin bilgi toplama olduğu açık şekilde anlaşılmaktadır.²⁰⁴

Oldukça kalabalık olan çalışma listesinden görüleceği üzere; şifre bilimci, enformasyon şube başkanı ve diplomatik kuryeler faaliyet gösteriyorlardı. Ebilov'un raporlarından anlaşıldığı gibi personel yetersizliğinden listedeki herkes bilgi toplamakla uğraşıyordu. Aşağıdaki liste büyükelçiliğin ilk personel grubunu göstermektedir. İfşa ya da görevi aksatma durumunda eski çalışanların yerine yenileri atanıyordu.

Tablo 2: Azerbaycan SSC'nin Ankara Temsilciliği'nin Çalışanları Listesi²⁰⁵

No	Görev	Maaş (Lira)	Soyad
1	Tam Yetkili Temsilci	400 200	İ. Ebilov
2	1.Sekreter	350 150	M.D. Resulzade
3	Askeri Ateşe	350 150	Askerov
4	Kişisel Sekreter	350 150	İ. İzmanlov
5	Kriptocu	200 125	M. Zeynalov
6	Yöneticiler	250 125	Y. Ahundov
7	Daktilocu	250 75	
8	Enformasyon Şube Başkanı	250 125	A.B. Yusufzade
9	Enformasyon Şube Elemanı	200 125	R. Hüseyinov
10	Enformasyon Şube Elemanı	150 100	Tahmasib Rza

²⁰⁴ ACSPİHDA, F. 609, I. 1, d. 94, v. 125-128.

²⁰⁵ Benzer listeyi daha önce 'Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov' adlı kitabında yayımlayan Betül Arslan, farklı bir kaynak kullanmıştır; ACSPİHDA, f.28 I.1 d.133 v.15.

11	Daktilocu	400 75	Z. Ahmeteva
12	Diplomatik Kurye	400 75	Musa Hasanzade
13	Diplomatik Kurye	400 75	Asker Topçibaşev
14	Ticaret Şubesi Başkanı	250 150	Musa Sultanov İbrahimov Nadir
15	Ticaret Şubesi Elemanı	450 125	Yusuf Hasanov
16	Ticaret Şubesi Elemanı	450 100	Habib Aliyev
17	Tedarik Müdürü/Komendant	250 100	İbrahimov Nadir Musa Sultanov
18	Asker	40 60	Hamidulla Mirzaoğlu
19	Asker	40 60	Amin Aga İbrahimov
20	Asker	40 60	Mehmet Emin Aslanbeyov
21	Asker	40 60	Mehmet Hacı Mehmet oğlu
22	Asker	40 60	Hanife Rzaev
23	Şoför	400 75	Viktor Suhetski
24	Şoför Yardımcısı	75 75	...
25	Aşçı	60 75	Abdurrahman Cafarov
26	Hizmetçi	40 60	Polya Cafarova
27	Kurye	40 60	İskender Mansuroğlu
28	Asker	40 60	Kara Dünyamalı oğlu
	Toplam:	2705	

Yeni kurulan Azerbaycan SSC'nin en büyük problemi, elbette ki tecrübesiz konsolosluk çalışanlarıydı. Ticaret Şubesi'nin hem ticaret vasıtasıyla iki ülke ilişkilerini geliştiren, hem de 'gizli bilgi toplama' görevini yürüten tecrübesiz elemanları, sıklıkla ifşa oluyordu. Zaten personel sıkıntısı çeken Ebilov, ifşa olan elemanların bazılarını diğer konsolosluklara görevlendirirken, bazılarını da 'kurye' adı altında ülkeye geri gönderiyordu. Onlarla beraber gönderdiği raporlarda açık açık, 'kurye' adı altında çalışacak yeni ve deneyimli elemanlar talep ediyordu. Yeni bir dış ticaret şubesi kurmak isteyen Ebilov, burada da çalıştırılmak üzere güvenilir isimler talep ediyordu. Raporunda, Anadolu ile ticaretin ek bir görev olduğunu, 'asıl görevin' ise başka bir görev olduğunu açıkça belirtiyordu. M. Sultanov adlı çalışanı talep ederken; esas sorumluluklarına ilaveten, Anadolu ile ticari bağlantıları kurmakla görevli olacağını söylüyordu. Bu sözlerden de anlaşıldığı gibi Ticaret Şubesi

elemanlarının esas görevleri, ticari ilişkiler kurmanın da ötesindeydi.²⁰⁶ Ebilov'un, M. Hüseyinov'a gönderdiği 21 Ekim 1921 tarihli mektubunda da 'kurye adı altında çalışacak' yeni elemanlar talebini tekrarladığını görebiliriz.²⁰⁷

Azerbaycan SSC Dış İlişkiler Halk Komiseri M. D. Hüseyinov 2 Ocak 1922 tarihinde Ebilov'a gönderdiği mektupta hem örgütsel hem de politik sebeplerden dolayı, merkezin misyonla iletişim sorunu olduğunu, fakat bundan sonra, Ebilov'un istediği düzenli bilgi ve direktif verileceğini de yazıyordu. Hüseyinov, personelin azaltılması konusundaki ısrarını sürdürürken ve başarısız olanların yerine daha yetenekli personelleri göndereceğini ekliyordu. Hüseyinov, TSFSC'nin kurulması gündemdeyken, Ankara'daki misyonun da bu cumhuriyetin misyonuna dönüştüğünü vurguluyordu. Ayrıca Hüseyinov, personel seçimi imkânı sunulacağı vadinde de bulunmuştu. Ebilov, hem üstleri ile daha sağlıklı iletişim kurmak hem de gerekli istihbarat çalışmalarını yürütmek amacıyla Anadolu'nun başka şehirlerinde az elemanlı konsolosluklar kurmak istemekteydi. Özellikle Karadeniz ve Doğu Anadolu'daki çalışmalara ağırlık verilmesi taraftarıydı. Çünkü aldığı istihbarat, bu bölgelerde 'karşı devrimcilerin' aktif olduğunu gösteriyordu. Güvendiği isimleri de öne sürerek, üstlerinden konsolosluk kurmak için talimat bekliyordu. Fakat Azerbaycan SSC Dışişleri Halk Komiseri M. D. Hüseyinov, konsolosluk konusunda yetkili olmadığını ve Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi Kafkasya Bürosu'nun izninin gerektiğini 2 Ocak 1922 tarihli mektubunda Ebilov'a bildirmişti.²⁰⁸

Ankara'da büyükelçilikleri bulunan Azerbaycan SSC, Ukrayna SSC ve RSFSC ne kadar farklı ülkelermiş gibi görünseler de temelde Moskova'ya bağlıydılar. Bu sebeple sık sık büyükelçiler bir araya gelerek hem bilgi alışverişi hem de iş birliği yapıyorlardı. Ebilov'un raporundan anlaşıldığı gibi Sovyet Rusya'nın askeri istihbarat kurucularından biri olmuş ve o dönemde RSFSC'nin Ankara Büyükelçisi olan Aralov, RSFSC'nin Ankara'daki Dış Ticaret Şubesi'nin de başına getirilmişti. Ticaret Şubesi'nin konumundan dolayı, Aralov'un bu görevi büyük önem taşımaktaydı. Anadolu hükümetinin, petrol ve benzin başta olmak üzere birçok ihtiyacı bulunuyordu ve bunların temini RSFSC'nin Ticaret Şubesi tarafından sağlanıyordu. Türkiye'nin diğer Sovyet cumhuriyetleriyle de ticari bağ kurma talebini üstlerine

²⁰⁶ ACSPİHDA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 133-134.

²⁰⁷ ACSPİHDA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 135-136.

²⁰⁸ ACSPİHDA, f. 276, l. 5, d. 1, v. 63-68.

bildiren Ebilov, Transkafkasya Cumhuriyetleri'nin Türkiye ile bağımsız ticari ilişkiler kurup kuramayacağını dair şüphelere sahipti.²⁰⁹

Ebilov'un raporlarından anlaşıldığı gibi ciddi maddi problemler mevcuttu ve üstlerinden personel azaltma talebi gelmekteydi. Yeni konsolosluklara başka elemanlar gerektiğini ve mevcut olanlara da konsolosluk bünyesinde ihtiyaç olduğunu yazan Ebilov; bu eksikliği gidermek adına, çalışanların eşlerini de eski personel ile birlikte eğittiklerini yazıyordu. Bu ihtiyaç kapsamında personel sayısında daha fazla sınırlama yapılmayacağını vurguluyordu.²¹⁰

Azerbaycan SSC Kars Konsolosu İsmail Hacıbeyli'nin M. Hüseyinov'a yazdığı 10 Şubat 1922 tarihli raporunda anlaşılacağı üzere; Azerbaycan SSC'nin Dışişleri Halk Komiserliği daha önce, Kars'taki konsolosuna kesinlikle uygulanması gereken görevler vermişti. Bu görevler; bölgedeki askeri birliklere, askerlerin ve halkın halet-i ruhiyesine ve de ekonomik duruma dair bilgilerin toplanmasını içermekteydi. Bu rapordan anlaşıldığı üzere Kars'taki konsolosluk, sıradan resmi işler için kurulmuş bir konsolosluk değildi.²¹¹

Ebilov'un 3 Mart 1922 tarihli mektubundan görüldüğü üzere kendisi düzenli rapor verdiği halde, geri dönüşler alamamıştı. Çok önemli konulardaki talimat taleplerine bile çoğu zaman cevap yazılmıyordu. Bu yüzden kendisi, Moskova'dan görüş alamadığı için adım atamamaktan şikayetçiydi. Muhtemelen Bakü'deki üstleri de Moskova'dan emir beklemekteydi. Yine aynı mektupta, maddi imkânsızlıklar sebebiyle 'gizli faaliyetlerini' yürütememekten şikâyet ediyordu. Fakat üstlerinden beklediği talimatı alamamasına rağmen, inisiyatif kullanarak Enformasyon Şubesi'nin çalışma yapısında değişikliğe gitmişti. Avrupa ve İstanbul basınından yapılan çevirilerin yetersiz ve zaman kaybı olduğunu düşündüğü için, bu görevi durdurma kararı almıştı. Böylece, artık tüm zamanını Türkiye'deki siyasal hayatın ayrıntılarını incelemeye ve oradan raporlar düzenlemeye ayırmıştı.²¹²

²⁰⁹ ACSPİHDA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 163-171.

²¹⁰ ACSPİHDA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 215.

²¹¹ ADTA, f. 28, l. 281, d. 8, v. 22a-23b.

²¹² ACSPİHDA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 172-178.

3.2.2. Siyasi İstihbarat Raporları

Türkiye’de ASSC Yetkili Temsilciliği’nin henüz bulunmadığı zamanlarda, RSFSC’nin Türkiye’deki Diplomatik Temsilciliği Birinci Sekreterinin eski yardımcısı M. Memmedov’un, Azerbaycan SSC’nin Dışişleri Halk Komiseri M. D. Hüseyinov’a yazdığı 29 Mayıs 1921 tarihli raporu Ankara’daki Büyük Millet Meclisi’nin (BMM) ve Mustafa Kemal’in durumu ile alakalı oldukça kapsamlı bir bilgi sunuyor. Memmedov, BMM milletvekillerinden Mustafa Kemal hükümetinin icraatlarına kadar, Türkiye’deki bütün politik ve sosyal durum ile yakından ilgileniyordu. Azerbaycan SSC’nin Anadolu hakkındaki yeterli bilgiye sahip olmadığını ve kendisinin bu konuda bilgilendirme yapacağını söylüyordu.²¹³

Memmedov BMM’ye dair bazı eleştirilerde bulunuyor, BMM milletvekillerinin Sivas Kongresi ile Mustafa Kemal’in yanında yer alan Anadolu’lar ve İstanbul’dan gelen Rumelililerden ibaret olduğunu yazıyordu. Bunlar dışında köylü halkın içinden kimsenin olmadığını da yazıyordu. Memmedov, BMM vekillerinin halktan değil de daha çok elit kesimden olduğunu vurgulayan bu söylemleri ile çelişecek şekilde, “çoğu milletvekilinin siyasetten yoksun ve cahil” olduğunu yazıyordu. Meclisteki vekillerin gruplaşmaya giderek, Mustafa Kemal’e muhalif olabilecek güce sahip olmadıklarını da belirten Memmedov, meclisin Batı-İtilaf yanlısı ve Doğu politikası taraftarı olarak iki gruba bölündüğünü de belirtmişti. İsim isim bu gruplara kimlerin liderlik ettiğini de raporunda yer veren Memmedov; isimleri saydığına da doğu yanlısı olanlara övgüler dizerken, Batı ve Sultan yanlılarının gerici olduğunu yazıyordu.²¹⁴

Memmedov, BMM’nin İkinci Başkanı Celalettin Arif’in istifa edip “gerici” grubun başına geçerek Mustafa Kemal ve Sovyet karşıtlığı yaptığı zaman, Mustafa Kemal’in bu durumu kendi politikası lehine dönüştürdüğünü yazıyordu. Meclis’in durumu hakkında bilgi vermeye devam eden Memmedov, Anadolu milletvekillerinin Mustafa Kemal ve onunla gelen Rumelilileri ‘yabancı’ olarak adlandırıldıklarını ve ona karşı muhalefet kurup iktidarı ele geçirme çabaları olduğunu yazıyordu. Mustafa Kemal’in de bu muhalefetin farkında olduğunu ayrıca vurguluyordu.²¹⁵ Rapordan görüldüğü gibi; meclisin dağılacağı söylentileri, Ethem isyanı ve Yunan saldırıları, Anadolu’lu milletvekillerini kışkırtılmasına yönelik çalışmalar yapılmasına zemin

²¹³ ACSPİHDA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 99-104.

²¹⁴ ACSPİHDA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 99-104.

²¹⁵ ACSPİHDA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 99-104.

hazırlıyordu. Mustafa Kemal bütün bunlara rağmen özgüvenli bir duruş sergiliyordu. Mustafa Kemal, söylentilerin etkisi ile kendisini nabız ölçmek amaçlı ziyarete gelen Sovyet temsilcilerine ‘güçlü ve meclis üzerinde kontrol sahibi’ olduğunu vurguluyordu. Memmedov, ekonomi ve siyasetten anlayan milletvekillerinin görev için şehir dışında bulunmasının, Mustafa Kemal’in Meclis üzerinde güç sahibi olmasında temel etken olduğunu söylüyordu.²¹⁶

Meclisin İcra Vekilleri Heyeti’ne dair ayrıntılı bilgiler raporlayan Memmedov; Mustafa Kemal’in İcra Vekilleri Heyeti’nden ayrılmadan önce kendi yerine Fevzi Paşa’yı getirmesini, heyeti güvenceye almak için atılmış oldukça akıllı bir adım olarak yorumlamıştı. Aynı zamanda, İcra Vekilleri Heyeti’nde de Doğu ve Batı taraftarlarının gruplaştığını belirtiyordu. Bu grupların arasında kimlerin antikomünist, kimlerin Ruslara karşı daha dostane fikirleri olduğunu raporluyordu. Koyu antikomünist olan Maliye Vekili Ferit Bey’in, kürsüde komünizmi açıkça lanetleyen bir isim olduğunu vurgulayan Memmedov; Ferid Bey’in Londra’ya gitmeden önce Bekir Sami tarafından kendi yerine atıldığından, ancak Bekir Sami gittikten sonra Ferit Bey’in görevini kaybettiğinden bahsediyordu. Meclis içindeki dinamikleri iyi gözlemleyen Memmedov, kulis çalışmaları ile antikomünist isimlere karşı tedbirli yaklaşıyordu.²¹⁷

Ankara’nın İtilaf Devletleri ile ilişkilerini dikkatlice gözlemleyen Memmedov, Ankara’nın İtilaf devletlerinin ilgi alanına girdiğinden bahsediyordu. Türk hükümetinin Fransa’dan gelen bir heyetle yaptığı anlaşmanın gizli olduğunu ve sadece bir kısmının yayınlandığını yazmıştı. Fransa’nın teklifi, Sovyetler ile ilişkinin bitirilmesi ve eski Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin yeniden kurulmasının desteklenmesiydi. Sonradan bu teklif, ‘yeniden kurulmanın engellenemeyeceği’ olarak yumuşatılmıştı. Memmedov’un aldığı istihbarata göre, Türkiye tarafı bu maddeleri kabul etmeyecekti. Memmedov, Mustafa Kemal Paşa ve Yusuf Kemal Bey’den kendileriyle olan ilişkilere zarar verecek hiçbir adım atılmayacağını sözünü aldığını 8 Aralık 1921 tarihli raporunda belirtmişti.²¹⁸ Siyasi çevreleri ve onların fikirlerini dikkatli bir şekilde takip eden Memmedov, adı geçen raporda bunlardan bahsetmiş ve Batı yanlılarının yanı sıra, Pan-Türkist fikirlerin hala var olduğunu vurgulamıştı.

²¹⁶ ACSPİHDA, F. 609, I. 1, d. 94, v. 99-104.

²¹⁷ ACSPİHDA, f. 609, I. 1, d. 94, v. 99-104.

²¹⁸ ACSPİHDA, f. 609, I. 1, d. 94, v. 125-128.

Memmedov ayrıca Türklerin çoğunluğunun Azerbaycan'ın Türkiye'ye katılacağını ve BBM'de Azerbaycanlı vekilleri görme "hayallerinden" bahsediyordu.²¹⁹

Ebilov'un 21 Aralık 1921 tarihli raporunda Sovyet ülkelerinin bağımsız olarak değil Moskova ile birlikte hareket ettiğini görebiliriz. Ebilov bu raporu RSFSC temsilcisi aracılığıyla yollamış ve ondan mevcut politik durum hakkında bilgi alınabileceğini belirtmişti. Yine bu raporda, bütün bu karmaşık politik durum içinde karşı-devrimcilerle de mücadeleye devam ettiğinden bahsediyordu.²²⁰

2 Ocak 1922 tarihinde Azerbaycan SSC Dışişleri Halk Komiseri M. D. Hüseyinov, Ebilov'a bilgi talebinde bulunduğu dair gizli bir mektup yazmıştı. Burada açık açık; BMM'deki siyasi gruplarla ilgili ayrıntılı bilgiler, liderlerin özellikleri ve çalışmaları, BBM'nin genel olarak çalışmaları, tarım, ekonomi ve sanayiye dair ayrıntılı bilgiler göndermesi isteniyordu. Hatta Enformasyon Şubesi'nin çeviri ile zaman kaybetmek yerine, bu gibi bilgileri toplamaya yönelmesini de tavsiye etmişti.²²¹

Ebilov, Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı görüşmeleri önemsiyor ve her biri hakkında muhakkak ayrıntılı bir rapor hazırlıyordu. "Frunze ve Ebilov yoldaşların Mustafa Kemal Paşa ile ikinci sohbeti" başlıklı raporunda bu görüşmenin ayrıntılarına yer vermişti. Ebilov raporunda, Mustafa Kemal'in Meclisteki akımları üçe ayırdığını; ilk grubun, din adamları ve bürokratlardan oluşan hilafet ve saltanat yanlılarından oluştuğunu; ikinci grubun, eğitilmiş kişilerden oluşan ekonomi bazında realist kişilerin taviz verme uğruna bile olsa vakit kaybetmeden İtilaf devletleri ile anlaşmaya varılması taraftarı olduklarını; üçüncü grubun ise, her iki grubun aksine tam bağımsızlık taraftarı halkçılar olduğunu ve onlara kendisinin önderlik ettiğini vurguladığını yazıyordu. Mustafa Kemal'in söylemlerinden anlaşılıyor ki; Sovyet temsilcileri, Batı ve Padişaha karşı keskin muhalif çizgi izlenmemesinden rahatsızlardı. Mustafa Kemal ise böyle bir tutumun siyasi manevra olduğunu açıklayarak karşı tarafı yatıştırmayı amaçlıyordu. Raporda; Mustafa Kemal'in kendisini ziyarete gelen bu diplomatlara güven aşlamak için, Meclis içindeki çekişmelerden ve onları nasıl etkisi altına aldığından bahsedilmektedir. Bunların yanı

²¹⁹ ACSPİHDA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 125-128.

²²⁰ ACSPİHDA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 125-128.

²²¹ ACSPİHDA, f. 276, l. 5, d. 1, v. 63-68.

sıra; Müdafaa-i Hukuk'un mevcut yapısı ve onun gelecekte daha fazla demokratikleştirme planları hakkında samimiyetle bilgi vermesi de karşı tarafa güven aşılama çalışmasının bir örneğidir. Yani, Mustafa Kemal de Sovyet diplomatlarının dostluk söylemlerinin tamamen bir siyasi manevra olduğunun farkındaydı ve bu konudaki sorulara diplomatik cevap veriyordu.²²²

Sovyet ülkelerinin temsilcileri her fırsatta görüşüyor ve uygulayacakları politikaları belirleyebilmek için fikir alışverişinde bulunuyorlardı. Ebilov yukarıda anılan raporda amaçlarını açıkça şöyle açıklıyordu: Türkiye ile 'dostluğu' ilerletmek; Mustafa Kemal'i destekleyerek onu etki altına almak; bir parti oluşturup o parti aracılığıyla ordu üzerinde etkili olmak; yardım yaparak ve destek sağlayarak Mustafa Kemal'in halk arasında popülaritesini artırmak, bu çalışmalara ek olarak belirledikleri bir hedef de niyetlerini açığa çıkarmaya çalışmaktı. Sovyet temsilcileri takındıkları dostane tavrın, tamamıyla bir politikadan ibaret olduğunu itiraf ediyordu. Hatta eylem planları madde madde raporda yer alıyordu: "Enver ve benzeri oyunu bırakmak. Elbette aynı zamanda sadece sözde değil, eylemlerde de Türkiye Cumhuriyeti'yle dostluğun samimiyetini kanıtlamak."²²³ Buradan anlaşılıyor ki, Ebilov tam bir Sovyet diplomatı bakış açısına sahipti ve Pan-Türkist fikriyattan tamamıyla uzaktı. Bazı makalelerde yansıtılanın aksine Türk dostu olması, sadece bir diplomatın gerçekleştirmesi gerektiği gibi dostane görünüm sergilemekten ibaretti.

Ebilov, Moskova Konferansı ile ilgili raporunda, Meclis içerisinde Sovyetlere karşı olanlardan, güvenenlerden ve şüpheyle yaklaşanları teker teker açıklamıştı. Örneğin; Bekir Sami'nin olumsuz raporundan sonra, Meclis'te birçok kişide Sovyetlere karşı güvensizlik oluştuğunu söylüyordu. Ebilov, Hükümet üyesi Yusuf Kemal'in ise diğer üyeleri "Anadolu'nun Sovyetlerle bağlantıyı koparmaması gerektiği" yönünde ikna çalıştığını ve eğer Sovyetler ile ittifak sonlandırılırsa, İtilaf devletleri ile başa çıkmanın zorlaşacağını iddia ettiğini yazıyordu. Ayrıca Ebilov, Ali Fuad Paşa'nın Rusya'ya olan sınırsız güveninden ve hatta Moskova'daki depoların kapılarının Türkiye için sonuna kadar açılacağına dair güçlü bir inancın söz konusu olduğundan bahsediyordu. Hatta, Batı Anadolu Cephesi'nin başkomutanı olan Ali Fuat Paşa'nın, İtalyanlardan temin ettiği silahları Anadolu'ya dağıtırken, "müttefik ve

²²² ADTA, f. 28, l. 281, d. 68, v. 1-4.

²²³ ADTA, f. 28, l. 281, d. 68, v. 1-4.

devrimci kardeş Rusya tarafından gönderildiğini” resmi emirde söylediğini eklemişti. Sonuç olarak, Ali Fuat Paşa Sovyet yanlısı tutumu sebebiyle İtilaf Devletleri’nin hedefi haline gelmişti. Moskova’daki Türk delegasyonunun üçüncü ismi olan Dr. Rıza Nur’un Anglofobik birisi olduğunu, ancak Ermeniler yüzünden Sovyet’e karşı mesafeli durduğunu yazmıştı bahsetmişti. Raporda, “Doğu Anadolu’nun önderi” olarak Kazım Karabekir Sovyet dostu olarak tanıtılırken, Karabekir Paşa’nın İngiliz karşıtı propagandasına vurgu yapılmıştı.²²⁴ Oysa Karabekir Paşa, Ebilov’un zannettiği gibi Sovyet yanlısı değildi ve siyaset gereği olarak böyle bir çizgi izliyordu.

Ebilov’un mektubundan anlaşıldığı gibi Moskova, Türkiye tarafından kullanılabilirdiğinden, Türklerin, silah ve para yardımı aldıktan sonra İtilaf devletleri safına geçeceğinden endişe ediyordu. Bu sebeple son derece itidalli davranıyordu. Ebilov ise, bu endişenin yersiz olduğu ve tarihlerinde müttefiklerine ihanet gibi bir durumun olmaması ile övünen Türk devrimci liderlere güvendiğini yazıyordu. Ebilov, yardımlar konusunda geç kalmanın Türkiye’yi İtilaf Devletleri’nin kucağına iteceği endişesini dile getiriyor, üstlerini bu konuda ikna etmeye çalışıyordu. Ayrıca Ebilov, Ermeni meselesi ve Nahçıvan’ın durumunu, kendi çıkarları doğrultusunda kullanmayı planlıyor, yansıtıldığının aksine bir dost gibi değil de ülkesine hizmet eden bir diplomat gibi görevini yerine getiriyordu.²²⁵

Ebilov’un M. Hüseyinov’a yazdığı rapordan anlaşıldığı gibi Moskova, Türkiye’nin Fransa ile olan yakınlaşmasından rahatsızdı ve bu konudaki gelişmeleri Yusuf Kemal Bey üzerinden öğrenmeye çalışmaktaydı. Yusuf Kemal Bey, Ebilov’la görüştüğü sırada kendisine şunları iletmiştir: “Fransa heyetinin Ankara’da bulunmasının RSFSC ile olan ilişkilerimize bir tesiri yoktu. Bu konuda yapılan propagandalara itibar edilmemelidir.” Bunlara ek olarak Yusuf Kemal Bey, Ebilov’a Türkiye’nin dış politikasından sorumlu olduğu müddetçe, RSFSC’ye zarar verecek bir adımın atılmayacağı garantisini vermişti. Yusuf Kemal Bey’in söylemlerine göre Ankara, Batı ile ilişkilerde Moskova’yı haberdar ederek adım atmaktaydı. Bunun karşı tarafın güvenin kazanmak için söylenmiş olma ihtimali de vardı. Çünkü güven kazanmak için yaptığı bu davranışın karşılığını görememekten şikâyetçiydi. Bu söylemler karşılığında Ebilov, Taşnakları, Menşevikleri ve Müsavatçıları bütün bu

²²⁴ ACSPİHDA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 192-194.

²²⁵ ACSPİHDA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 192-194.

provokasyonların sebebi olarak görmüş ve iş birliğinin devamı konusunda temennilerini iletmişti.²²⁶

Fransa'da yeni hükümetin kuruluşu yakından takip ediliyordu. Sadece Ankara ve İstanbul'da değil, Moskova'da da Fransa'nın Türkiye politikasının nasıl olacağı merakla bekleniyordu. 3 Şubat 1922 tarihinde yazılan rapordan anlaşılacağı üzere Ebilov, Fransa'nın tutumunu Yusuf Kemal Bey üzerinden takip ediyor, fakat, sadece bilgi almakla yetinmeyip, aynı zamanda gelişmeler hakkında siyasi tavsiyelerde de bulunuyordu. Ebilov, Ankara hükümetinin, İstanbul ile bir konferans yapma planının olduğunu ve görüşmelere gitmeden önce Yusuf Kemal'in bazı hazırlıklar yaptığını iddia etmişti. Mektubunda, Yusuf Kemal Bey'in yerine vekalet edecek Adnan Bey'in Yusuf Kemal Bey'in emri ile Aralov'u ve kendisini bilgilendirmeye devam edeceğini söylemişti. Ebilov, bu görüşmede Yusuf Kemal Bey'e, İstanbul ile yapılacak herhangi bir anlaşmanın Sovyetlerin çıkarlarına aykırı olduğunu söyleyerek bu konudaki endişelerini paylaşıyordu. Yusuf Kemal Bey de İstanbul hükümetine taviz verilmeyeceğinin dair güvence veriyordu.²²⁷

Aynı mektupta, Türkiye ile ilişkilerin iyiye gitmekte olduğunu söyleyen Ebilov, Türkiye'ye karşı olan şüpheye gerek olmadığını, Ukrayna SSC Ankara Büyükelçisi Frunze'nin gelişi ile ortak çalışmaların başladığını yazıyordu. Ebilov ile Frunze, Mustafa Kemal'i etki altında tutmak için onu destekleme kararı almışlardı. Bunu üstlerine bildiren Ebilov mektubunda, hükümet yapısındaki küçük çaplı değişikliklerle ilgili bilgi vermiş ve yeni isimlerin hangi görevlere atandıklarını yazmıştı. Yine aynı mektuptan anlaşıldığı gibi her iki Sovyet cumhuriyetinin büyükelçileri, Meclis'teki bazı istifalardan haberdar olunca, durumdan endişelenip soluğu Mustafa Kemal'in yanında almışlardı. Mustafa Kemal, istifa eden yetkililerin ihtiyaç gereği başka makamlara atanacaklarını söylemişti. En dikkat çekici nokta ise, Ebilov'un bu bilgiyi teyit ettiğini söylemiş olmasıdır. Raporuna Rafet Paşa'nın Sovyetlere mesafeli durduğunu, Rauf ve Celal Beylerin ise samimi destekçiler olduğunu da eklemişti.²²⁸

Ebilov, yazmış olduğu diğer bir mektupta, açık açık yeni atanan komiserlerin siyasi tutumlarını öğrenme peşinde olduğunu söyleyip, ardından Kazım Paşa'nın siyasi

²²⁶ ACSPİHDA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 116-117.

²²⁷ ACSPİHDA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 163-171.

²²⁸ ACSPİHDA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 163-171.

meselelerden pek anlamayan sade bir asker olduğunu vurguluyordu. Mustafa Kemal'in, bu isimlerin kendine yakın insanlar olduğunun belirtildiği raporda Ebilov, Kazım Paşa'nın Mustafa Kemal'in yakın dostu olduğunu, Paşa'nın özellikle Sakarya'daki askeri başarılarından dolayı oldukça popülerleştiğini yazıyordu. Bu raporunda Ebilov, Erzurum Milletvekili Celalettin Arif ile olan sohbetinden de bahsetmişti. Yakın zamanda İtalya'ya büyükelçi atanan Celalettin Arif Bey'in İstanbul'da dağıtılan Meclis'in Başkanı olduğunu, İngilizler tarafından sürgün edildiği Malta'dan yakın bir zamanda döndüğünü ve gitmeden önce onun siyasi görüşlerini öğrendiğini de rapora eklemişti.²²⁹

Celalettin Arif Bey ile olan sohbetinden Türkiye'nin dış politikasında İngiltere'ye karşı daha hasmane ve Fransa'ya daha dostane yaklaştığını öğrenen Ebilov, Yunanistan'a olan desteklerinden dolayı İngiltere'ye olan tavrın sadece politik değil aynı zamanda toplumsal olduğunu yazıyordu. Türkiye ile ilişkilerde karşılıklı şüphelerin olduğunu hatırlatan Ebilov, RSFSC politikalarının zarar görmemesi için Türkiye'nin siyasi çevrelerini etki altında tutulması ve bunun için atılacak adımlar konusunda tedbirli olmak gerektiğini vurgulamıştı.²³⁰

Ebilov mektubunda, Sovyetlere karşı düşmanca tavrında dolayı sevmediği Bekir Sami Bey'e dair bilgilere de yer vermişti. Bekir Sami Bey'in "merkezden uzaklaştırılması gerektiği" fikrini Mustafa Kemal ile paylaşan Ebilov, istediği karşılığı göremedi. İddia ettiğine göre Mustafa Kemal, "Bekir Sami'nin kendi fikirlerine aykırı hareket etmesini engellemek için" yakınında tutmaktaydı. Yusuf Kemal Bey ile de görüşen Ebilov, Bekir Sami'nin istediği gibi uzaklaştırılmasa da Mustafa Kemal'in onunla benzer siyasi görüşte olmadığını yazmıştı.²³¹

1 Mart 1922 tarihli mektupta Ebilov, Yusuf Kemal'in Avrupa seyahati öncesinde kendisi ile defalarca görüştüğünden bahsediyordu. Hatta bir görüşmeye Aralov ile birlikte gitmiş ve fikir alışverişinde bulunmuşlardı. Yusuf Kemal'in Avrupa'ya gidişini engelleyemeseler de Ebilov ve Aralov, müzakereler konusunda bilgilendirme sözünü almış ve iki temel konudaki endişelerini iletmışlerdi. Bunlar; Boğazlar meselesi ve İstanbul Hükümeti ile müzakeredir. Ebilov ve Aralov, Boğazlar

²²⁹ ACSPİHDA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 163-171.

²³⁰ ACSPİHDA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 163-171.

²³¹ ACSPİHDA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 163-171.

konusunun Kars ve Moskova Antlaşmalarında sadece kıyı devletlerinin meselesi olduğunu hatırlatmışlardı. Türkiye tarafı ise, İtilaf devletlerinin bu meseleye karışmak isteyeceğini ve buna izin verme mecburiyetinde kalabileceklerini belirtmişti. Ancak Boğazlar konusunda müzakerelerde doğacak problemlerde, Sovyet tarafını haberdar edeceklerinin ve Sovyet temsilcileri ile temas içinde olacaklarının sözünü vermişlerdi.²³² Sonuç olarak, Boğazlar konusunda karşılaşılabilecek engel ve zorluklar söz konusu olduğunda, Ankara hükümetinden karşılıklı iletişim içinde olup ortak çözümlere varılacağı sözünü almışlardır.

Ebilov'un bu mektubundan anlaşıldığı gibi kendisi Aralov ile birlikte, Yusuf Kemal Bey'in Avrupa seyahati esnasında yerine eşlik edecek vekilin seçilmesinde etkili olmuşlar. Her ikisi de hükümetin aday gösterdiği Adnan Bey'i kabul etmeyerek, Celal Bey'i adaylığını talep etmişlerdi. Sonrasında Ebilov, Celal Bey ile iletişimi kesmeyerek Avrupa'daki Yusuf Kemal Bey'in hareketlerinden haberdar oldular. Boğazlar konusunda alınacak tavrın ne olacağı konusunda üstlerinden emir bekleyen Ebilov, bu konuda Moskova'ya danışarak kendisinin bilgilendirilmesini talep etti. En önemli nokta ise; Bekir Sami Bey'in bu bahane ile Avrupa'ya gideceği bilgisini alan Ebilov'un, Mustafa Kemal'den bunun engellemesini istemesidir.²³³

Ebilov 16 Kasım 1921 tarihinde Hüseyinov'a yazdığı mektubunda, Türklere yapılacak yardımla, Anadolu'da Sovyet propagandası yapılabileceğinden bahsediyordu. Azerbaycan SSC'ye duyulacak sempatinin artması için bu yardımların gerekli olduğunu vurgulayan Ebilov, propaganda amacına hizmet edecek Kızılay'a benzin yardımının yapılmasını isterken, kendi arabası için de benzine ihtiyaç olduğu bilgisini ekliyordu.²³⁴

3.2.3. Ekonomik İstihbarat Raporları

Ebilov birçok konuda bilgi toplayıp üstlerine bildirirken, ülkenin ekonomik durumundan bahsetmeyi ihmal etmemiştir. 8 Kasım 1921 tarihli mektubunda, Türkiye'nin liman kentlerinin ticaret için öneminden bahsederek, Samsun ve Trabzon'da konsolosluklar kurulması gerektiğini vurguluyordu. Ekonomik yönden zayıf durumda olan Anadolu'ya gerekli yardımlar yapılması, ihracat ve ithalat için

²³² ACSPİHDA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 172-178.

²³³ ACSPİHDA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 172-178.

²³⁴ ACSPİHDA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 133-134.

imkânların sağlanması durumunda, bağların daha da güçleneceğini düşünmekteydi. Savaş sebebi ile toplumun çalışan gücünün olmadığını ve köylerde sadece kadınlar ile çocuklar kaldığı için tarımın gerilediğinden bahseden Ebilov, temel ihtiyaçlar konusunda hiçbir sıkıntı olmadığını da belirtme gereği duymuş, bunun yanı sıra pahalılığın her geçen gün arttığını da eklemiştir.²³⁵

Ebilov'un, M. Hüseyinov'a yazdığı 1 Mart 1922 tarihli mektupta, bu konuya özellikle eğildiğini görüyoruz. Anadolu'da kaynaklar üzerinde kapitalist güçlerin varlığından bahseden Ebilov, Amerikalıların güney sınırı boyunca tren yolu yapmak için Türk Hükümeti ile görüştüğünü ve Kuzey İran'daki petrolü taşımak için böyle bir yol inşa etmeyi kurnazca planladıklarını belirtiyordu. Van-Ergani'deki bakır yataklarından bahseden Ebilov, ilginç bir bilgi daha eklemiştir. Erzurum'da petrol yataklarının olduğu ve Bakü petrolü ile aynı kalitedeki bu kaynakların işletilmesinin Bakü sanayisini zayıflatacağı iddiasını ortaya atmıştı. Bu sebeple bölgenin ekonomik ve stratejik önemine dikkat çekerek, Amerika'nın bölgede madenler üzerinde imtiyaz sahibi olma girişiminden duyduğu rahatsızlığı Türk tarafına bildirerek belli önerilerde bulunmasından ve bu imtiyaz projelerini kapitalistlerin eline bırakmayarak, farklı ülkeler arasında dağıtılabileceğinden bahsediyordu. Söz konusu telkinlerin Türk tarafını bir ölçüde etkileyeceğini düşünen Ebilov, hükümet üyeleri ve Mustafa Kemal'in kendisi ile hemfikir olduğunu iddia ediyor ve kendisinin, Amerika'nın imtiyaz planını bozma girişiminde başarılı olacağına inanıyordu.²³⁶

Hacıbeyli'nin bir mektubunda, ekonomik durum ve fiyatlar ile ilgili kısa bilgi verdiğini de görmekteyiz: "Temel gıda fiyatları aşağıdaki gibidir: Et okka 25-30 kuruş, Ekmek 22 buçuk kr., Şeker 90,100 kr., Un., 2 bankn. 50 kr. Patates 15-20 kr., Çay 2 buçuk-3 bankn. Yağ 1 banknot 20 kuruş." Ayrıca Hacıbeyli, "Büyük miktarlarda üretim var. Fakat Eylül, Ekim, Kasım ve hatta aralık ayında 50 ve üstü banknot kazanan üreticiler, dükkân sahipleri, şimdi kazançları 2-3 banknot olduğu takdirde seviniyorlar" diye de mektubuna ekliyordu.²³⁷

²³⁵ ACSPİHDA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 125-128.

²³⁶ ACSPİHDA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 172-178.

²³⁷ ACSPİHDA f. 28, l. 281, d.68, v. 22a-23b

3.2.4. Askeri İstihbarat Raporları

“Frunze ve Ebilov yoldaşların Mustafa Kemal Paşa ile ikinci sohbeti” başlıklı raporda, Mustafa Kemal’in yeni kurduğu ordu hakkında bizzat Ebilov’un kendisine bilgi verdiğini görmekteyiz. Raporda, Mustafa Kemal’in eski orduyu padişahın iradesini yerine getiren bir yapı olarak gördüğünü ve artık dağıtıldığından bahsettiğini yazıyordu. Mustafa Kemal, Ebilov’a yeni ordu kurarken “halkın çıkarlarının” gözetildiğini de vurgulamıştı. Yeni ordunun komutanlarını “bizimle aynı görüşteki isimler” olarak anlatan Mustafa Kemal, onların da birbirine karşı olan fikirlerini, tutumlarını gözlemediğinden bahsetmişti. Hatta Meclis üyelerinden bazı isimlerin cepheye komuta kademesini gözlelemek için gönderildiğine de değinmişti. Mustafa Kemal’in bu konudan bahsetmesinin sebebi, ordunun kendi kontrolünde olduğunun anlaşılmasını istemesiydi. Ayrıca Mustafa Kemal, askerlerin aynı zamanda halk arasında “halk ordusu” propagandasını da yaptığını eklemişti.²³⁸

Hacıbeyli, Azerbaycan’ın Dışişleri Halk Komiserliği’ne yazdığı bir mektubunda daha 6. Süvari Tümeninde görev almaya başlayan birçok Müsavatçı subayın olduğundan bahsetmişti. Ayrıca, Karargâhın özel hizmet birimlerinde hususi görev icra eden isimleri bilhassa rapor etmişti. Bunlar; Samed Bey Refibeyov, Gülağa Gülmemedov, Baba Bey Fahrarov, Ahmed Bey Ahmedov, Gafar Bey Refibeyov, Astsubay Bekir Bey, Adil Bey Tarkovski, Mirza Bey, Safer Bey, Memmed Bey gibi isimlerdi. Bu isimler Karargâha Sovyet askeri birliklerinin artı ve eksik yönlerine dair bilgi veriyorlardı.²³⁹

Ebilov ise mektubunda, yine ülkedeki para ve teçhizat eksikliğinden dolayı Türklerin zor durumda olduğundan bahsetmiş, memur ve subayların aylarca maaş alamadıklarını da eklemiş, cephedeki durumun gittikçe karmaşık bir hal aldığını söylemişti. Ebilov’un raporundan anlıyoruz ki Mustafa Kemal; Ebilov ve Aralov’u cephenin durumu hakkında bilgilendirerek ve cephe önüne gideceğini söyleyerek Sovyet tarafına güven aşılamaı amaçlamıştı. Frunze’nin Moskova’ya gitmeden önce Anadolu’ya acil silah ve para yardımı için uğraşacağı sözünü verdiğini, lakin bir cevap

²³⁸ ADTA, f. 28, l. 281, d. 68, v. 1-4.

²³⁹ ACSPİHDA f. 28, l. 281, d.68, v. 22a-23b

alınmadığı konusunda üstlerine rapor veren Ebilov, Aralov ile beraber bizzat Moskova'ya telefonla bilgi verdiğini, fakat cevap alamadığını vurguluyordu.²⁴⁰

Kars Konsolosu İsmayıl Hacıbeyli'nin Ebilov'a yolladığı mektubu tümüyle Kars'taki askeri konuşlanmalara, ahalinin ve komutanların durumuna dair ayrıntılı bilgiler içeriyor. Bölgedeki 9. Piyade ve 6. Süvari Tümenlerinin malzeme sayısından asker sayısına kadar birçok ayrıntıya bu mektupta yer verilmiştir. Eski Müsavat ordusunun Tatar alayı komutanı Rüştü Paşa'nın 9. Kolordu komutanı olarak Erzurum'da konuşlandığından bahseden Hacıbeyli, Müsavatçıların Anadolu'daki konumuna dikkat çekmek istiyordu. Askerlerin giyimlerinden, yiyeceklerine kadar hiçbir eksikliğin olmadığını raporuna ekleyen Hacıbeyli, komutanların eğitiminden ailelerine kadar çeşitli bilgiler edinerek raporuna yazmıştı. Ordudaki eski Müsavatçı veya Çar ordusunda bulunmuş 28 Müslüman subayın tamamının soyadı ve doğum yerlerinin daha önceden rapor edildiğini de anlayabiliyoruz. Bu bilgilerden, Doğu Cephesi Karargahı'nda askeri casusluk görevlerinde bulunduğunu da görebilmekteyiz.²⁴¹

Raporda Kars'taki süvari jandarma alayından, bölgedeki askeri kurslardan ve bu kurslarda kimlerin eğitim aldığından bahsedilmektedir. Rapora göre kurslardaki eğitimi Kazım Karabekir vermektedir, 6. Tümen Komutanı'nın hem Van Genel Vali Vekili hem de yeniden oluşturulan Kürt Süvari Tümeninin komutanı olarak görevlendirilmiştir. Bu raporda dikkat çeken bir başka husus, Hacıbeyli'nin bölgede yapılacak veya muhtemelen atamalara dair bilgilere vakıf olmasıydı.²⁴²

3.2.5. Anti-Sovyet Unsurlara Dair İstihbarat ve Onların Etkisizleştirilmesi Faaliyetleri

Ebilov'un gönderdiği bir mektupta, Samsun ve Trabzon'da konsoloslukların kurulması gerektiğine ve bölgenin hem ekonomik hem de politik mevkiine dikkat çekiyor, Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'dan gelen anti-Sovyet unsurların bu bölgede de örgütlendiklerini, “kurdukları hayır cemiyetlerini kendi amaçlarını kamufle etmek için kullandıklarını” yazıyordu. Bu cemiyetlerin kurulma aşamasında Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin iki üyesinin de bulunduğu bilgisi aktarılmıştı. Ebilov'un

²⁴⁰ ACSPİHDA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 172-178.

²⁴¹ ACSPİHDA, f. 276, l. 5, d. 1, v. 86-87.

²⁴² ACSPİHDA, f. 276, l. 5, d. 1, v. 86-87.

iddiasına göre Yusuf Kemal Bey, bu konuda kendisinin tepkisini öğrenmek amacıyla görüşmeye gelmişti. Anlaşıyor ki Ebilov, adı geçen bölgelerde “karşı devrimciler”le mücadele için konsoloslukların kurulmasını elzem görüyordu. “Eğer bölgede konsolosluklar olsaydı, karşı devrimcilere dair daha fazla bilgi toplayabilirdim” diyen Ebilov, konsolosluk açılması için üstlerine baskı yapıyordu.²⁴³

Ebilov’un Hüseyinov’a yazdığı mektubundan görüldüğü gibi kendisi, Anadolu’daki “karşı devrimcilerin” hareketlerini izlemeye devam ediyordu. Yusuf Kemal Bey’den özellikle bazı bölgelerde yoğunlaşmış “karşı devrimci” örgütlerin tasfiye etmesini ve hatta bazılarının sınır dışı etmesini talep etmişti. Kars Konsolosu ile birlikte, “karşı devrimciler” üzerinde baskı kuran Ebilov, onların Trabzon’dan ayrılmasına muvaffak olduklarını bilgisini aktarıyordu.²⁴⁴

Kars Konsolosu Hacıbeyli’nin Ebilov’a yazdığı mektubu, karşı devrimciler ile mücadele ve Sovyet propagandasına dair gelişme ve görüşlerini içeriyordu. Bir kesim görünmez ellerin, Büyük Taarruz öncesi Türklerin doğudaki sınır şehirlerinde dedikodu ile karışıklık çıkardığına dikkat çeken Hacıbeyli, Sovyet karşıtlarının “Türkiye’ye ultimatoma verildi, saldırı ihtimali üzerine sınırlar kapatıldı” gibi söylentilerinin Kars’ta yayıldığını da eklemişti. Bunun sebebini Türk taarruzunu önlemek olarak yorumlayan Hacıbeyli, Sovyet karşıtları ile mücadele için çok çalışılması gerektiğinden bahsediyordu. Hatta eski Müsavatçılarla Kars sokaklarında rahatlıkla karşılaşılabilceğini, Ermenistan ahalisinden bazı kesimlerin bu tür kışkırtmalarla Türk-Sovyet dostluğuna darbe vurmak amacıyla olduklarını da düşünüyordu. Buna ilaveten RSFSC’nin Kars’ı Ermenistan’a vereceği söylentilerinin de Ermeniler tarafından çıkarıldığını yazıyordu. Buradan anlaşıldığı gibi Azerbaycan SSC’nin Kars Konsolosu Hacıbeyli, bölgedeki “karşı devrimcileri” çok yakından takip ediyordu.²⁴⁵

Hacıbeyli, Türklerin ruh halini mutlaka göz önünde bulundurarak, İtilaf devletleri tarafından yayılan söylentileri engelleyen adımlar atılması gerektiğini yazarken, bölgedeki Türkler arasındaki konuşulanlardan bahsederek halkın psikolojik durumunu da rapor etmişti. Türklerin Fransızlara, yardımlarından dolayı minnettar

²⁴³ ACSPİHDA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 133-134.

²⁴⁴ ACSPİHDA, f. 609, l. 1, d. 94, v. 163-171.

²⁴⁵ ACSPİHDA, f. 276, l. 5, d.1, v. 88-91.

olduğunu gören Hacıbeyli, İtilaf Devletleri'nin Anadolu'daki yardımlarıyla anti-Sovyet propagandası yapabileceği konusunda da üstlerini uyarılmış ve “Türk liderlerin bugün Sovyet dostu olmalarına aldanılmamalı, bu durum günün birinde başka bir ülkenin lehine dönebilir ve halk da liderlerini takip eder” diyerek eklemiştir. Yönetimden bir Türk ile konuşmalarını da aktaran Hacıbeyli, söz konusu yetkilinin; Sovyetlerin Müslümanlara karşı ayrımcı tutum sergilediği, bu sebeple Müslümanların yüksek makamlara atanmadığı konusunda serzenişte bulunduğunu yazıyor ve Komünist prensiplere aykırı bu tür davranışların, anti-Sovyet propagandalara zemin hazırlayacağını da vurguluyordu. Hacıbeyli, aynı zamanda Türklerin, Azerbaycan, Tataristan ve Türkistan'da daha özgür olmalarının Sovyet propagandası açısından daha iyi olacağı konusundaki düşüncesini dile getiriyordu.²⁴⁶

Aynı raporda Hacıbeyli, “Sovyet hakimiyetinin emekçiler arasında gittikçe popülerleşmesi, Sovyet düşmanlarını harekete geçiriyordu” şeklinde bir tespitte bulunuyordu. Fransa ile birlikte hareket eden Rusya içindeki yeni oluşumların, Müslüman dünyasına yönelerek Sovyet Cumhuriyetlerine yönelik şüpheleri beslemeye çalıştıklarını da ekliyordu. Fransa'nın Türklere dostane yaklaşımını, Sovyet düşmanlığına bağlayan Hacıbeyli; Fransızların Azerbaycan, Türkistan ve Dağıstan'da Müslümanlara baskı olduğuna dair propaganda söylemleriyle Türkleri kendi taraflarına çekmeye çalıştıklarını yazıyordu.²⁴⁷ Doğu Anadolu'ya Kafkasya'dan gelen Sovyet karşıtlarının, Türkleri anti-Sovyet propaganda ile etkileyeceğinden endişe eden Hacıbeyli, Ebilov'a yazdığı mektupta Doğu halkları üzerinde etki sahibi olacak Azerbaycan SSC ajanlarının ve konsolosluklarının bulunması gerektiği düşüncesini aktarıyor, Azerbaycan SSC'nin dış politikada pasif kalmasının, anti-Sovyet propaganda için malzeme sağlayacağını vurguluyordu.²⁴⁸ Kars vilayetinin coğrafi konumundan dolayı, devrim karşıtı güçlerin örgütlenmeleri açısından bir üst teşkil etmesinin kaçınılmaz olduğunu vurgulayan Hacıbeyli, Taşnaklardan zarar görmüş Müslüman halkın, Sovyet karşıtı olduğu için değil Ermeni Bolşevikler yüzünden Müsavatçılar tarafından angaje edilmeye müsait oldukları düşüncesini raporuna eklemiştir. Konumundan dolayı; Kars ve civar vilayetlerin, Kafkasya karşı

²⁴⁶ ACSPİHDA, f. 276, l. 5, d.1, v. 88-91

²⁴⁷ ACSPİHDA, f. 276, l. 5, d.1, v. 88-91.

²⁴⁸ ACSPİHDA, f. 276, l. 5, d.1, v. 88-91.

devrimcilerinin ana durağı olabileceğini ve Azerbaycan SSC Konsolosluğunun varlığının büyük siyasi önemi haiz olduğunu yazmıştır.²⁴⁹

Kars Konsolosu Hacıbeyli Ebilov'a yazdığı mektubunda, Kars'ta eski Müsavatçılardan oluşan bir grubun 'Önderler' adı altında örgütlendiğinden ve onları takip ettirdiğinden bahsetmişti. Örgütün kurucusu Burhanettin Bey konusunda hakkında ayrıntılı malumata sahip olan Hacıbeyli, örgüt üyelerinin Türk tarafında "Türk tabiiyetine kabul edilme ve süvari olarak orduya alınma" talebinde bulduklarını iddia ediyordu. Hacıbeyli'nin iddiasına göre bu talep reddedilmiş ve onlardan ya Batı cephesine gitmeleri ya da Türkiye'den ayrılmaları talep edilmişti. Ahmet Ağaoğlu'nun, bu örgüt üyelerinin Türk uyruklu olarak orduda hizmet etmelerinde büyük payı olduğunu yazan Hacıbeyli, sadece Türk kökenlilerin değil, başka milletlerden olan Sovyet karşıtlarının Türk uyruklu olarak kabul edildiğinden bahsetmiş ve onların da isimlerini raporunda yazmıştır.²⁵⁰

Üstlerine yazdığı raporlarda defalarca Türklere yardım edilmesinin önemine vurgu yapan Ebilov, Hüseyinov'a yazdığı 1 Mart 1922 tarihli mektubunda bu düşüncesini tekrarlamıştı. Yunanların İngiliz desteği sayesinde çok güçlü oldukları ve Türklerin yardıma ihtiyacı olduğundan bahseden Ebilov, eğer bu destek sağlanmazsa, onların Fransa gibi başka devletlerin kucağına itileceklerini vurgulamıştı. İyi örgütlenen karşı devrimcilerin Sovyetlere karşı savaş açma ihtimaline değinen Ebilov, üstlerini teyakkuzda olma konusunda uyarıyordu.²⁵¹ Ebilov aynı mektupta, örgütün dağıtılması için Türk yetkili mercilerinden talepte bulunduğunu ve bu talebin kabul edildiğini yazıyordu. Ebilov'un talebi üzerine Dahiliye Vekaleti, örgütün tasfiyesi ve liderlerini Anadolu'dan çıkarılması emrini vermişti. Ebilov, İstanbul'daki kaynaklarından, Paris'teki karşı devrimcilerin Fransızlardan yüklü miktarda maddi yardım aldıkları istihbaratını almıştı. Bunlara ek olarak raporunda şunları yazıyordu:

Şefi Bey Rüstembeyov, Mustafa Vekilov, Bağır Rizayev, Eşref Bey Tağıyev, Yusuf Vezirov ve diğerlerinin de çalıştığı Konstantinopolis örgütüne, Halil Bek Hasmamedov başkanlık ediyor. Samsun'da bulunan Gence eski belediye başkanı Hasan Fettahov Konstantinopolis'e geri çağırıldı ve İran Azerbaycanı'nda çalışmaya gönderildi. Eski parlamento üyesi Eşref Bey Tağıyev de şu an oradadır ve Bahtiyarlar, Şahsevenler ve diğerlerinden gruplar oluşturuyor.²⁵²

²⁴⁹ ACSPİHDA, f. 276, l. 5, d.1, v. 88-91.

²⁵⁰ ACSPİHDA f. 28, l. 281, d.68, v. 22a-23b

²⁵¹ ACSPİHDA f. 609, l. 1, d.94, v. 172-178.

²⁵² ACSPİHDA f. 609, l. 1, d.94, v. 172-178.

Raporda, karşı devrimcilerin İtilaf devletleri tarafından desteklendiği ve sınır bölgelerinde provokasyon hazırlığında oldukları konusunda bilgi yer alıyordu. Bu bilgi doğrultusunda sınır bölgelerinin güçlendirilmesi gerektiğini yazan Ebilov'un iddiasına göre; kendisinin isteği üzerine Yusuf Kemal karşı devrimciler örgütünün dağıtılması emrini vermişti. Hatta Mustafa Kemal ile bu konudaki görüşmesinin ardından Karabekir Paşa, ordudaki Rusça bilenleri Batı cephesine göndermişti.²⁵³

Ebilov Ankara'ya gelirken, Anadolu'ya dair raporları yol boyunca üstlerine gönderiyordu. Ankara'da elçiliğin açılmasından sonra, Enformasyon Şubesi çalışanları, Türkiye'ye dair bilgileri öncelikle açık kaynaklardan edinmeye başlamıştı. Bu kapsamda şube çalışanları yerel ve yabancı gazeteleri çevirip merkeze gönderiliyorlardı. Bu çevirilerin yanı sıra, Ebilov da edindiği istihbaratı vakit kaybetmeden üstlerine iletiyordu. Ankara Hükümeti'yle en iyi ilişkilerin ticaret aracılığıyla kurulabileceğini düşünen Ebilov, Temsilciğe bağlı ticaret şubesini kurmuştu. Ancak bu şubenin tek görevi ticari bağlantıları sağlamak değil, aynı zamanda ülkeye dair bilgi toplamaktı. Siyasi, ekonomik ve askeri birçok bilgiyi üstlerine mektuplar ile raporlayan Ebilov, elde ettiği bu bilgiler ile Türk iç ve dış meselelerine müdahale etmeye çalışıyordu. Böylece faaliyeti boyunca İbrahim Ebilov başkanlığındaki Temsilcilik Sovyet çıkarlarını göz önünde bulundurarak, Bolşevik hükümetinin talimatları doğrultusunda yoğun bir şekilde istihbarat faaliyetlerinde bulunmuştur.

²⁵³ ACSPİHDA f. 609, l. 1, d.94, v. 172-178.

SONUÇ

Tarih ve diplomasi araştırmalarında Türkiye'deki milli kurtuluş m¼cadelesi ve Azerbaycan Sovyet Sosyalist h¼k¼metinin faaliyetleri konusunda çalışmaların yeterli olmadığını ve yapılan çalışmaların çoğunda ikili ilişkilerin iyi g¼r¼nt¼s¼ çizilmeye çalışıldığını vurgulamak gerekir. Fakat duruma ilişkin arşiv belgeleri, diplomasi ve istihbarat yazışmaları bu d¼nemin birçok y¼nden açığa kavuşturulmasını zaruri kılmaktadır.

Diplomasi her alanda kullanılması gereken ateşsiz bir silahtır ve istihbarat faaliyetleri açısından çok ¼nemlidir. İki veya daha çok ¼lke arasındaki ilişkilerin s¼rd¼r¼lmesi ve hukukun işletilmesi için, diplomatik kaynakların s¼rekli açık olması gerekir. Uluslararası konjonkt¼rde, etkin diplomasi y¼r¼tebilen ¼lkeler daha başarılı ¼lkeler olarak kabul edilmektedirler. 18. y¼zyıla kadar, sadece geçici elçiler sayesinde y¼r¼t¼len ¼lkeler arası ilişkiler, ilk temsilciliklerin açılması ile belirli bir sistematik yapıya kavuşmuştur. Misafir diplomat, ev sahibi ¼lkeye dair işine yarayabilecek her t¼rl¼ bilgiyi edinmek ve o ¼lkenin siyaset, ekonomi, sosyal bakımdan mevcut durumunu ¼ęrenmekle y¼k¼ml¼d¼r.

İstihbarat rakiplerine ¼st¼n gelmek isteyen her ¼lkenin, mutlaka etkili bir biçimde kullanması gerektiği bir araçtır. Karşı tarafa dair toplanılacak bilginin çokluğu değil, kullanılabilirliği ¼nemlidir. Yani çok bilgi arasından iyi analiz edilerek elde edilen ve yorumlanan bilgi işlevseldir. Teknolojinin gelişmediği d¼nemlerde, başka bir ¼lkeye dair bildiği toplamak için elbette ki insan g¼c¼ daha aktif kullanılıyordu. Bu bağlamda gezginler, t¼ccarlar vs. aracılığıyla edinilen bilgilerden daha çok, temsilci olarak g¼nderilen diplomatların edindiği bilgiler daha değerli idi.

Diplomatik misyonların bilgi toplama, ayıklama ve yorumlama faaliyetlerinin ¼nemi son derece b¼y¼kt¼r. Bir diplomat, içinde bulunduğu ¼lkenin şartlarına g¼z ¼n¼nde bulundurarak bilgiyi nasıl yorumlayacağını elbet ki ¼stlerinden daha iyi bilir. Bu y¼zden diplomatik misyonun bilgiyi sadece saf hali ile değil, yorumlayarak merkeze iletmesi, ¼lkesinin dış politika konusunda karar alması açısından ¼nemlidir. Diplomatik misyonlar sahip oldukları dokunulmazlıkları optimum seviyede kullanması beklenen bir şeydir ve bu misafir ¼lke tarafından da bilinir. Bu sebeple her ¼lke misafir ettiği misyonlara karşı temkinlidir. Aynı şekilde, Azerbaycan SSC'nin de Türkiye'deki

temsilcisi İbrahim Ebilov Türkiye'ye dair ulaşabildiği her bilgiyi gözden geçirmiş ve üstlerine ulaştırmaya çalışmıştır. Elbette bu durum, Türkiye tarafından da bilinmekteydi. Hatta Mustafa Kemal Paşa; Ebilov, Aralov ve Frunze'ye 'dostluğunu' gösterebilmek ve güven kazanabilmek için, onları cephe hattına kadar götürüp bilgilendirmiştir. Karşı tarafın güvenini kazanmak için böyle taktiksel yaklaşımlar, diplomasinin altın prensibidir.

1917 Ekim Devrimi sonrasında Bolşevikler, RSFSC'nin birçok ülke tarafından tanınmaması, diplomatik ilişkiler kurması ve temsilcilikler sayesinde o ülkelerde üstler kurmasına engeldi. İçeride devrim karşıtları ile mücadelede ihtiyaç duyulan istihbarat, Kızıl Ordu ve Çeka ile sağlanıyordu. Dış istihbarat birimleri de Çeka'ya bağlı birimler halini almışlardı. Sovyet istihbaratı, kuruluşunun ilk yıllarında defalarca yapılanmaya gitmiştir. Yurtdışında elçiliklerinin açılması ile de dış istihbaratta da belli başlı gelişmeler yaşanmıştır.

Bilindiği gibi siyasi, askeri, ekonomik, toplumsal istihbarat alanlarında yürütülen çalışmalarının amacı, diğer ülkeler karşısında üstünlük sağlayabilmektir. Sadece bilgi toplamak değil, gizli operasyonlar da istihbaratın temel taşıdır. Bilginin toplanması ile bu bilginin gerektirdiği aksiyona geçilmesi veya bilgi ile karşı tarafa üstünlüğün dayatılması oldukça önemlidir. Diplomatların sahip olduğu dokunulmazlık kalkanı ile bilgiye ulaşması ve analiz etmesi daha kolaydır. Bu bağlamda Azerbaycan SSC'nin Türkiye'deki temsilcisi İbrahim Ebilov'un yazışma, mektup ve raporları diplomatın istihbarattaki rolünü gözler önüne sermektedir. İbrahim Ebilov, Türkiye'ye gelir gelmez kurduğu Ticaret Şubesi ile görünürde iki ülkenin ekonomik ilişkilerini geliştirmeye çalışırken, esasında bu şubenin çalışanları aracılığı ile bilgi toplamıştır. Tezin esas kısmın oluşturan bu bilgiler, son bölümde beş alt başlıkta incelenmiştir. Ebilov ve maiyetindekilerin hazırladıkları siyasi raporlarda Türkiye'nin siyasi durumu, yeni kurulan Büyük Millet Meclisi'nde ki vekillerin gruplaşmaları, kimlerin Sovyet yanlısı ya da karşıtı olduğu hakkında bilgiler Bolşevik yönetimine aktarılmıştır. Aynı zamanda, Ankara'nın diğer ülkelerle siyasi temaslarını yakından takip eden Ebilov Türkiye tarafını etkilemeye çalışarak bu ilişkilerde müdahil olmaya çalışmıştır. Ekonomik içerikli raporlarda ise Ebilov, Anadolu'nun ihtiyaçları doğrultusunda yardım yapılması gerektiğini, aksi durumda, diğer ülkelerin verecekleri destek sayesinde Türkiye'nin karşı cepheye itileceğinden duyduğu endişeler dile getirilmiştir.

Askeri içerikli raporlarda ise Türkiye’de askeri birliklerin konumu ve durumu hakkında bilgiler Sovyet yönetimine aktarılmıştır. Temsilciğin yürüttüğü bir başka önemli faaliyet ise Sovyet karşıtı güçlerin, yani Azerbaycan’ın milli güçlerinin takip edilmesi, onların etkisiz hale getirilmesi konusunda Ankara yönetimi üzerinde baskı kurmasıdır.

Türkiye’de yayımlanan birçok çalışmada Türk-Sovyet ilişkilerinde Ebilov’un dostane yaklaşımının sebebi Azerbaycan ve Anadolu Türklerinin ortak geçmiş, ortak dil ve kültür faktörüne bağlanmıştır. Oysa, İbrahim Ebilov Bolşevik ideolojisine sıkı sıkıya bağlı bir Sovyet görevlisi olarak Rus-Bolşevik yönetiminin çıkarlarına hizmet etmiştir.

Sonuç olarak bu çalışmada, diplomasi ve istihbarat kavramlarının birbiriyle olan bağlantısı kapsamında Azerbaycan SSC’nin Ankara Temsilciliğinin faaliyetleri reel politik bir bakış açısıyla ortaya konulmaya çalışılmıştır. Büyükelçi Ebilov’un üstlerine gönderdiği siyasi, ekonomik, askeri ve sosyal durumlarına dair istihbarat raporları çalışmanın başında dile getirilen hipotezleri destekleyen ana kaynaklardır. Keza bu temsilciliğin görevi sadece diplomatik ilişkileri sürdürmek değil, aynı zamanda Türkiye hakkında istihbarat bilgileri toplamaktır. Elde edilen bilgiler sayesinde Sovyet yönetimi Ankara yönetimi üzerinde baskı kurarak işlerine müdahale etme fırsatı kazanmıştır. Ebilov’un Ankara’daki faaliyetlerinden görüldüğü gibi Azerbaycan-Türkiye ilişkileri üzerine yapılan diğer çalışmalarda savunulan tezlerin aksine, aynı milletin sahip olduğu bu iki devletin ilişkileri saf dostane duygularla değil *realpolitik* bir temelde inşa edilmişti. Ayrıca, Azerbaycan SSC’nin egemen bir cumhuriyet değil, Moskova’nın Bolşevik yönetiminin baskısı altındaki bir yapı olduğunu dikkate almış olursak söz konusu faaliyetlerin Bolşeviklerin siyasi ve ideolojik çıkarlarına hizmet ettiğini söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- Adams, Susan M., Alberto Zanzi, “Developing political intelligence for making feasible decisions”, In *Journal of Management Development*, (2006), 25(4), pp. 350-367.
- Ağayev, Mehman. *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye Azerbaycan İlişkileri*. İstanbul: IQ Yayın, 2008.
- Aksoy, Metin, Ahmet Servet Çiçek. “Redefining Diplomacy in the 21st Century”. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2018, 7(3), ss. 907-921.
- Asker, Ali. “Rus İstihbarat Sistemi”. İçinde: Ümit Özdağ (Ed.), *İstihbarat Örgütleri* (5. Baskı.), Ankara: Kripto Kitaplar, 2017, ss.25-76
- Asker, Ali. “The Legal and Political Dimensions of Viceroyalty in the Caucasus”, İçinde: AVİM (Ed.), *Turkish-Russian Academics: A Historical Study on the Caucasus*. Ankara: Terazı Yayıncılık, 1. Baskı, 2016, pp. 23-36.
- Aslan, Betül. *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)*. Vol. 391. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2004.
- Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 1. Cilt. Bakı: Lider, 2004.
- Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2. Cilt. Bakı: Lider, 2005.
- Azerbaycan-Türkiyə münasibətləri. 1920-1922. Sənədlər və materiallar*. Bakı: Azərbaycanca Atatürk Mərkəzi Orxan nəşriyyatı. 2003.
- Bal, Halil. *Azerbaycan Cumhuriyyəti'nin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918) ve Kafkas İslam Ordusu*. İstanbul: İdil Yayıncılık, 2010.
- Berridge, G. R., Alan James, *A Dictionary of Diplomacy*. New York: Palgrave Macmillan, 2001.
- Cambridge Dictionaries*. Erişim Tarihi, 22 Mart 2019, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/>.
- Clark, Eric. *Diplomat*. New York: Taplinger Publishing Company, 1973.
- Erkan, Hakan Sezgin Erkan. *Türkiye'nin Komşuları Cilt -I XV. Yüzyıldan XXI. Yüzyıla Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve Azerbaycan'ın Sosyal, Ekonomik, Kültürel Değişimi*. İstanbul: Kanes Yayınları, 2015.
- Gafarov, Vasif. *Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi*. İstanbul: Teas Press, 2018.
- Garden, Guillaume. *Traite Complet de Diplomatie*. Paris, 1833.

- Goldstein, Erik. *The Origins of Summit Diplomacy.*, In *Diplomacy at the Highest Level*. London: Palgrave Macmillan, 1996.
- Hamilton, Keith, Richard Langhorne, *The practice of diplomacy: its evolution, theory and administration*. New York: Routledge, 2013.
- Hasanlı, Cemil. *Azərbaycan Tarihi: Türkiyə'nin Yardımından Rusya'nın İşgaline Kadar*. Ankara: Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları, No: 48, 1998.
- Herman, Michael. "Diplomacy and Intelligence.", In *Diplomacy and Statecraft*, New York: Taylor and Francis Group (1998), 9(2), 1-22.
- Herman, Michael. *Intelligence Power in Peace and War*, New York: Cambridge University Press, 1996.
- Həsənlı, Cəmil. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920)*, Bakı: GARISMA MMC, 2009.
- Həsənlı, Cəmil. *Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939)* (Bakı: Adiloğlu, 2012).
- Həsənov, Əli. *Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti*, Bakı: Azərbaycan Nəşriyyatı, 2005.
- Hoseini, Sajjad. "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin İran'daki ilk səfir və səfirliyi haqqında." İçinde: *Prof. Dr. Hacali Necefoğlu'na Armağan*, İzmir: Kanyılmaz Matbaacılık, 2016.
- İmanov, Vügar. *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934): Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azərbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili*, İstanbul: İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2003.
- İmanov, Vügar. *Azərbaycan-Osmanlı İlişkileri 1918: Azərbaycan Belgelerine Göre*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2006.
- İskit, Temel. *Diplomasi: Tarihi, Teorisi, Kurumları ve Uygulaması*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.
- Jakobsen, Peter. *Western Use of Coercive Diplomacy after the Cold War: A Challenge for Theory and Practice*. London: Palgrave Macmillan, 1998.
- Leggett, George. *The Cheka: Lenin's political police: the all-Russian extraordinary commission for combating counter-revolution and sabotage, December 1917 to February 1922*. Oxford: Clarendon Press, 1981.
- Mikail, Elnur Hasan. *Atatürk Dönemi (1919-1938) Türkiye Azerbaycan İlişkileri*. İstanbul: Derin Yayınları, 2013.

- Musa, İsmayıl. *Azərbaycanın xarici siyasəti: I hissə: Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində: mart 1917-aprel 1920-ci illər*. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2011.
- Musa, İsmayıl. *Azərbaycanın xarici siyasəti: II hissə: Dövlətlər arası münasibətlər və Azərbaycan: aprel 1920-oktyabr 1991-ci illər*. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2008.
- Mustafa, Nazim. "Azərbaycan'ın Ermənistan'daki ilk diplomatik nümayəndəsi Məhəmməd Xan Təkinski." *Azərbaycan Gazetesi*, Bakı: 27 Mayıs 2018.
- Mustafa, Nazim. "Diplomat Teymur bəy Makinski." *Azərbaycan Gazetesi*, Bakı: 1 Haziran 2018.
- Mustafa, Nazim. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti işığında: (1918-1920)*. Bakı: ULU, 2018.
- Nəsibli, Nəsib. *Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti*. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2011.
- Nye, Joseph. *Yumuşak Güç*. Ankara: BB101 Yayınları, 2017.
- Özdağ, Ümit. *İstihbarat Teorisi*. Ankara: Kripto Yayınları, 2008.
- Özdal, Barış, Kutay Karaca. *Diplomasi Tarihi I*. Bursa: Dora Yayınevi, 2015.
- Qasımlı, Musa. *Azərbaycan Türklərinin Milli Mücadele Tarihi, 1920-1945*. Vol. 287. İstanbul: Kaknüs, 2006.
- Qasımov. Cəlal. *Cümhuriyyətin təhlükəsizlik orqanları (1918-1920)*. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, 2018.
- Qasımov. Musa. *Xarici dövlətlər və Azərbaycan (Aprel işğalından SSRİ yaradılana qədərki dövrdə diplomatik-siyasi münasibətlər)*. Bakı: Qanun, 1998.
- Qoca, Elşad. *Azərbaycan kəşfiyyatı və əks-kəşfiyyatı*. Bakı: Elgün, 2018.
- Quliyev, Cəmil. *Azərbaycan tarixi: (1900-1920-ci illər)*, 5. Cilt. Bakı: Elm, 2008.
- Quliyev, Cəmil. *Azərbaycan tarixi: (aprel 1920 - iyun 1941)*, 6. Cilt. Bakı: Elm, 2008.
- Reçber, Kamuran. *Diplomasi ve Konsolosluk Hukuku*. Bursa: Dora, 2011.
- Roberts, Ivor. *Satow's Diplomatic Practice*. New York: Oxford University Press, 2009.
- Satow, Ernest Mason. *A Guide to Diplomatic Practice*. New York: New York: Longmans, 1922.
- Seren, Merve. *Stratejik İstihbarat Ulusal Güvenlik*. Ankara: Orion Yayınları, 2017.

- Sönmezoğlu, Faruk, Deniz Ülkü Arıboğan, Gülden Ayman, Beril Dedeoğlu, *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*. İstanbul: Der Yayınları, 2000.
- Süleymanov, Mehman, “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin quruculuğu” *Strateji Təhlil*, 2018 Sayı 1-2 (23-24), ss. 331-351.
- Süleymanov, Mehman. *Azərbaycan ordusu (1918-1920)*. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 1998.
- Swietochowski, Tadeusz. *Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition*. New York: Columbia University Press, 1995.
- Swietochowski, Tadeusz. *Russian Azerbaijan 1905-1920: The shaping of National Identity in Muslim Community* (London: Cambridge, 2004).
- Şahin, Enis. *Türkiye ve Mavera-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1994.
- Şimşir, Bilal N. *Azerbaycan: Azerbaycan'ın Yeniden Doğuş Sürecinde Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2011.
- Şükürov, Qiyas, Vasif Gafarov. *Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920) Osmanlı Arşiv Belgeleri*. İstanbul: Teas Press, 2018.
- Şükürov, Qiyas, Vasif Gafarov. *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında (1918-1920)*. İstanbul: Teas Press, 2018.
- Şükürov, Qiyas, Vasif Gafarov. *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2010.
- TDK Sözlük*. Erişim Tarihi, 22 Mart 2019, <https://sozluk.gov.tr/>.
- Tuncer, Hüner. *Eski ve Yeni Diplomasi*. Ankara: Ümit Yayıncılık, 2002.
- Waters, Maurice. *The Ad Hoc Diplomat: A Study in Municipal and International Law*. Netherlands: Springer, 2012.
- Yılmaz, Salih. *Temel İstihbarat: Toplama, Analiz ve Operasyonlar*. Ankara: Kripto Yayınları, 2018.
- Yurtsever. Serdar. *Milli Mücadele Dönemi İstihbarat Faaliyetleri: Örnek Olay İncelemeleri (1919-1922)*, Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2013.
- Авдиев, Михаил, Зия Юсиф-Заде. *Чекисты Азербайджана: документы, очерки, рассказы*. Баку: Азербайджанское гос. изд-во, 1981.
- Агабеков, Георгий. *ГПУ: Записки чекиста*. Берлин: Стрела, 1930.

- Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920 гг.), Законодательные акты (Сборник документов).* Баку: издательство “Азербайджан”, 1998.
- Арабаджян, Артём. *Иран: противостояние империям (1918-1919).* Москва: Редакционно-издательский отдел Института востоковедения РАН, 1996.
- Багиров, Юсиф. *Из истории советско-турецких отношений в 1920—1922 гг.* (по материалам Азербайджанской ССР). Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1965.
- Большая советская энциклопедия*, “Семен Иванович Аралов,”. Москва: Советская энциклопедия, 1926, Том 3.
- Векилов, Рагим-бек. *История возникновения Азербайджанской Республики,* Баку: Элм, 1998.
- Винокуров, Владимир. *Дипломатия и разведка как средство осуществления внешней политики государства: общее и особенное,* Масква: Русская панорама, 2015.
- Громыко, Андрей. *Дипломатический словарь,* Москва: Издательство Наука, 1986, Т. 1.
- Густерин, Павел. *Советская разведка на Ближнем и Среднем Востоке в 1920-30-х годах.* Saarbrücken: Lap Lambert Academic Publishing, 2014.
- Дегтярев, Клим, Александр Колпакиди. *Внешняя разведка СССР,* Москва: Эксмо, 2009.
- Деревянко, Илья. *Русская разведка и контрразведка в войне 1904-1905 гг.* Москва: Прогресс, 1993.
- Залесский, Константин. *Империя Сталина: Биографический энциклопедический словарь.* Москва: Вече, 2000.
- Зарождение внешней разведки Российской Федерации (1917-1920), <http://svr.gov.ru/history/stage01.htm>, 26.02.2019.
- Исмаилов, Эльдар. *Очерки по истории Азербайджана,* Москва: Флинта, 2010.
- Кармов, Тимур, Владимир Лобанов. “*Взаимоотношения Азербайджанской Демократической Республики и Терско-Дагестанского края ВСЮР, 1919—1920 гг.: современный взгляд*” *Vulye Gody*, 2015, 37(3), 750-757.
- Колпакиди, Александр. Прохоров, Дмитрий Петрович. *Империя ГРУ: Очерки истории российской военной разведки.* Москва: ОЛМА-Пресс, 2000.

- Краткий информационный отчет о деятельности Азербайджанской Чрезвычайной Комиссии (май 1921 – май 1922). Делегату 2-го Всеазербайджанского съезда Советов, Баку: Азернешр, 1922.
- Ожегов, Сергей, Наталя Юльевна Шведова, *Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук. Институт русского языка им. В. В. Виноградова.* - 4-е изд., дополненное (Москва: ОО «ТЕМП», 2006).
- Ожегов, Сергей. *словарь русского языка.* Москва: Русский язык, 1987.
- Петров, Никита. “*Организация и развитие органов ВЧК-ГПУ на Кавказе 1918-1934 гг.*”, В книге *Органы ВЧК-ГПУ-ОГПУ на Северном Кавказе и в Закавказье (1918-1934 гг.)*, Международное общество "Мемориал", интернет-СМИ "Кавказский узел". Июль 2004 г., https://www.kavkaz-uzel.eu/system/uploads/attachment_data/file/0000/3107/Organy_VCHK-GPU-OGPU_na_Severnom_Kavkaze_i_v_Zakavkazie_1918-1934_gg_.pdf.
- Попов, Виктор. *Современная дипломатия: теория и практика.* Дипломатия - наука и искусство: Курс лекций. 2-е изд., доп. Москва: Международные отношения, 2003.
- Примаков, Евгений. *Очерки истории российской внешней разведки, От Древнейших времен до 1917 года.* Очерки: В 6 т. Москва: Международные отношения, 1996.
- Симбирцев, Игорь. *ВЧК в Ленинской России: 1917-1922 в заре революции.* Москва: Издательство Центрполиграф, 2008.
- Служба внешней разведки Российской Федерации, “Зарождение внешней разведки Российской Федерации (1917-1920)”, Erişim Tarihi, 26 Şubat 2019, <http://svr.gov.ru/history/stages/stage01.htm>.
- Служба внешней разведки Российской Федерации, *Очерки истории российской внешней разведки: В 6 т., Т. 2: 1917-1933 годы*, Москва: Международные отношения, 1997.
- Турилова, Светлана Леонидовна. “*Государственная коллегия иностранных дел*”, От Петра I к Екатерине II // *Российская дипломатия: история и современность*, Москва: материалы науч.-практ. конф., посвященной 450-летию создания Посольского приказа, 2001.

Шебаршин, Леонид. *Рука Москвы: Разведка от расцвета до распада*. Москва:
Алгоритм, 2013.

ARŞİV LİSTESİ

- ACSPİHDA, font 1, dosya 18, varak 5-6
- ACSPİHDA, font 609, liste 1, dosya 94, varak 99-104.
- ACSPİHDA, font 276, liste 5, dosya 1, varak 33.
- ACSPİHDA, font 609, liste 1, dosya 94, varak 105-106. (S.35)
- ACSPİHDA, font 276, liste 6, dosya 1, varak 35.
- ACSPİHDA, font 609, liste 1, dosya 94, varak 118-122.
- ACSPİHDA, font 276, liste 5, dosya 1, varak 6-8.
- ACSPİHDA, font 609, liste 1, dosya 94, varak 192-194.
- ACSPİHDA, font 609, liste 1, dosya 94, varak 116-117.
- ACSPİHDA, font 609, liste 1, dosya 94, varak 123-125.
- ACSPİHDA, font 276, liste 5, dosya 1, varak 37.
- ACSPİHDA, font 609, liste 1, dosya 94, varak 125-128.
- ACSPİHDA, font 609, liste 1, dosya 94, varak 133-134.
- ACSPİHDA, font 609, liste 1, dosya 94, varak 135-136.
- ACSPİHDA, font 276, liste 5, dosya 1, varak 155.
- ACSPİHDA, font 276, liste 5, dosya 1, varak 63-68.
- ACSPİHDA, font 609, liste 1, dosya 94, varak 163-171.
- ACSPİHDA, font 276, liste 5, dosya 1, varak 88-91.
- ACSPİHDA, font 609, liste 1, dosya 94, varak 172-178.
- ACSPİHDA, font 276, liste 5, dosya 1, varak 75.
- ACSPİHDA, font 276, liste 5, dosya 1, varak 86-87
- ACSPİHDA, font 609, liste 1, dosya 94, varak 181-188
- Azərbaycan Devlet Tarih Arşivi, font 28, liste 281, iş 68, varak 10-13.
- Azərbaycan Devlet Tarih Arşivi, font 28, liste 281, iş 68, varak 1-4.
- Azərbaycan Devlet Tarih Arşivi, font 28, liste 281, iş 68, varak 17-21.
- Azərbaycan Devlet Tarih Arşivi, font 28, liste 281, iş 68, varak 22a-23b.
- Azərbaycan Devlet Tarih Arşivi, font 28, liste 1, iş 68, varak 113.
- Azərbaycan Devlet Tarih Arşivi, font 28, liste 281, iş 68, varak 114.

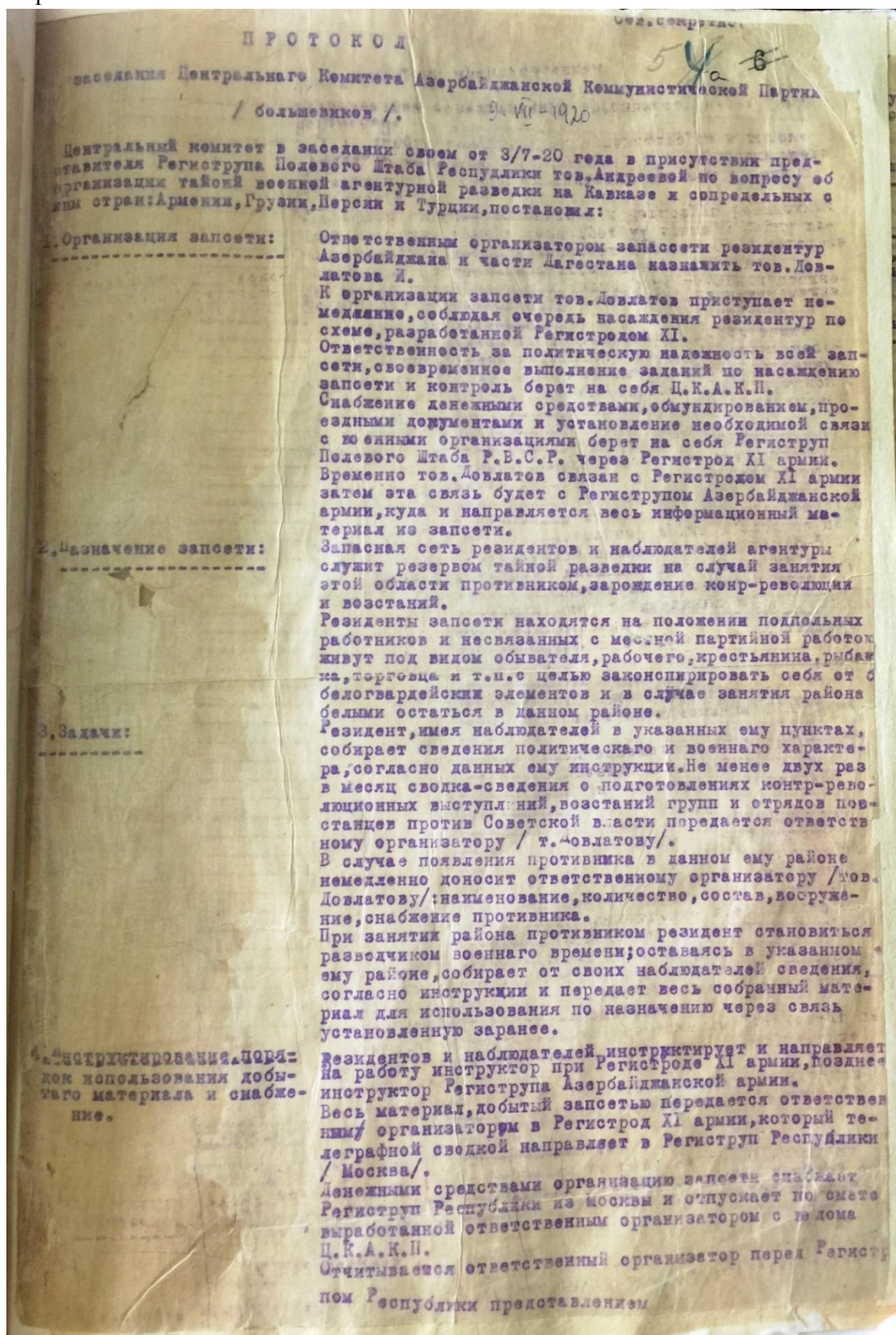
TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Sovyet İstihbaratının Sovyetlerin İlk Yıllarındaki Yapısı.....34

Tablo 2: Azerbaycan SSC'nin Ankara Temsilciliği'nin Çalışanları Listesi.....76

EKLER

Ek 1. Azərbaycan Komünist (Bolşevikler) Partisi Merkez Komitesi Toplantısının Protokölü

678
ежемесячной отчетности.
Документами для командировок и проездными доку-
ментами пользуются и снабжаются через Регистру
XI армии, позднее через Региструп Азербайджан-
ской армии.

5. Управление записью:

6. Организация агентурной
разведки в странах, сопри-
касающихся с Азербайджа-
ном.

Ответственный организатор имеет при себе помо-
шников и курьеров по мере необходимости для на-
саждения и контроля резидентур.
Центральный Комитет А.К.П. дает через ответ-
ственного организатора т. Довлатова связи, име-
ющиеся у него в Армении, Грузии, Персии и Турции,
а также указывая товарищей для посылки теперь
же за рубеж, беря всю ответственность за их
политическую надежность на себя.
Инструктируются, снабжаются и посылаются агенты
Регистродом XI армии, позднее Региструпом Азербайджанской армии.
Весь добытый материал агентурный передается в
ближайший штаб и по команде дальше.

П.П. Представитель Региструпа Полевого Штаба Реввоенсовета Республики:

Члены Центрального Комитета Азербайджанской Коммунистической Партии
/В. Манейвили, Миколи, Караев/.

Член Кавказского Бюро Центрального Комитета Р.К.П. /Мдивани/.

Ответственный Организатор: /Довлатов/. Июль 4 дня 1920 г. Ваку.

С подлинным верно:

Военный Комиссар Развед. Отд. Штаба XI
и Начальник Регистрода XI армии:

Июль 9 дня 1920 г.

В. Манейвили

Ek 2. Azerbaycan Komünist (Bolşevikler) Partisi Merkez Komitesi'nin 3 Temmuz 1920 Tarihli Toplantısının Protokolü Çevirisi

Azerbaycan Komünist (Bolşevikler) Partisi Merkez Komitesi toplantısının

PROTOKOLÜ

Merkezi Komite, Cumhuriyet Sahra Karargâhı Kayıt Müdürlüğü Temsilcisi Andreyeva yoldaşın huzurunda Kafkas ve ona komşu ülkelerde: Ermenistan, Gürcistan, Persiya [İran] ve Türkiye'de gizli casusluk istihbaratının organizasyonu konusunda yaptığı 3.7.1920 tarihli toplantısında karara aldı:

1.Yedek [rezident] şebekesinin organizasyonu:	<p>Azerbaycan ve Dağistan'ın bir kısmının yedek rezidentura şebekesinin sorumlu organizatörü olarak İ. Dövletov yoldaş tayin edilsin.</p> <p>Dövletov yoldaş yedek [rezident] şebekesinin organizasyonuna hemen başlasın, rezidenturaların yerleştirilmesi sırasını XI. [ordunun] Kayıt Şubesi'nin hazırladığı şemaya uygun yapsın.</p> <p>Tüm yedek [rezident] şebekesinin siyasi güvenilirliği, yedek [rezident] şebekesinin yerleştirilmesi görevinin zamanında yapılması ve kontrolü konusunda sorumluluğu A.K.P.M.K alıyor.</p> <p>Parasal vasıtalar, elbise, yol belgeleri ve askeri kurumlarla gereken irtibatın kurulmasını XI. [ordunun] Kayıt Şubesi vasıtasıyla Cumhuriyet Devrimsel Askeri Konseyi Sahra Karagahı uhdesine alıyor.</p> <p>Dövletov yoldaş geçici olarak XI. [ordunun] Kayıt Şubesi ile irtibattadır, sonradan bu irtibat Azerbaycan ordusunun Kayıt Müdürlüğü ile sağlanacaktır, yedek [rezident] şebekesinin tüm enformasyon materyalleri oraya yönlendirilecek.</p>
2. Ek [rezident] şebekesinin görevi:	<p>Yedek rezident şebekesi ve ajan gözlemciler buldukları vilayet düşman tarafından işgal edilmesi, karşı devrimin ve isyanların baş kaldırması durumunda gizli istihbaratın yedeği görevi görüyor.</p> <p>Yedek şebekenin rezidentleri gizli yerel pati çalışmasıyla bağlı olmayan eleman durumunda olup, kendilerini Beyaz Muhafız unsurlarından gizlemek amacıyla mahalle sakini, işçi, çiftçi, balıkçı, tüccar vs. kisvesinde yaşıyorlar ve bölge beyazlar tarafından işgal ediliyorsa, o bölgede kalıyorlar.</p>
3. Görevler:	Kendisine belirtilen noktalarda gözlemcileri bulunan

	<p>rezident, ona verilen talimatlara göre, siyasi ve askeri nitelikte bilgiler toplar. Ayda en az iki kez, karşı devrimci eylemlere, Sovyet hâkimiyetine karşı grup ve asi destelerin isyanlara hazırlık hakkındaki rapor bilgileri sorumlu organizatöre (Dövletov yoldaşa) iletilir. Bulunduğu bölgede düşmanın ortaya çıkması durumunda, düşmanın adını, miktarını, ter kibini, silahlarını ve teçhizatını derhal sorumlu organizatöre (Yoldaş Dövletov) bildiriniz.</p>
<p>4. Talimatlandırma, elde edilen materyalin kullanım sırası/üsulü ve teçhizat.</p>	<p>Rezident ve gözlemciler XI. [ordunun] Kayıt Şubesi'ndeki talimatçı, sonradan Azerbaycan ordusunun Kayıt Müdürlüğü'ndeki talimatçı talimat veriyor ve çalışmaya gönderiyor.</p> <p>Yedek şebeke tarafından elde edilen tüm materyaller sorumlu organizatör tarafından XI. ordu Kayıt Şubesi'ne gönderilir, ora da telgraf raporuyla Cumhuriyet Kayıt Müdürlüğü'ne (Moskova) aktarıyor.</p> <p>Yedek şebeke teşkilatını parasal vasıtalarla Moskova'dan Cumhuriyet Kayıt Müdürlüğü teçhiz eder ve A.K.P.M.K'nin bilgisi dâhilinde sorumlu organizatörün hazırladığı bütçe üzere temin edilir.</p> <p>Sorumlu organizatör Kayıt Müdürlüğü'ne aylık rapor vermelidir.</p> <p>Görevlendirilme ve yol belgeleri XI. Ordu Kayıt Şubesi vasıtasıyla teçhiz edilir ve kullanılır.</p>
<p>5.Yedek şebekenin yönetimi:</p>	<p>Sorumlu organizatörün yardımcıları ve gerektiğinde rezidenturaların yerleştirilmesi ve kontrolü için kuryeleri olur.</p>
<p>6. Azerbaycan'a komşu ülkelerde gizli istihbaratın teşkili.</p>	<p>A.K.P. Merkez Komitesi Ermenistan, Gürcistan, Persiya ve Türkiye'de bulunan irtibatlarını sorumlu organizatör Dövletov yoldaşa veriyor, ayrıca hemen yurtdışına gönderilmek için siyasi güvenilirliklerinden tamamen sorumlu olduğu yoldaşları belirliyor.</p> <p>Ajanlar XI. Ordunun Kayıt Şubesi, daha sonra Azerbaycan ordusunun Kayıt Müdürlüğü tarafından talimatlandırılır, teçhiz edilir ve gönderilir.</p> <p>Tüm elde edilen materyal en yakın karargâha verilir ve devamında komuta kademesinde iletilir.</p>

Cumhuriyet Sahra Karargâhı Kayıt Müdürlüğü Temsilcisi: (Andreyeva)

Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi Üyeleri: (V. Naneyşvişi, Mikoyan, Karayev)

R.K.P Merkez Komitesi Kafkas Bürosu Üyeleri: (Mdivani)

Sorumlu Organizatör: (Dövletov)

Temmuz'un 4. günü 1920. Bakü.

[Aslı] gibidir.

XI. ordunun İstihbarat Şubesi... Askeri Komiseri ve XI. Ordu Kayıt Şubesi Reisi:
(imza)

Temmuzun 9. günü 1920

Ek 3. Ankara'daki ASSC'nin Tam Yetkili Temsilciliği Çalışanları Listesi

33 80
44

СПИСОК
СОТРУДНИКОВ ПОЛНОМОЧНОГО ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВА А.С.С.Р. ВАНГОРЕ.

№ по порядку	ДОЛЖНОСТЬ	ОКЛАД В ЛИРАХ	ФАМИЛИЯ
1.	Полномочный Представитель	400 ²⁰⁰	И.АБИЛОВ
2.	I-н ^й Секретарь ✓	350 ¹⁷⁵	М.Д.РАСУЛ ЗАДЕ
3.	Военный Атташе ✓	350 ¹⁵⁰	АСКЕРОВ
4.	Личный Секретарь ✓	250 ¹²⁵	И.ИЗМАИЛОВ
5.	Шифровальщик ✓	200 ¹⁰⁰	М.ЗЕИНАЛОВ
6.	Управделами ✓	250 ¹²⁵	Ю.АХУНДОВ
7.	Машинистка / с франц. яз./	125 ⁷⁵	
8.	Заведывающий Информац.Отд.	250 ¹²⁵	А.Б.ЮСУФ ЗАДЕ
9.	Сотрудник Информац.Отд.	200 ¹⁰⁰	Р.ГУСЕЙНОВ
10.	Сотрудник Информац.Отд.	150 ¹⁰⁰	ТАХМАСИ РЗА
11.	Машинистка	100 ⁷⁵	Э.АХМЕТЬЕВА
12.	Дипкурьер	100 ⁷⁵	МУСА ГАСАН ЗАДЕ
13.	Дипкурьер	100 ⁷⁵	АСКЕР ТОПЧИБАНЕВ
14.	Заведующий Торгов. Отделом	250 ¹²⁵	Муса Сулейманов М.СУЛЕЙМАНОВ
15.	Торговый Сотрудник	150 ¹²⁵	ЮСУФ ГАСАНОВ
16.	" "	150 ¹⁰⁰	РАБИЕ АЛИЕВ
17.	Комеданта и Завхоз	250 ¹⁰⁰	Ибрагимов Назир И.СУЛЕЙМАНОВ
18.	Аскер	40 ⁶⁰	Гамидулла Мирза Оглы
19.	Аскер	40 ⁶⁰	Амин Ага Ибрагим Оглы
20.	Аскер	40 ⁶⁰	Мамед Эмин Асланбеков
21.	Аскер	40 ⁶⁰	Мамед Гаджи Мамед Оглы
22.	Аскер	40 ⁶⁰	Ганифа Рзаев
23.	Шоффер	100 ⁷⁵	Виктор Сухецкий
24.	Помощник Шоффера	75 ⁷⁵	
25.	Повар	60 ⁷⁵	АБДУРАХМАН ДИФАРОВ
26.	Горничная	40 ⁶⁰	ПОЛЯ ДИФАРОВА
27.	Курьер	40 ⁶⁰	ИСКАНДЕР МАНСУР ОГЛЫ
28.	Аскер	40 ⁶⁰	Кара Дуньямали Оглы
		2705	

УТВЕРЖДАЮ. Народный Комиссар Иностранных Дел
г.Баку, " 4 " августа 1921.

*исправленному Р. Сулейманову 200 лир
и ассистенту 40 лир*

Сулейманов 2305

Ek 4. RSFSC'nin Türkiye'deki diplomatik temsilciliğinin 1. Katibinin eski muavini M. Memmedov'un Azerbaycan SSC'nin Harici İşler Halk Komiserliği'ne, Mustafa, Kemal Paşa hükümetinin hakkındaki 29 Mayıs 1921 tarihli mektubu.

ASSR Halk Dışişleri Komiseri Yoldaş Hüseyinov'a

Rapor

Mustafa Kemal Paşa Hükümeti'nin politikası ve bu politikanın yöneticileri

Anadolu'da yaklaşık sekiz ay bulunduktan ve çevremdeki durumu dikkatlice gözlemleyerek inceledikten, başlıca olarak Türkiye'nin politik ve sosyal durumu ile ilgilendikten sonra, şimdi Bakü'den geçerken, Anadolu ve orada neler olduğu hakkında doğru ve güvenilir bilgi sahibi olmadığımıza emin olduğumdan dolayı, Yakın Doğu'daki siyasetinizi yönetmeniz için aşağıdakileri bildirmemin gerekli olduğunu düşünüyorum:

Türkiye Büyük Millet Meclisi – Meclis

Meclis milletvekillerinin bir kısmı Mustafa Kemal Paşa'nın ulusal hareketin başına geçeceğinin açıkça belli olduğu Sivas toplantısından sonra seçilmiş olan Anadolululardı, bir kısmı ise Konstantinopolis'ten kaçan Rumelili milletvekilleridir. Resmi olarak “Halk” meclisi adlandırılrsa da en yoksul kent ve köy nüfusunun temsilcileri Meclis'te yoktur.

İşçi temsilcileri hakkında söylenecek bir şey yok, zira Kemal'in ajanlarının sıkı takibi altında bulunan demiryolu işçileri hariç, Anadolu'da işçi sınıfı yok. Çoğu milletvekili siyasetten yoksun ve cahildirler. Milletvekilleri kitleleri arasında büyük etkiye sahip fanatik molla-milletvekilleri Kemal'in elinde kör bir araçtır. Meclis'te parlamento grupları yok. Yakın zamanda, Kemal ve onun iktidarı tamamen ele geçirme politikasını gerçekten engellemek için, Meclis kulislerinde parlamento gruplarına olan ihtiyaç konusunda tartışmalar oluyor. Ancak, başta Anadolu'dan olmak üzere bazı milletvekillerinin bu teşebbüsün başarı ile taçlandırılması olası değildir, çünkü Anadolu milletvekilleri arasında nüfuz ve bilgi sahibi insanlar olmasına rağmen, milletvekillerinin geneli aktif politika yapacak özelliklere haiz değiller. Meclis'in dışında, 1920'den itibaren ve bu yılın mart ayının sonuna kadar iki grup vardı, biri Batıcılar, yani Sultan ve İtilafın destekçileri, ikincisi – Doğu politikası taraftarları. Bu grupların başında ülkede otorite sahibi insanlar vardı. Batı ve Sultanın destekçilerinin

başındakiler şunlardır; B.M.M. ikinci başkanı Celalettin Arif, Maliye Vekili Ferit, Maarif Vekili Hamdullah Suphi ve Moskova'dan geldikten sonra Bekir Sami. Sovyet Rusya'nın ateşli taraftarları ve dostları, Türkiye'nin yeniden doğuşunun sadece Doğu'dan beklenebildiğine inananlar: dürüst, samimi ve çevreyi iyi bilen kişi Dışişleri Vekili Ahmet Muhtar, vekiller arasında en sempatik, son derece dürüst ve resmi çevrelerde Batı ve sultanın temsilcilerinin genellikle gerici adlandırılan grup arasında bile saygın Sanayi Vekili Celal Bey. Basın Direktörü Muhittin de Sovyet Rusya taraftarları grubuna katıldı. Vekillerin başını çektiği yukarıda anılan grupların oluşumunu neyin tetiklediğini aşağıda anımsatacağım.

B.M.M.'nin İkinci Başkanı Celalettin Arif'in istifasından sonra gericiler grubu daha da güçlendi. O bu istifa ortamını el altından gericilerin başına geçmek ve Mustafa Kemal ile Sovyet Rusya'sı" taraftarlarına muhalefet oluşturmak için kendi hazırlamıştı. Kemal'in bu gruba münasebeti olumsuz mu? – Bir ölçüde bu grup ona kendi politikasını hayata geçirmek için gereklidir. Kemal'in kimliği meselesine dokunduğumda bu ihtiyaç anlaşılacaktır.

Meclisin belirli sıfatı yoktur ve bu terkipte olamaz da. İktidarı zorla gasp ettiğine göre Kemal'den ve onunla birlikte gelen "yabancı" (Anadolu'da iş yapan tüm Rumeli'ler genel olarak böyle adlandırılıyorlar) unsurlardan nefret eden Anadolu milletvekilleri tarafından güçlü bir muhalefet kurma çabaları başarısız oldu. Anadolu'luların bir grup kurma ve ülke genelinde iktidarı ele geçirmek çabaları halen devam ediyor. Bu girişimin ne kadar başarılı olacağı, Anadolu'luların ona karşı hoşnutsuzluk ve nefretlerini hisseden ve bu nedenle çevresinde binden fazla Laz, Arnavut ve Çerkezlerden oluşan şahsi muhafaza bulunduran Kemal'in uyanıklığına bağlı olacaktır.

Birkaç kez Meclis'in dağıtılacağı söylentisi vardı. Bu, Ethem isyanı ve Yunanların saldırılarının başladığı günlerdeydi. Ayakları altında sağlam zemin hisseden gericiler ve Anadolu'lular milletvekilleri arasında güçlü propagandaya başlamıştı. Bu günlerde Kemal kendini o kadar da kararlı ve emin hissetmiyordu. Onu bu endişeli günlerde ziyaret ederek, onunla konuştuğumuzda, Meclis'e değer vermediğini, ondan korkmadığını ve Meclis'i dağıtmak için yeterli güce sahip olduğunu, ancak buna gerek olmadığını, çünkü Meclis'in onun elinde kör bir araç olduğunu öğrendik. Meclis onun ellerinde kör bir silahtır. Az çok siyasetten, ekonomiden anlayan milletvekilleri Meclis çalışmalarından dolayı sık sık Ankara

dışında olmasalardı Meclis daha verimli olabilirdi. Türkiye’de istediği gibi çalışmalarını yapması için işinin ehli milletvekillerinin yokluğu Kemal’in işine geliyor. Böyle bir kompozisyonla milletvekillerinin yarısının olmadığı durumlarda, molla milletvekilleri arasında büyük bir etkiye sahip Kemal, “tahtına” koruyan yasa tekliflerini geçiriyor.

Halk Komiserleri Şurası (İcra Vekilleri Heyeti)

Halk Komiserleri (İcra Vekilleri) yedidir. Yakın zamana kadar, Kemal’in kendisi Meclis Başkanı ve İcra Vekilleri Heyeti Reisi idi; ancak yaklaşık iki ay önce Celalettin Arif’in Meclis ikinci başkanlık görevinden ayrılmasından sonra, Kemal İcra Vekilleri Heyeti’nden ayrıldı ve sadece Meclis’e başkanlık etmeye devam etti. Bu sırada, İcra Vekilleri Heyeti reisi Müdafaa-i Millîye (Millî Savunma) Vekili Fevzi Paşa’dır, Kemal’in sonuncuya etkisi çok muazzamdır, yoksa Kemal, İcra Vekilleri Heyeti’ni güvenceye almaksızın, oradan gitmezdi. İcra Vekilleri Heyeti üyeleri arasında Batı ve Doğu taraftarlarının öne çıktığı gruplaşmanın varlığı Meclis milletvekilleri arasında gerici bir grubun kurulmasına neden oldu.

İcra Vekilleri Heyeti’ndeki gerici bir grup ülkedeki gerici grubun tamamına liderlik ediyor. İcra Vekilleri Heyeti’ndeki gerici grup kendini, Sovyet Rusya’sı taraftarları grubundan daha güçlü hissediyor, zira kendilerine ait kesin bir çizgisi olmayan, sadece Kemal’in bu veya diğer meseleye münasebetini bilen İcra Vekilleri Heyeti reisi Fevzi Paşa, her zaman Ahmet Muhtar’ı desteklemiyor. Gerici grubun başında Maliye Vekili (Ahmet) Ferit, Maarif (Eğitim) Vekili Hamdullah Suphi vardır. Bu Vekiller, padişahın destekçileri olmadıklarını, ancak yabancılardan yardımı olmadan, ittihatçıların deneyimine sahip olanların liderliğinde Anadolu’nun yeniden dirilişinin taraftarları olduklarını söylüyorlar. Koyu antikomünist olan, Meclis kürsüsünden Bolşevikleri açıkça lanetleyen bir adamdır Ferit. Bekir Sami’nin Ankara’dan Londra Konferansı’na giderken onu kendi yerine (Hariciye Vekili) vekâleten atasa da ancak Bekir Sami’den ayrıldıktan ertesi gün bu makamı kaybetti.

İcra Vekilleri Heyeti, burada da Kemal’in etkisi güçlü bir şekilde hissedilse de kesinlikle Meclis’e nazaran daha bağımsız hisseder. İcra Vekilleri Heyeti daha verimli çalışıyor.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal Paşa

Mustafa Kemal Paşa; tabii ki muazzam bir akla, enerjiye, güçlü iradeye sahip, güce susamış biridir. Hedeflerine ulaşmak için herhangi bir aracı kullanmaktan çekinmeyen, insanlara karşı temkinli yaklaşımı olan, ister okşama isterse de tehditle onları etkileyerek kendi tarafına çekebilen bir adamdır. Kemal, tüm dizginleri elinde tutan, ismini (Anadolulu) çoğu kişinin lanetlediği merkezi figürdür. Kemal, Anadolu'nun siyasal hayatında oynadığı rol nedeniyle, kesinlikle ne gerici gruba ne de Doğu siyaseti grubuna ait olamaz. Çünkü bu gruplar kısmen ajanları vasıtasıyla kendisi tarafından oluşturulmuştur. Kemal'in ulusal hareketin başında olduğu sürece, Sultan ile herhangi bir anlaşma sağlatılmayacağını eminlikle söylemek mümkündür.

O, her iki grubu da ihtiyacı olduğundan dolayı destekler. Ethem'in ayaklanmaları sırasında güçlenen, Meclis'e gönderilen telgrafta Sultanla bir mutabakat talep eden gerici grup, kuvvetli bir propaganda yapmayı ve Kemal'e karşı muhalefet oluşturmayı düşünüyordu. Ama zeki Kemal, bu gruba çok dikkatli bir şekilde yaklaşabildi, ki bu grup onun elinde bir araca çevrildi. Sovyet Rusya'sı ile ilişkilerinde bu grubu kendine tepki gösteriyormuş gibi öne sürerek, bu grubun onu devirerek Sultanla ve aynı zamanda Batıyla da anlaşmalar yapmak istediğini ortaya atıyordu. Kemal'in yetenekleri sayesinde, sadece muhalefetteki gerici grup değil, İstanbul kabinesi bile onun acil silahına dönüştü. Tevfik Paşa tarafından temsil edilen İstanbul kabinesi, Londra Konferansında Ankara temsilcilerinin halk iradesinin gerçek sözcüsü olduğunu beyan etti. Ayrıca, İstanbul'da oturan prensler ve diplomatlar, İstanbul'da nasıl çalışacaklarına dair Kemal'den talimatlar istediler. Biz bunu Kemal ile bir sohbetimizde öğrendik. O bize, İstanbul'da oturanların talebi hakkında bilgi verdi ve cevabını okudu. Cevabında böyle yazmıştı: "İnsanları İngilizlere karşı yeniden kazanmaya çalışın ve bunu başardığınızda Ankara'ya koşun".

Kemal'in politikası genel olarak aşağıdaki gibidir: Anadolu ulusal hareketinin başında durup, kim (Müttefikler veya Sovyet Rusyası) daha fazla verirse onun tarafına geçmek. Bu, neyin pahasına olursa olsun, ayrılmak istemediği iktidara olan sevgisinden kaynaklanmaktadır. Sovyet Rusya'sının daha fazla dikkatini çekmek ve onun güvenini kazanmak, yarattığı orduya gerekli silahları en kısa sürede ve çok sayıda sağlamak için; Kemal bize, çok büyük bir sır gibi, bahara doğru Ankara'da bir Müslüman kongresi yapmayı düşündüğünü söyledi. Kemal, bu kongrenin organizasyonunu üstlenmesini Komintern'den isteyecektir. Kemal'in bu çıkışı sadece

politik bir hamledir. Eğer bir Müslüman kongresini düşündüyse de o zaman sadece Doğu Halklarının Bakü Kongresi'ne karşı bir harekettir. [Ülkesindeki] resmi Komünist Partisi'yle yaptığı numara, Kemal'in yolsuzluğuna dair yukarıda düşüncenin bir kanıtıdır. Bu Komünist Partisi'nin oluşturulmasıyla, kendisini sadece Sovyet Rusya'nın bir destekçisi olarak değil, Türkiye'nin kurtuluşunun komünizmde olduğuna inanan bir adam olarak göstermek istedi. Bizimle görüşmelerinde defalarca kendisinin Bolşevistliği hakkında imalarda bulundu. Yalnız Komünist Parti'nin değil, aynı zamanda kendi resmi partisinin de dağılmasından sonra onun Meclise sunduğu ve Meclis tarafından kabul edilen vilayet ve kaza Sovyetleri (Şuraları) hakkında yasa tasarısı gülünç görünüyor. Bekir Sami'nin Moskova'dan Ankara'ya gelmesinden sonra, kendisini Bolşeviklerin ve Bolşevizmin ateşli bir muhalifi olarak gösterdi. Bu adam, Rusya'da yoldaş Çiçerin'e olan itimadının, ona hizmet eden kahvecininki kadar bile olmadığını açıkça beyan etmiştir. Kemal, sadece Anadolu'da değil, aynı zamanda Rumeli'de de büyük bir nüfuz sahibi olan ve gericilerin başı haline gelen Bekir Sami'nin ruh halini görerek, onun Londra Konferansı'na davet edildiği ortaya çıktığında, Batı'ya yönelik şansını denemeye karar verdi. O, Londra Konferansı'na bir heyet göndermek isteyen gericiler karşısında kendini güçsüz olarak gösterdi. Bekir ile danıştıktan sonra Muhtar'ın uyarısına rağmen bu adımı atmaya karar verdi. Heyetin başına Bekir'i koydu. Londra Konferansı'nda Türkler rezil rüsva oldu ve bu da Doğu politikasının destekçilerinin güçlenmesine ve Kemal'in uyanmasına imkân sağladı. Bundan sonra irtica gerilemeye başladı. Sonuç olarak, Bekir dış politikadan uzaklaştırıldı ve onun yerine Muhtar atandı. Londra Konferansı'nın başarısızlığının Kemal'i nasıl etkilediğini bilmiyorum. Ama sanırım, Kemal şimdi 4-5 yıl öncesine göre kendini Doğu'dan daha özgür ve daha bağımsız hissediyor. Çünkü yetenekli İsmet Paşa'nın önderliğinde iyi organize olmuş bir ordusu var. İsmet Paşa kısa sürede güçlü, iyi disiplinli ve bizim sayemizde iyi silahlanmış ordu oluşturmuştur. Kemal'in ilk dayanağı ve umudu olan bu ordu var oldukça, Kemal rahatlıkla kendini yarı-feodal Türkiye'nin hükümdarı olarak hissedebilir.

Sovyet Hükümetinin en ufak bir adımı şüphe uyandırıyor ve bu sayede irticayı güçlendiriyor. Kızıl Ordu'nun Gürcistan'a taarruzu, Ahmet Muhtar'a, dolaylı olarak Kemal'e karşı yönetilen güçlü saldırılara neden oldu. Buna Matbuat Umum Müdürü Muhiddin (Bilgen)'in istifasına sebep oldu. O, gericilerin Muhtar'a karşı saldırılarını tahrik etmek istemediği için görevinden ayrıldı. Gürcistan'ın Ardahan ve Artvin

bölgelerinin ele geçirilmesine yine Kemal tarafından desteklenen gerici grubun dolaylı etkisi oldu.

Mustafa Kemal ile Kazım Karabekir arasındaki münasebet nedir? Kemal'in Karabekir'e çok güvenmediği sonucuna varmamıza sebep olan bir dava vardı: İstanbul paşalarının tutuklanmasından sonra, Ethem'in ayaklanmasıyla irtica başını kaldırdı. Kemal cepheden ve gericilerden gelen tehditlerden korktu ve paşaların hala Ankara'da bulunmaları Kemal'i çok rahatsız etti. Yoldaş Upmalov ile görüşmede adı geçen İstanbul paşalarını daha güvenilir yere, en azından Erzurum'a Karabekir'in yanına gönderilmesi iyi olur önerisinden sonra; Paşa o yerin güvenli olmadığını, Celalettin Arif'in Karabekir'in yakın dostu olduğunu, bu dostun gericilerin başında bulunduğunu ve yalnız paşaların serbest bırakılmasını değil Padişah ile de anlaşmayı talep ettiğini söyledi. Kemal'in yaşamından, çevresine ve onu öne çıkaran ve Anadolu hükümetinin başına geçmeye katkıda bulunan kişilere tavrından çok şey yazılabilir. Bunlar, Kemal'i çok şüpheli ve yakınındaki herkesi iktidara can atan rakibi gibi gören bir kişi olarak karakterize ediyor.

İrtica ve Nedenleri

Anadolu'nun sınırları içinde bulunduğumuz sırada edindiğimiz izlenimler, Türkiye'ye gitmeden önce aldığımız bilgilerin ne kadar az ve güvenilir olmadığını göstermektedir. Rusya'da bulunurken, meşhur gazete sayfalarında sadece vilayet şuraları (Sovyetleri) değil, hatta köy şuralarında komünist şiarları ile yapılan bir tür devrimin olduğuna dair birçok fantastik söylentiler duymak mümkündü, fakat gerçekte durum şöyleydi:

Türkiye'de İngilizlere ve Sultan'a ve onların Türk halkına dayadıkları Sevr Antlaşması'na karşı ulusal bir ayaklanma vuku buldu. Kemal bu ulusal ayaklanmadan hızla yararlanmayı ve ulusal hareketin başına geçmeyi başardı.

İktidar İttihatçıların eline geçti, fakat Talat ve Enver gibi İttihat ve Terakki Partisi'nin liderleri, tüm çabalarına rağmen, Kemal'in sayesinde Anadolu'ya nüfuz edemediler. Geçen yıl Kasım ayına kadar Anadolu'da ne bir komünist hareketi ne de bir komünist partisi yoktu. Yunanlıların ilkbaharda büyük bir saldırı düzenlediğini gören, benzer saldırının Fransa tarafından da geleceğini hisseden ve şu an elinde bulunduğu benzer bir orduya sahip olmadığını bilen Kemal; bir yandan Rusya'yı kazanmak diğer yandan da köylülerin ve küçük şehir burjuvazisinin Rus devrimine

sempati duyduğunu bildiğinden, komünist hareketinden kendini korumak için ona yakın İttihatçılara bir komünist partisi kurdurdu.

Bu partiyi, onun içeriğini ve programını ifşa ettikten ve de Ankara'da bir komünist partisinin kurulduğunu Komintern'e bildirmeyi reddettikten sonra, yeraltı faaliyette bulunan gerçek Komünist Partisi'ni öne sürebilirdik (gerçek Komünist Partisi'nin faaliyetleri hakkında bilgileri Doğu'da Eylem ve Propaganda Konseyi'ne gönderilen raporlarda bulabilirsiniz. Genel olarak Anadolu hakkındaki daha detaylı bilgiyi oradan alırsınız). Resmi daireler ve aydınlar, Ankara'ya gelişimizden sonra, ondan önce de olduğu gibi bekle-gör tutumunu aldılar. Yani bir yandan Kemal'in komünizme olan münasebetini diğer yandan da Rusya'da olup biteni bilmediklerinden dolayı, yalnızca komünizmin zengin sınıfın hayırına olmadığını hissetmelerinden dolayı karar veremiyorlardı.

Bakü kaynaklı iki neden irticaya fırsat verdi ve onu besledi ve de birçok istenmeyen sonuçlara ve siyasi hatalara yol açtı. Bunun sonucu olanlar oldu: Londra Konferansı'na heyet gönderilmesi, dolaylı olarak Ardahan ve Artvin bölgelerini Gürcistan'dan alınması, kısmen Ermenistan ile savaş ve Komünist Partisi'nin dağıtılması ve liderlerinin tutuklanması, bununla da Türkiye'de uzun süre bir komünist hareketi imkanının kaybolması.

Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin bir temsilcisinin Ankara'da bulunmaması, Azerbaycan hakkında çok fazla konuşmalara neden oldu. Azerbaycan'dan kaçan Musavatçılar zararlı propaganda yapmaya başladılar. Resmi entelektüel çevreler komünizme karşı konuşmaları için uygun anı yakaladılar. Sahte dedikodulara dayanarak, bu çevreler açık bir şekilde Azerbaycan'a karşı şiddetten, Rus ordusunun Azerbaycan'ı nasıl soyduğundan ve Gence'de masum Türk nüfusuna karşı bir katliam gerçekleştirdiğinden, Müslüman Azerbaycanlılar dışında bütün milletlerin egemen olduklarından, liderlerin Sovyet Rusya'sına satıldıklarından bahsetmeye başladılar. Ayrıca, "Azerbaycan bağımsız olsaydı, onun temsilcisi uzun bir süredir Ankara'da olurdu. Bu tür komünizmi ve Azerbaycan'a zorla yutturulan 'dünyevi cenneti' Türklerin Türkiye'de istemediklerini ve buna izin vermeyeceklerini" söylemeye başladılar.

Bu ilk sebep, yani bir Azerbaycan temsilcisinin yokluğu, Sovyet Rusya'sının etkisinin artabileceğinden ve Kemal'in Sovyet Rusya'sı tarafına geçebileceğinden

korkan az sayılı Türkiye burjuvazisinin bir araya toplanmasına neden oldu. Ve onlar, Sultan ve Batı ile anlaşma hakkında konuşmaya başladılar.

Geçen yılın sonu ve bu yılın başlangıcı, Ferit liderliğindeki gerici grubun öfkelenildiği ve açık bir şekilde komünizme karşı çıktığı zamandı. İrticayı besleyen ikinci neden, Bakü'deki [Mustafa] Suphi liderliğindeki Türk Komünist Partisi'ydi. Bu kez irticanın ilham kaynağı, komite veznesi Süleyman Sami'nin şahsında, Türkiye Komünist Partisi'nin içinde bile ajanlarına sahip Kemal idi. Yoldaş Lenin'in çok sevdiği ve Doğu meselesinde onunla danıştığı Suphi'nin kendisine ciddi tehlike arz ettiğini sezen Kemal, Ankara'daki ajanları vasıtasıyla komünizm karşıtı propagandaya başladı ve kısa sürede sadece Komünist Partisi'ni kapatmakla kalmadı, aynı zamanda gerçek Komünist Partisi liderleri tutukladı ve onları bağımsız mahkemeye verdi. Hatta onun emriyle Suphi ve yoldaşlarının Anadolu'ya gelmeleri sağlandı ve onlar işkence edildikten sonra Trabzon yakınlarında denize atıldılar.

Şimdi Rusya ile Türkiye arasında Kardeşlik anlaşması bağlandığı zaman, Rusya'da Türk Komünist Partisi'nin varlığı sona erdiği zaman elbette, Kemal sakinleşecek ve irticaya son verecek, ancak Azerbaycan temsilcisi olmaması Ankara'da Azerbaycan nüfuzuna büyük bir hasar yapmıştır. En başından beri Azerbaycan ve temsilcileri hakkında yanlış söylentileri çürüten hiç kimse yoktu. Gerçek durum hakkında bilgi sahibi olmadığımız için, Azerbaycan'a yapılan saldırıları zayıf bir şekilde savunmak zorunda kaldık ve bir Azerbaycan temsilcisinin gelişini dört gözle bekledik. Müsavatçıların zararlı propagandası bugüne kadar ağırlıklı olarak Anadolu'nun kıyı kentlerinde (Trabzon, Samsun, İnebolu, bir de Erzurum) devam ediyor, hatta, Ankara'dan ayrılmamdan önce bile daha Mustafa Kemal'e iki Bakülüden oluşan heyet geldi.

Azerbaycan'dan Ankara'ya bir temsilci göndermek basit bir neden için gereklidir: Türk halkı, kışkırtıcı söylentilere rağmen, Azerbaycan'a büyük bir sevgi duyuyor ve Anadolu'daki daha sonraki çalışmalarımız için bu sevginin kullanılması zaruridir. Ayrıca, Ahmet Muhtar'a ve yoldaşlarına destek olabilecek ve onların Sovyet cumhuriyetlerine güvenlerini güçlendirecek bir kişiye ihtiyaç olduğu da hissedilmektedir. Belki de Türkler siyasetçilik yapmayı bırakıp, ciddi siyasete geçeceklerdir.

Anadolu'daki sınıfların sosyal statüleri ve halkın kamusal bilinci hakkında yazmayı gereksiz buluyorum, çünkü, yukarıda da belirttiğim gibi, Doğu'da Eylem ve Propaganda Konseyi'ne gönderilen raporlarda ayrıntılı biçimde bulacaksınız.

Yoldaşlarımızın en yakın yöneticileri için gerekli olacak Türkiye'nin ekonomik durumu hakkında bilgileri kısaca anlatacağım. Yaklaşık dört yıldır, Anadolu'dan hammadde ihracatı yapılmamakta, yeterli miktarlarda birikmiş, gazyağı fiyatlarının orada çok yüksek olduğunu akılda tutarsak, sadece 4-6 milyonluk pud buğday gazyağı ile değiştirilerek alınabilir. Diğer tarım ürünleri de yeterli miktarlardadır.

RSFSC'nin Türkiye'de Yetkili Temsilcisinin 1. Sekreterinin Eski Yardımcısı M. Mamedov. Bakü şehri. 29 Mayıs 1921

Ek 5. Azerbaycan'ın Türkiye'deki diplomatik temsilcisi İbrahim Ebilov'un Azerbaycan'ın harici işler halk komiseri M. D. Hüseyinov'a 21 Kasım 1921 tarihli mektubu.

A.S.S.C'nin Dışişleri Halk Komiseri'ne

Daha önceki raporlarımda ve telgraflarımda acilen Samsun ve Trabzon'da konsolosluklarımızın kurulmasını istemiştim. Bunu isterken, bu noktaların hem politik ve ekonomik önemini hem de Transkafkasya'dan, esasen Azerbaycan'dan gelen karşı-devrimcilerin bu şehirlerde gruplandırıldığını göz önüne almıştım. Beklenildiği gibi, bu şahıslar, Sovyet hükümetine karşı yaptıkları işlerin yasadışı biçimiyle yetinmeyerek, örgütlerini yasallaştırmaya başladılar: Doktor Hüsrev Sultanov liderliğindeki Trabzon'daki karşı-devrimciler, güya Azerbaycan mültecileri, dağlılar ve yerli Türk yoksullarına yardım etmek için sözde "hayır" cemiyeti organize etmişler. Cemiyetin tüzüğüne göre, Anadolu'nun bütün kıyı kentlerinde ve Kars'ta şubeler açılması planlanmaktadır. Hayırseverlik ve kendi kendine yardım kisvesi altında, bu karşı-devrimcilerin tüm Türkiye'yi örgüt ağları ile örmek ve bunlar vasıtasıyla Transkafkasya'da kara amellerini yönetmek istedikleri anlaşılıyor. Bu cemiyetin düzenleme komitesinde yerel Milli Müdafaa Komitesinin iki üyesinin bulunduğu belirtilmelidir. Elimdeki güvenilir bilgilere göre, Doktor H. Sultanov başkanlığındaki Cemiyet'in düzenleme komitesi, Cemiyet'in ilk teşkilatı ve desteklenmesi için gerekli fonların bırakılması konusunda Türk hükümetine başvuruda bulunmuştur. Ancak, öğrendiğim kadarıyla, yabancı komiseri Yusuf Kemal Bey benim itirazımla karşılanacağını varsayarak, bu isteği yerine getirmeye cesaret edemiyor. Kuşkusuz, bu konuda görüşümü almak için bugünlerde bana müracaat etti. Ve eğer yukarıda anılan noktalarda iyi organize edilmiş konsolosluklarımız olsaydı, bu Cemiyet'in çalışmalarını daha iyi izlemek, üyelerini ve Türk hükümetinin tutumunu belirlemek için istenen fonları bırakmayı kabul ederdim. Böylece, elimde, bu Cemiyet'in karşı-devrimci çalışmasıyla ilgili doğru belgesel verilere sahip olarak, onun derhal tasfiye edilmesini ve tüm üyelerinin Türkiye dışına çıkarılmasını talep ederim. Bundan başka, bu bölgelerde konsolosluklar olması, muhtaç göçmenlere maddi yardım sağlayarak, vatanlarına geri dönmek isteyen birçok insanı bu Cemiyet'e katılmaktan sakındırırdık.

Şu halde konsoloslukların derhal kurulması gerektiği aydındır. Trabzon Konsolosu adayına gelince, bu göreve birinci sekreterim Yoldaş Resulzade'yi öneriyorum. Onun yerine bana oldukça deneyimli ve Türk dilini bilen bir sekreteri

vermeniz şartıyla. Aynı zamanda, izninizle konsolosluk personelinin bir bölümünü buradan ayırtırım. Samsun'da ise en azından bir konsolosluk birimi kurulması gerekiyor. Konsolosluk temsilcisi adayı olarak Kars Konsolosu Sekreteri Yoldaş Abbasov'u öneriyorum. Bence Kars Konsolosuna, çalışmalarını yönetebilecek tam deneyimli bir sekreter verilmesi gerekiyor.

Dikkatinizi bir kez daha Batum Konsolosuna çekmeniz gerektiğini düşünüyorum. Önceki raporlarımda ısrarla Konsolos Yoldaş P. Sultanov'un değiştirilmesini, onun yerine ise yükümlü olduğu görevlerle başa çıkabilecek işgüzar ve deneyimli bir kişinin atamasını rica etmiştim. Ancak şimdiye kadar bu konuda hiçbir şey yapılmadı. Bir kez daha, sizden Batum'a derhal yeni bir konsolos atamanızı rica ediyorum.

Önceki raporumda dikkatinizi ilk günlerden bu yana başarısız olan Ticaret Şubesi'nin konumuna çekmiştim. Bu şubenin çalışanları, deneyimsizlikleri ve görevlerine uymamaları nedeniyle teşhis edilmişlerdir. Bu yüzden, bu şubeyi feshetmeğe, elemanlarını yeni kurulan konsolosluklara dağıtmaya ya da Bakü'ye geri göndermeye karar verdim. Böylece, örneğin, adı geçen şubenin elemanı, görevine hiç uygun birisi olmayan Yoldaş Y. Hasanov'u emrinize gönderiyorum. Ayrıca, sizden gereksizliklerini göz önünde bulundurarak Bakü'de görevlendirdiğim iki askerin de orada kalmasını istiyorum. Onlara karşılık, Ticaret Şubesi'nde çalışmak için diplomatik kuryeler kisvesi altında tamamen ve kesinlikle deneyimli iki eleman gönderin. Bu şubenin başkanı, Bakü'de görevlendirdiğim Yoldaş M. Sultanov'a gelince, o, burada dış ticaret şube başkanı olarak gereklidir. Direkt sorumluluklarına ek olarak, o, Anadolu ile aramızda ticari ilişkiler kurmakla da meşguldür, bu nedenle sizden bu konuyu onunla ayrıntılı olarak görüşmenizi istiyorum.

Yoldaş. M. Sultanov'u, emrime verdiğiniz 5000 pud gazyağını Batum'dan Anadolu'ya getirmek için görevlendirdim. Buradaki yüksek gazyağı fiyatları göz önüne alındığında, bu ihracat hem hızlı satış anlamında hem de masrafları gittikçe artan Temsilciliğin maddi desteği açısından faydalı olacaktır. Bizim için belirlenen bütçe, ekteki 1 Ağustos-10 Kasım tarihleri arasında yapılan tahmini rapordan görebileceğiniz üzere, korkunç yaşam pahalılığı ve bir sürü öngörülemeyen giderler nedeniyle tamamen tatmin edici değil. Gerçek şu ki, burada bize en zengin Cumhuriyetin temsilcileri olarak bakıyorlar, sık sık beni ziyaret ediyorlar, bu nedenle ziyafetler, öğle yemekleri vb. düzenlemek zorunda oluyoruz.

Yukarıdaki maliyetler ışığında ve Temsilciliğin saygınlığını korumak için, bir kez daha, başlangıçta benim için serbest bıraktığınız gazyağına ek olarak 5000 pud gazyağı rezerve edilmesi için talimat vermenizi ve Misyon için döviz tedarik ederek ve Yoldaş M. Sultanov vasıtasıyla göndermenizi rica ediyorum.

2 numaralı raporumda, sizden Kızılay arabaları için birkaç yüz ton benzin ve yağ gönderilmesi hakkında talimat vermenizi istemiştim. Bu, ASSC'ye sempatinin artması anlamında propaganda açısından büyük bir öneme taşıyacaktır. Ayrıca şu an benzin yetersizliği nedeniyle hareketsiz olan arabam için bir miktar benzin gönderilmesi gerekiyor.

Gerekli olan şeylerin ayrıntılı bir listesini Yoldaş M. Sultanov size rapor edecektir, bunların mutlaka bırakmanızı rica ediyorum.

Tüm bu konular hakkındaki görüşleriniz ve isteklerimin yerine getirilmesi hakkında, acilen beni bilgilendirmenizi rica ediyorum.

ASSC'nin Türkiye'deki Yetkili Temsilcisi (İbrahim Ebilov'un imzası)

Şahsi Sekreter (İ. İsmayılov'un imzası)

P.S. Benim bilgilerime göre, Bakü'deki Türk misyonu, ASSC'nde faaliyet gösteren ittihatçı karşı devrimci örgütlere kayıtsız değildir. Mamedov'un kendisi ... bundan uzak olsa bile, çalışanlarının geri kalanı adı geçen örgütlerle ilişkide olmuşlar. Bu nedenle, adı geçen Misyon personeli üzerinde nezaret ve gözetim kurulması hakkında talimat vermenizi rica ediyorum. Doğru bilgi alabilmek için deneyimli ve güvenilir bir kişiyi Türk misyonunda işe düzeltmeği tavsiye ederdim.

Lütfen Yoldaş Lavrov'u emrime tercüman olarak görevlendirin. Enformasyon Şube'miz topallamaktadır. Dilleri bilen ve deneyimli bir çalışanı olan Yoldaş Lavrov, Enformasyon Şube'mizin mükemmel bir surette kurulması için tarafımdan kullanılabilir.

Raporlarımda ve gönderimde sizden yüksek yaşam maliyeti nedeniyle çalışanlarımızın maaşlarını artırmanızı istedim, maaşlardaki bu artışı acil bir telgrafla onaylamanızı istiyorum.

Komünist selamı ile (İbrahim Ebilov'un imzası)

Ek 6. Azerbaycan'ın Kars'taki Konsolosunun Azerbaycan'ın Türkiye'deki Diplomatik Temsilcisinin İbrahim Ebilov'a Mektubu.

ASSC Yetkili Temsilcisi'ne

Türklerin taarruzu ve bununla ilgili sınırların kapatılması sırasında, bence, ajitasyon ve kışkırtıcı söylentilerin etkisinde olan Kars'ta bir karışıklık yaşandı. Taarruzun ilk günlerinden itibaren, Türklerin planına dağınıklığı getirmeye ve onların hücumlarını engellemeye çalışan bilinmeyen bir örgütün faaliyeti görünüyordu. Ardi ardına dedikodular, söylentiler üretiliyor, atmosfer ağırlaştırılıyor ve elektrikle doygun hale getiriliyordu. Sovyet cumhuriyetlerinin güya Türkiye'ye bir ültimatol sunduklarını, Türkiye'nin zaman kazanmak isteği ile birliklerini Ermeni ve Gürcü sınırlarına doğru kaydırđını, Türklerin Ermenistan'a saldırmak vs. istediğini söylüyorlardı. Bu tür bir ajitasyonun etkisi altında heyecanlanmış ruh hali birkaç gün sürdü ve hatta bizi, Sovyet konsoloslarını ve çalışanlarını şaşırtdı. Kanımca, İtilaf devletleri ajanlarından kaynaklanan bu ajitasyon iki yönlü bir amaç izlemişti: Birincisi, Türk taarruzunu engellemek, ikincisi ise, sınırların kapatılmasını tersine yorumlamak, Sovyet cumhuriyetiyle ilgili şüpheleri artırmak ve hatta mümkün olursa herhangi bir çatışmaya neden olmak. Türk zaferleri ve sınırların açılması hakkında haberlerin alınması sonucunda durum aydınlandı. Bugünlerde çok çalışmak zorundaydım, çünkü Sovyet hükümeti ve Türkiye düşmanlarının burada çalıştığından şahsen emindim. Kaybolmuş Musavatçılar Kars sokaklarında göründüler, her yerde onlarla karşılaşabiliirdi. Bu Musavatçılar Karargahlarının, Paris'in vb. iradesini yerine getirerek, anı yakalamaya çalıştıkları gibi, Ermenistan'dan esen rüzgârlar da onlara yardım ediyordu. Ermeni nüfusunun bazı kesimlerinin, Taşnakların zararlı politikasını henüz tam olarak anlamadıklarına ve Taşnaklara özgü kışkırtma ve entrikalarla Türkiye'nin Sovyet Cumhuriyetleri ile kavga etmesine neden olmaya çalıştıklarına derinden inanıyorum. Bu ya bilinçsizce ya da tam tersine, bu zamana kadar ne yazık ki hala gerek Ermenistan gerekse de Türkiye'nin halk kitlelerinde derin köklere sahip ulusal düşmanlık nedeniyle çok bilinçli bir biçimde yapılıyor. RSFSC'nin yakında Kars'ı alıp Ermenistan'a geri vereceği haberi gerçek gibi bu zamana kadar bele Ermeni nüfusu arasında ağızdan ağıza dolaşılıyor. Onlara size bu sözde "gerçekler"i kimler veriyor sorduğumuzda cevap vermekte tereddüt etmiyorlar: "kendimizi biliyoruz ve bize Malakan trenlerinin Ermeni kondüktörleri söylüyorlar. Tüm bunlar tesadüfi bir hadise olsaydı, elbette, buna dikkat etmeye değmeyecekti, ancak bu alçak faaliyetin

Ermenilerin Türklere ve Terklerin Ermenilere nefreti üzerine tasarlandığına sizi emin edebilirim. Kars'taki Ermeni Temsilciliği bu doğrultuda çok az şey yaptı, bu halkların birbirlerine duyduğu nefretin bu ağırlı meselesine yaklaşmaya cesaret edemediler ya da yaklaşmadı ve en azından bu halkların birbirlerine vurdukları yaraları iyileştirmeye ve en azından ajitasyon için hiç de hoş olmayan bu silahı İtilaf devletleri ajanlarının elinden almağa bir nebze çalışmadı. İki durumda, bir kez Doğu Cephesi Karargahında ve bir kez kale Komutanlığında, Türkiye'nin Sovyet cumhuriyetleriyle dostluğuna düşman olanların provokasyonları, propagandaları ve hileli çabaları konusunda sohbet etmek fırsatı buldum. Bu iki durumda, Ermenistan'la komşuluğundan dolayı Türklerin düşebileceği talihsizlik kesinlikle vurgulandı. Türkler, “doğrudur, Ermenistan'da komünistler var ve halkı Sovyet iktidarı ruhu içinde eğitmeye çalışıyorlar, fakat ne yazık ki böyle çok az sayıda komünist var, çoğunluk ustaca komünizm maskesi takmış ve bu maske kaldırılırsa, o zaman altından Büyük Ermenistan hayalini kuran Taşnak çıkar,” söylüyorlar; “Ermenilerden Ermeni olduklarından dolayı değil, bir millet olarak, büyük güçlerin, ne yazık ki, adaletsiz taleplerini dinledikleri, bizi sonsuz bir şekilde yoran ve sonunda fakirleştiren yeni bir savaş atmosferi oluşturdukları bir millet olduklarından dolayı korkuyoruz. Özverili Büyük Sovyet Rusya'sının çevrede baş verenleri kontrol etmesi ve uygun bir adil değerlendirme vermesini sağlaması, köpeklerle karşı silah kullanmadığımızı önceden bilmesi bizim mutluluğumuzdur. Pek çok insan, bizi küstürmek, karşılıklı zayıflamamız üzerine oynamak istiyor, ama bunun imkânsız olduğundan eminiz ve Sovyet cumhuriyetlerindeki arkadaşlarımızın da düşündüğünü sanıyoruz. Bu, Türklerin ruh halinin dikkate alınması gereken üzücü gerçeklerinden biridir, zira Sovyet cumhuriyetleri Türkiye ve tüm Müslüman dünyasıyla gerçekten dostluğu sürdürmek istiyorlarsa, vatandaşlarımız tarafından yayılan ve çok hızlı bir şekilde İtilaf devletleri ajanları tarafından her biçimde hızlıca kullandıkları istenmeyen tüm provokasyonları ve söylentileri durdurmak zorundalar.

Türklerin tesadüfi ya da planlanmış toplantı ve konuşmalarımızda bahsettikleri her şeyi burada alıntılıyorum. Bu bir. Şimdi başka konu. Türklerin zafer yürüyüşleriyle İstanbul'a yaklaştığını, tabii ki, biliyorsunuz. Pek çok Türk, bunun için Türklerin hücumunun ilk günlerinden itibaren kararlılıkla Ankara'nın tarafını tuttuğu iddia edilen Fransa'ya minnettar olduklarını hiç de gizlemeden beyan ediyorlar. Tabii ki, Sovyet Rusyası ve Transkafkasya cumhuriyetlerinin hizmetlerini söylemeye gerek yok, ancak güzel Fransa tarafından bize verilen yardım konusunda sessiz kalamayız. Fransa,

Müslüman dünyasının ham malzeme olduğunu ve Sovyet Federasyonlarının Doğu halklarının hayatında ciddi bir rol oynamaya başlamasından dolayı, onları kendi amaçlarına uygun bir şekilde kullanılabileceklerinin zamanı olduğunu güzel anladı. Müslüman dünyasına kendi özel programla girmek ve böylece Müslüman dünyasının dikkatini Sovyet cumhuriyetlilerinden saptırmak, onun etkisini felce uğratmak gerekiyor. Bunun için, öncelikle Müslüman ülkelerde Sovyet karşıtı propaganda yapmak, daha sonra bu ülkelerin liderlerini sözde ve özde her türlü vaatleri ile kendi tarafına çekmek gerekir. Kuşkusuz, çoğu Müslüman ülkede halkın kendi ülkelerindeki ve yurt dışındaki tüm olaylara tamamen etkisiz kaldıklarından ve hatta onları uçuruma götürebilecek kahramanlarını bilinçsizce takip ettiklerinden haberdarsınız. Türk halkının birilerine veya bir şeylere sempaticileri ve antipaticileri hakkında verilen bilgiler tamamen yanlıştır. Bu durumda, herhangi bir kahraman veya bir dizi kahramanlar – halktır, görünürde onun isteğidir, arzusudur, emelidir vs. Anadolu'daki güçlü dini ve milli disiplin, her zaman halkın savaşlarla uğraşmasından, hiçbir durumda sınıf çıkarlarıyla ilgilenmemesinden kaynaklanıyordu. Anadolu'daki modern, toplumsal düzen koşulları altında, okuma yazma bilmeyen Türk halkının bilincinin bitmeyen savaşlarla karartıldığı, Sultanların istibdadından sonra iktidardaki kişilerin anayasa kisvesi altında ülkeyi askeri diktatörlük altında tuttukları zamanda maceralar için zemin var. Ve eğer bugün Türk halkının liderleri Sovyet cumhuriyetlerine kardeşçe duygular besliyorlarsa, o zaman yarın, sonuçları düşünmeden aynı hisleri, daha fazla olmasa da, Fransa'ya, (x) 'a, (y)'ye -? vs. besleyebilirler. Bedbaht halk, yalnız olup bitene razı olur ve hiç tepki vermez, zira cahil insanlar yönlendirildikleri yere giderler. Ve bu temelde kurnaz Fransa, Musavatçılar, Menşevikler ve Daşnaklar vasıtasıyla sahte dostluğu ve propagandası ile bedbaht Türk halkının vücudunu ellemeye başladı. Yeri gelmişken, bana aşağıdakileri söyleyen iktidardaki bir Türk ile konuşmak zorunda kaldım:” Sovyet Rusyası neden kendi bölgelerinde Müslümanlara baskı yapıyor, neden halkların kendi kaderini tayin etmesini gerektiği gibi yapmıyor? Neden Müslüman ülkelerde nereye bakıyorsun, her yerde, yüksek makamlara Moskova fermanı ile ve çoğu durumda gayrimüslimler atanıyorlar? Neden komünist prensiplerini ihlal ediyorlar ve baskıları ile Müslüman dünyasında Sovyet Cumhuriyetlerine karşı propagandaya zemin yaratırlar. Sovyet hükümetinin ajitasyon ve propagandalarında güçlü olduklarını biliyoruz, ancak Sovyet Rusyasının himayesi altındaki Müslümanların – Sovyet hükümetinin propagandasının ne olduğunu bilmeleri

açısından bağımsız Müslüman ülkeler için canlı bir örnek olduğuna Sizi emin etmeye cesaret ediyoruz. Bütün İslam Alemi gibi biz de Sovyetlere karşı çıkmayacağız, ancak Türkistan, Dağıstan, Azerbaycan, Tataristan'daki kardeşlerimizin iç ve dış ilişkilerinde özgür olduğunu görmek daha da zevkli olurdu, bence bu, uygulamada Sovyet hükümetin en iyi propagandası olurdu. Elbette, Sovyet hükümetinin yapısını anlama yanlışlığına işaret ederek, buna şiddetle karşı çıkmalıyız, ancak bu her zaman mümkün olmuyor.

Sovyet Cumhuriyetlerinin her gün daha da güçlenmesi, Sovyet hakimiyetinin emekçiler arasındaki popülerliğinin artması, Sovyet hükümeti düşmanlarını ciddi olarak düşünmeğe mecbur ediyor. Sovyet Cumhuriyetleri'ndeki yeni açlığa büyük umutlar besleniliyordu, ancak bu umutları puç oldu ve Sovyet Cumhuriyetleri düşmanları her türlü numarayla yeni bir müdahaleye yol açmak için çalışıyorlar. Fransa ve onunla beraber hareket eden, Rusya topraklarındaki yeni oluşumların Polonyalılara, Romenlere, Rus silahlarına ve Çekoslovakyalılara güvenen eski yöneticileri, dikkatlerini Müslüman dünyasına yöneltip, emekçi Hükümetlerine, Sovyet cumhuriyetlerine, güvensizlik ve nefret aşlamaya çalışıyorlar. Sıkı çalışma ile bu güvensizlik ve nefret Müslüman Doğu'daki ülkelerde, Sovyet olan her şeye baskı ve takiplere ve daha fazlasına neden olabilir. Sovyet cumhuriyetlerine nefreteden Fransanın yoğun bir şekilde Türklerin könlünü kazanmaya ve aynı zamanda İngiltere'yi de buna ikna etmek için çalışmaya başlaması Türklerin ela gözleri için değildir. Son zamanlarda Batı Avrupa yönümlü (İstihbarat bilgileri) Türkler arasında, Azerbaycan'da, Türkistan'da, Dağıstan'da, İslami olan her şeye yönelik güya baskı yapıldığı, bu halkların ve eski rejim gibi hükümetin tamamen köleleştirildiği hakkındaki konuşmaları duyuyorum; güya halkların kendi kaderlerini tayin etmesi gibi bir şey yoktur, bu, sadece Sovyet Cumhuriyetleri yöneticilerinin aldatmacasıdır. Bakü, Gence, Taşkent'teki tüm sorumlu yetkililer, bu Cumhuriyetlerin halkı ile hiçbir ortak yanı olmayan kişilerdir. Daha önce Azerbaycan'ın bağımsızlığını açıkça temsil eden Nerimanov bile, şimdi Moskova'nın kontrolünde olup, eski gücüne sahip değil. (İstihbarat bilgileri). Sovyet cumhuriyetlerinin himayesinde ve dostluğundaki, gelecekte [Batı] merkezlerinden ülkelere yöneticiler gönderilmesini engelleyen Müslüman ülkelerini bu tür propagandayla uyarılıyorlar. Bu sohbetler Yunanlıların yenilgisinden sonra özellikle yoğunlaştı. Erzurum Rus Konsolosunun Transkafkasya Sovyet Cumhuriyetlerini temsil etme yetkisi, aynı zamanda genel olarak

Transkafkasya Cumhuriyetlerinin ve özellikle de ASSC'nin bağımsızlığının güya bulunmadığı iddiasını atıyor. Erzurum'daki RSFSC'nin konsolosu tarafından ilan edilen kayıt işin konsolosluğa gitmek istemeyen pek çok ASSC vatandaşının bu propogandanın etkisi altında (bu teyit edilmiş istihbarat bilgileridir) RSFSC konsolosunu boykot ediyor. Tüm bunlara Fransa'nın, Türklere gelecek vaad eden, kârlı bir programla Türkiye'ye yapmak istediği ekonomik yardımı eklemek gerekiyor. Mümkün olduğunca, Türkler ile Sovyet Cumhuriyetlerini ayırmak ve köleleştirmek isteyen düşmanlarının yıkıcı çalışmalarına işaret ederek tüm bunları çürütüyorum. Türkler arasında Sovyet cumhuriyetlerinin pek çok destekçisi var, ancak Rumları yenmek konusunda Sovyet hükümeti tarafından Türkiye'ye verilen muazzam hizmetin bilincinde olsalar da çok istikrarlı değiller, aynı zamanda, Türk Ordusu olmasaydı, burjuvazinin Anadolu taraftan Sovyet cumhuriyetlerine karşı güçlü bir cephe açabileceğinin farkındalar. Daha önceler subaylarla ve tüccar sınıfı temsilcileri ile yapılan çok sayılı sohbetlerde bile dedikodular, kışkırtıcı söylentiler ve Türklerin ruh hallerindeki tereddütler fark edilmemişti. Doğrudur, bazı Sovyet Federasyonu topraklarındaki Müslümanlara yönelik münasebetle ilgili, böyle ifade edilebilirse, bazı şikayetler vardı, ancak bu şikayetler Sovyet hükümeti lehine bir ruh haliyle hızlıca yer değiştirir ve Müslümanlara yapıldığı iddia edilen her türlü baskılar unutulurdu. Bu rapordaki düşüncelerim şöyle: Bence Türklerin kafası biraz değişti ve Türklerin bir gözlerini, şüphesiz, Anadolu'nun her tarafında ajanları görev yapan Batı Avrupa Batı Avrupa'ya taraf çevirmeğe başladıkları sonucuna varabiliriz. Bunu belgeli olarak kanıtlayamazsak, zira bunun için biraz zaman gerektiriyor, o zaman nüfusun çeşitli kesimlerinin temsilcileri, çoğunlukla proleter olmayanlar, Fransa'nın attığı oltaya gelmeye başladılar. Sovyet Federasyonu tarafından sunulan hizmetleri Türkiye'nin unutacağını söylemek istemiyorum, ancak Sovyet cumhuriyetlerinin etkisiyle birlikte Fransa muhıblığı, İngiliz muhıblığı, vb. ile ayırt edilen Türk aydınları zaman içinde kendilerini Sovyet cumhuriyetlerini sevmeyen ülkelerinin kucağında bulabilirler. Şu ana kadar Müslüman ülkelerde, özellikle de Türkiye'de, Sovyet Cumhuriyetleri ajanları, yani; konsolosları askeri eylemlere bağlı olarak merkezlerimiz tarafından kesin bir şekilde önceden belirlenmiş çalışmaları yapıyorlardı, tüm Anadolu'nun Rumlardan arındırılmış olduğu bugünlerde ise, işin biçimini değiştirmek ve onu önemli ölçüde güçlendirmek gerekiyor, zira muzaffer Türkiye'ye, yardımlarını sunan birçok sözde arkadaşlar meydana çıkacak. Her şeyden önce, Müslüman ülkelerdeki

Konsoloslukları ve Temsilcilikleri azaltmak değil, sınanmış, Doğu politikasını anlayan, Doğu halklarının psikolojisini bilen, Sovyet hükümetine sadık çalışanların sayısını artırmak ve oralara göndermek gerekir. En azından RSFSC'nin hesabına Müslüman temsilcilerin güçlendirilmesiyle, İtilaf devletleri ajanlarının, güya talihsiz Müslümanların Sovyet Federasyonu'nda boyunduruk altında buldukları propagandası felç olacak.

Batı Anadolu'da nasıl olduğunu bilmiyorum ama Doğu Anadolu'da, yerli Türk nüfus arasında Kafkasya'dan gelen ve çoğu Sovyet hükümetinden kaçan pek çok kişi var ki, kesinlikle hiç de Sovyet'in lehine olmayan propagandaya uyarak Türk nüfusu da bu yönde etkileyecek. Bunu göz önüne alarak Doğu Anadolu'da her zaman sadece bir yerde değil, birkaç yerde genel olarak Doğu halklarının yaşamında belirleyici bir rol oynaması gereken ASSC ajanlarının veya konsoloslarının bulunması zorunludur. ASSR dış politikadaki ne kadar gölgede kalırsa ya da bağımsız olmazsa, bize güvensizliğin bahaneleri bir o kadar çok, Sovyet karşıtı propaganda için bir o kadar fazla malzeme olur.

Sovyet ülkeleri ve özellikle Ermenistan ile komşuluklarından dolayı ve tarihi geçmişi nedeniyle Kars vilayetinin, devrim karşıtı güçlerin bize karşı mücadelelerini örgütlemek için üst olmaması mimkin değildir. Kars vilayetinde ve komşu vilayetlerde Sovyetlerle mücadele etmek için sosyal değil, milli temelde bir araya getirilebilecek çok fazla malzeme var. Zamanında Taşnaklar'dan zarar görmüş, savaş ve soygundan harap olmuş olan Müslüman kitleler, Ermenistan'da ve kısmen de Gürcistan'da Sovyet karşıtı çalışmalar için eleman verebilirler. Musavatçılar ve İttihatçılar tarafından angaje edilen bu elemanlar, Bolşeviklere ve Sovyetlere karşı nefretle yandıkları için değil, yalnızca yanı başlarında Ermeni Bolşeviklerin bulunmasından dolayı Sovyet karşıtı kampın alanlarına çekilecekler. Bence, Kars vilayeti ve ona bitişik vilayetler, merkezi dünyanın başka bir yerinde bulunabilecek olan Kafkas karşı devrimciliğinin köprübaşlarından biridir. Yukarıdakilere dayanarak ve askeri çevrelerle, Kars halkı temsilcileriyle mahrem görüşmelerde edindiğim izlenimlerden yola çıkarak, ASSC konsoloslüğünün Kars'ta kalması ile birlikte onun güçlendirmesinin ve faaliyetlerini komşu vilayetlerden İran sınırına, büyük siyasi öneme sahip ve iki Müslüman devleti birbirine bağlayan Maku kentine kadar genişletilmesi gerektiğini düşünüyorum.

Belki de yanılıyorum, ama bazı verilere, Türklerin ruh hallerine ve şu ana kadar Türkiye'nin düşmanı olan bazılarının lehine olan sempatilerine dayanarak, gerçekten

yanıldığına ya da öngördüğümü yakın gelecek başarı ile gösterecek. Benim ahlaki görevim, Müslüman ülkelerin, Sovyet hükümeti uygulanmasa bile, en azından sermayenin dostluk kisvesi altında proletaryanın zayıflatılmış bedenlerini emmesine izin vermemesi için, duyduklarımı, gördüklerimi Müslüman proletaryanın liderlerine rapor etmektir.

Ek 7. Azerbaycan'ın Kars'taki Konsolosunun Azerbaycan'ın Dış İşler Halk Komiserliği'ne 10 Şubat 1922 Tarihli Mektubu.

ASSC Dış İşler Halk Komiserliği'ne

Azerbaycan'ın Dış İşler Halk Komiserliği, Kars'taki ASSC'nin konsolosluğuna Dış İşler Halk Komiserliği'nin resmî belgesinde belirtildiği gibi, mümkün olan en kısa sürede koşulsuz olarak yerine getirilmesi gereken oldukça açık ve kesin bir dizi görev verilmiştir. Bu görevler dört ana maddede toplanılıyor: 1. esas olarak sınır bölgelerinde askeri birliklerin konuşlandırılması hakkında, 2. birlikler hakkında 3. Kara Bekir Paşa'nın onun, karargahının, çevresindeki subayların halet-i ruhiyesi ve, böyle demek mümkünse, niyetleri hakkında, 4. Sovyet cumhuriyetlerine karşı faaliyet gösteren her türlü örgütler ve Doğu Anadolu'nun ekonomik durumu hakkında bilgi edinmek ve Halk Dışı İşleri Komiserliği tarafından temsil edilen ASSC Hükümeti'ne sistematik olarak rapor etmek.

Raporlarımın her birinde Hükümetimin yukarıda belirtilen talepleri hakkında, enerjimin, becerimin vb. izin verdiği ölçüde Hükümetimi bilgilendirmekten onur duyacağım.

Kötü bir musiki ifasından her zaman orkestra şefinin suçlu olmadığına dikkatinizi çekmeye cüret ediyorum. Bu gibi durumlarda, konsermaisterlerin büyük sorumlulukları vardır.

Şu hâlde konudan azca uzaklaştığım için özür dileyerek işe başlıyorum.

Kars'ta “Önderler” adı verilen bir komite olduğu konusunda daha önce size bilgi vermiştim. Komitenin esas faalleri Müsavat ordusunun eski Tatar alayının subayları ve Sovyet hükümetinden kaçan Musavat Azerbaycan'ının vatandaşlarıydı. Bu komitenin amacı iki yönlü idi:

Evvela- Türkiye'ye gelip gidenlerin ve Doğu Cephesi 8. (Siyasi) Şubesi tarafından işaret edilen kişilerin düzenli ve sistematik olarak izlenmesi, ikincisi- bilgilendirici, yani bu komitenin bazı üyeleri, uzmanlıkları ve Transkafkasya coğrafyasını ile ilgili malumatları hakkında Doğu Cephesi Karargâhını bilgilendirmeli ve Türkiye'nin Sovyet cumhuriyetlerine, özellikle RSFSC'ye askeri hareketleri durumunda kılavuzluk etmeli idiler. Bu örgüt, Kars kentinin eski karşı istihbarat şefi, Sovyet cumhuriyetlerine açık olarak düşmanca tarzından dolayı Sivas'a kaydırılan, şu anda ise, doğrulanmış casus bilgisine göre, Kürtlerin arasında, düzenli Kürt

süvarilerinin müfettişi ve organizatörü olarak çalışan Bahattin Bey tarafından yaratılmıştır. Bu komitenin böyle çalışmaları ocak ayının başlarına kadar devam etti ve aşağıda bahsedilecek bazı koşulların etkisi altında, bu komitenin hem faal üyeleri hem de çalışmaları bir miktar değişmiştir. Öncelikle, bu örgütün üyelerinin birçoğu daha önce de belirttiğim gibi Azerbaycan vatandaşları idiler ve Sovyet devletine karşı yaptıkları faaliyetlerinden dolayı korktuklarından, Karargâhtan onları Türk tabiiyetine kabul etmesini ve uzmanlıklarına göre süvari birliklerine süvari olarak atanmalarını talep ediyordular. Bu kişilerle Karargâh arasındaki bu yönde müzakereler eski Rus albayı Refibeyov tarafından yapılıyordu, onun talebi reddedildi ve tüm bu kişilerin ya Batı Cephesine gitmeleri ya da Türkiye'den ayrılmaları istendi. Bu doğrultuda Ahmet Bey Ağayev, bu kişilere büyük bir iyilik etmiştir, onun gelişinden sonra bu kişilerin tümü ve onların yanı sıra başka uzmanlık alanlarındaki diğer kişiler de Türk tabiiyetine kabul edilmiş ve 6. Süvari Tümeni'ne subay olarak atanmışlar. Türk uyruklu olarak hizmete kabul edilen subaylar sayısızdır, ancak özel vazifeleri olup, Karargâh'ın özel görevlerini yerine getirenler aşağıdakilerdir: Samed Bey Refibeyov, Gülağa Gülmemedov, Baba Bey Fahradoy, Ahmed Bey Ahmedov, Gafar Bey Refibeyov, Astsubay Bekir Bey, Adil Bey Tarhovski, çok iyi sporcu- süvari Mirza Bey, Safer Bey, Mehmet Bey. Yukarıda belirtilen kişilerin tümü şu anda Türk uyruklu olup, altıncı süvari tümeninde hizmet ederek Karargâh'ın özel görevlerini yerine getirmektedirler. Sovyet Cumhuriyeti ile ilgili askeri konuların tüm artıları ve eksileri hakkındaki bilgiler onların sorumluluğundadır. Aynı kişiler onları harap, mahcup ve çaresiz durumuna düşüren diğer milletlere karşı nefret ruhunu her vasıta ile taşımaktadırlar. Türkiye'ye yeniden bağlanmış vilayetlerde benzer unsurlar çok sayıdadırlar ve yukarıda anılan subayların eğitimlik ve organizatörlük yaptıkları yeni süvari birlikleri resmi olmayan bir şekilde benzeri unsurlarla doldurulurlar. Lider olarak özel askeri görevler yapan bu kişilere ek olarak, aynı komitede başka bir yönden çalışanlar var. Bu kişiler aşağıdakilerdir: Yunisov Beşir (polis ajanı). Çopur Mehmet (jandarma ajanı), Halil Cabar oğlu (polis ajanı), Rus albayı Hosrivyani, meslekten atılmış rahip Vartanyan (polis ajanı). Bu kişiler de şu anda Türk uyrukludurlar. Bunlardan bağımsız olarak, komitede kontrol ve rehberlik unsuru olarak

Temel gıda fiyatları aşağıdaki gibidir:

Et okka²⁵⁴ - 25, 30 kuruş
Ekmek ,, - 22 buçuk kr.
Şeker, - 90,100 kr
Un, - 2 bankn. 50 kr.
Patates,, - 15, 20 kr.
Çay,, - 2 buçuk, 3 bankn.
Yağ ,, - 1 bankn. 20 kr.

Büyük miktarlarda manifatura var, fakat Eylül, Ekim, Kasım ve hatta aralık ayında 50 ya da daha fazla banknot kazanan manifatura dükkân sahipleri, şimdi kazançlarının 2-3 banknot olması durumunda mutlu olurlar. (Bu arada, bazı askeri birlikler ve hatta tümenler yeniden gruplandırılmalıdırlar. Zamanı gelince bu konuda size haber verilecek).

Yukarıdakilerin hepsini özetleyerek, şahsen, Türkiye'nin İtilaf devletleri tarafından desteklenen Yunan savaşını ulusal bir felaket olarak gördükleri ve bu savaşın başarıyla sonlandırılması dışında Türklerin başka çareleri olmadığı, nefesleri kesilerek geçmişte 10-12 yıl boyunca sürekli savaşlarda neredeyse boşa harcanmış güçlerinin cüzi kalıntılarını bu savaşa harçayacakları sonucuna vardım. Hem insani hem mali ve ekonomik malzeme ve genel olarak Mars'ın kucağından bir şekilde kurtulmağa çalışan nüfusun ahlaki durumu da buna dahildir.

Bir sonraki raporda, mart ayının ilk günlerinde, diğer olağan olaylardan bağımsız olarak, ana tema Doğu Cephesi askeri birliklerinin konuşlandırılması ve ekonomik durum olacak.

10.02.(19)22.

Kars (Hacıbeyli'nin imzası)

²⁵⁴ 1 okka = 1,2828 kg

Ek 8. Azerbaycan'ın Türkiye'deki Diplomatik Temsilcisi İbrahim Ebilov'un Azerbaycan'ın Dışişleri Halk Komiseri m. D. Hüseyinov'a 1 Mart 1922 Tarihli Mektubu.

ASSC Dışişleri Halk Komiseri'ne

RSFSC Misyonu kuryesinin gidişini fırsat bilerek Türkiye ve buradaki çalışmalarımızla ilgili küçük raporu Size gönderiyorum.

Son raporda, yeni Rusya temsilci yoldaş S. Aralov'un Ankara'ya varışına kısaca değinmiştim. Hal hazırda onunla temasımız kurulmuştur.

Önce telgrafla bildirdiğim gibi, 8 Şubat'ta Yusuf Kemal heyeti ile Avrupa'ya gitti. Elde olan bilgilere göre o, resmi davetiye almamış, fakat üç dışişleri bakanının konferansının bitişinden sonra doğu sorunu konusunda savaşıyan tarafların temsilcilerinin de davet edileceği konferans yapılacağı biliniyordu.

Yusuf Kemal misyonunun görevi temel olarak Yakın Doğu sorununun Türkler lehine uygun çözümlenmesine Avrupa kamuoyunu hazırlamaktır, ancak Yusuf Kemal muhtemelen ayrı ayrı devletlerle müzakerelere başlayacaktır.

O ayrılanı kadar onunla seyahati ile ilgili çeşitli konularda birkaç sohbetim oldu. Gidişi arifesinde benim yanımda ondan ve Yoldaş Aralov'dan başka Mustafa Kemal'in de bulunduğu toplantı oldu.

Biz, elbette, onun yolculuğunu engelleyemedik, ancak çeşitli konularda düşüncelerimizi ifade edebilmemiz için tüm anlaşma ve müzakereler hakkında bizi önceden bilgilendirmesi gerektiği meselesini gündeme getirdik ki, onlar buna güvencelerini verdiler. Ayrıca, iki ana konu tartışıldı: Boğazlar sorunu ve Konstantinopolis hükümeti ile ortak hareket etme. Böyle bir ortak hareketin uygunsuzluğuna dikkat çektim ve kitleler arasındaki etkilerini tamamen öldürmek için hain gibi onların dikkate alınmamasını önerdim. Mustafa Kemal Paşa ve Yusuf Kemal bunu kabul ettiler ve dediler ki, Konstantinopolis hükümetinin de konferansa davet edileceği varsayımlarına göre, onlardan yetkilerini kendilerine devretmeleri ve özel heyet göndermemelerini talep edilecektir. [Mustafa Kemal Paşa ve Yusuf Kemal'in] görüşlerine göre Konstantinopolis hükümeti buna razı olacaktır. En zor ve

en önemli sorunlardan biri Boğazlar meselesidir. Bu konuda doğrudan ilgilendiğimizi ve bu nedenle sorunun bizimle ortaklaşa çözülmesi gerektiğini belirttik. Mîsâk-ı Millî'ye atıfta bulunan Yusuf Kemal, Türkiye ve başkentinin güvenliğini sağlama koşulu ile boğazlara ilişkin meselelerin ilgili devletler konferansında çözümlenmesi gerektiğini söyledi. Bundan sonra, biz tüm Avrupa devletlerinin ve hatta Amerika'nın kendilerini ilgili sayılabileceklerini ve bu kavramın çok gevşek olduğunu, bu nedenle meselenin o düzlemede ele alınmasının ne onlar için ne de bizim için kabul edilebilir olmadığını söyledik. Kars Antlaşması'nın 9. maddesine ve Moskova Antlaşması'nın 15. maddesine atıfta bulunarak, antlaşmalarımızın belirtilen fıkralarında öngörüldüğü gibi yalnızca kıyı devletlerinin bu meselede doğrudan ilgili devletler olduğunu belirttik. Fakat, onlar bunu kabul ederken, yine de bu meselenin uluslararası önemi göz önüne alındığında, muhtemelen, İngiltere, Fransa ve İtalya gibi bazı devletlerin onun çözümüne katılmayı talep edeceklerini, bu nedenle çok ihtimal onların buna razı olacaklarını ve bazı çok ilgili devletlerin katılımlarına izin vermeye mecbur olacaklarını beyan ettiler. Uzun süren müzakerelerden sonra, boğazlar meselesinin ilk formülasyonunun, antlaşmalarımızın yukarıdaki maddelerine göre olacağı ve bu yönde başka engel ve zorlukların ortaya çıkması durumunda, ilk olarak, Hükümetlerimizin fikrini sorarak, ortaklaşa tartışıp çözeceğimiz sonucuna vardık. Yusuf Kemal, yurtdışında bu konularda Sovyet temsilcileriyle fikir alışverişinde bulunacağı sözünü verdi.

İlgili talimatların yurtdışındaki temsilcilerine gönderilmesi için tüm yukarıda anlatılanlar hakkında Yoldaş Aralov tarafından Moskova bilgilendirdi. Yusuf Kemal'in Vekili meselesi de bizim için olumlu bir şekilde çözüldü.

Hükümet, Meclis İkinci Başkanı Adnan Bey'i aday gösterdi, ancak biz geri çektirdik ve şartlarımızı tam olarak karşılayan bir adam olan eski ekonomi komiseri olan Celal Bey'in adaylığını öne sürdük. Meclis de oy çoğunluğuyla onu seçti. Geçenlerde, Celal Bey benimle birlikteydi ve bana Konstantinopolis'ten Yusuf Kemal'den bir mektup aldığını, bu mektupta Yusuf Kemal'in İngiltere ve Fransa'nın temsilcileriyle bir araya geldiklerinde, ona boğazlar hakkında sorular sorduklarını yazdığını bir söyledi. Celal Beye bu meseledeki mevkiimizi anlattım ve bunda ısrar ettiğimizi dedim. Anlaşılan, boğazlar sorunu keskin özellikte olacak, bunun için önceden hazırlanmanız gerekiyor, bu nedenle sizden bu konuda Kafkas ötesi

cumhuriyetlerinin görüşü hakkında bilgi vermenizi ve ortak bir hat oluşturmak için Moskova ile iletişim kurmanızı rica ediyorum. Bu arada, Bekir Sami'nin ailesini götürme bahanesi ile izin aldığı ve Avrupa'ya gideceğini öğrendim. Ben bunu protesto ettim ve onun yolculuğunun askıya alınmasını talep ettim. Mustafa Kemal Paşa bunu yapacağına söz verdi.

Ülkenin iç durumuna dönersek, para, teçizat ve araç yetersizliği nedeniyle mevcut anın Türkler için çok zor olduğunu not etmeliyim. Diğer hükümet memurlarından bahsetmiyorum bile, subaylar bile aylarca maaş alamıyorlar. Bu arada, bahar yaklaşıyor ve cephedeki durum karmaşık. Son zamanlarda, Yunanlılar tarafında bazı faaliyetleri olduğu gözlemleniyor: birliklerin yeniden gruplaşması ve yer değiştirmeleri gerçekleşiyor. Geçen hafta, Mustafa Kemal Paşa beni ve Yoldaş Aralov'u birliklerin yeni konuşlanmaları ile tanıştırdı. Bu konuşlanmadan Yunanlıların Eskişehir cephesini güçlendirerek saldırıya girmeye hazırlandıkları görünüyor. Dün Mustafa Kemal Paşa benim yanımda idi ve arada ameliyatlara hazırlıkları şahsen yöneltmek için yakın günlerde ön cepheye gideceğini ve bir ayını orada geçirmek istediğini belirtti. Söylenenlerden anlayın ki, şu an Türkler için belirleyici ve hayati önemlidir. Burada bulunduğu süre boyunca Yoldaş Frunze, Türk hükümetine Moskova'ya vardıklarında para ve silah gönderimini hızlandırmak için en acil ve kararlı tedbirleri alacağına dair söz verdi, ancak şu ana kadar bu konuda hiçbir bilgi yoktu. Türkler, RSFSC'nin yardımını sabırsızlıkla bekliyorlar. Bu konuyla ilgili Yoldaş Aralov ile birlikte artık Tiflis üzerinden Moskova'ya doğrudan tel ile bilgi verdik, ancak şu ana kadar bir cevap alamadık.

İngiltere'nin Yunanlara güçlü desteği nedeniyle, Türklerin düşmanlarla başa çıkması zor olur. Onlara dışarıdan yardıma gerekiyor, onları elimizden geldiğince desteklemeliyiz, aksi takdirde ihtiyaçtan dolayı onları yabancıların, Fransa veya herhangi başka devletin aguşuna itebiliriz. Polonya cephesi tarafından bize karşı düzenlenen bahar kampanyasının açılışı ihtimali, varsayımına göre, İtilaf devletlerinin plan ve paraları sayesinde Kafkasya ve sınır bölgelerinde faaliyet gösteren karşı-devrimcilerimizin çalışmalarının güçlenmesi nedeniyle, sonuncunun bize karşı kararlı bir saldırı başlatmaya hazırlanıyor olduğu ortaya çıktı. Bu nedenle, tetikte olmak ve her şeye hazır olmak gerekir. Aynı zamanda Türklerin mümkün olduğunca acilen desteklenmesi de gerekiyor. Sizden bunun için uygun adımları atmanızı rica ediyorum.

Amerikan Cavandashin şirketinin temsilcisi Bay McDowel'in burada olması hakkında sizi bilgilendirmenin yararlı olacağını düşünüyorum. O, halen, İskenderun ilçesinden Teymur-talag limanından başlayıp Mardin, Nasibin, Diyarbakır ve Bitlis şehirlerinden geçecek İran sınırına doğru veya başka istikamette Samsun limanından başlayarak Sivas, Erzurum ve Van üzerinden yine de İran sınırına doğru demiryolu yapımı ile ilgili imtiyaz için Türk Hükümeti ile görüşüyor. Amerikalıların bu planı çok kurnazca tasarlanmıştır; Bildiğiniz gibi, Amerikalılar Kuzey İran'daki petrol kaynaklarının işletilmesi için imtiyaz almışlar ve ürettikleri petrolü ihraç etmek için denize çıkış yolu arıyorlar, bu birinci. İkincisi, Türk hükümetinin kendilerine güvence verecek bir konumda olmadığını bilerek yapılacak demir yol hattı boyunca her iki tarafından 20 kilometrelik bir mesafede doğal kaynakları işletme hakkı verilmesini şart koşuyorlar. Anılan arazilerde petrol kaynakları ve Van'ın Ergana bölgesinde en zengin bakır cevheri yatakları bulunmaktadır. Jeolojik araştırmalara ve verilere göre, Erzurum petrol damarlarının Bakü ile bağlantısı olduğu ve kalitesiyle aynı olduğu, bu kaynakların geliştirilmesi ve işletilmesinin Bakü petrol sanayisini zayıflatabileceği bilinmelidir. Dolayısıyla bu meselenin bizim için ekonomik ve stratejik önemi vardır. Bütün bunları dikkate alarak, Amerikan kapitalistlerinin planını bozmaya çalışarak, elbette, diplomatik üslupla bu projeye karşı çıktım. Her şeyden önce, böyle bir imtiyazın Türkler için kendi ulusal çıkarları açısından kabul edilebilir olamayacağını, hükümetin kendinin işleyip hazırladığı ekonomik ve imtiyaz planına sahip olması gerektiğini ve kapitalist devletlerinin şartları ve arzularına göre değil, sadece kendi planına göre imtiyazların verilebileceğini belirttim. İkincisi, aynı zamanda, doğal kaynaklarla demiryolu imtiyazını aynı ellere teslim etmenin kesinlikle uygun olmadığını, ancak aksine, rekabet yaratmak ve onları ülke için en elverişli koşullar altında ayrı ayrı şirketlere ve devletlere teslim etmek gerektiğini belirttim. Üçüncüsü, yarısından az olmamak şartı ile Türk sermayesinin katılımının, ülke yasalarına tam riayet edilmesinin, işçilerin çıkarlarının korunmasının vb. Zaruri olduğunu belirttim. Bu söylediklerimin belirli etkisi oldu. Bazı önemli içtimai ve siyasi hadimler, hükümet üyeleri ve Mustafa Kemal Paşa bu fikrime katılıyorlardı. Böylece, Amerikan imtiyaz planlarını tamamen bozmayı başaracağıma ümit ediyorum.

Bu imtiyaz sahiplerinin planlarını altüst etmeye çabamın yanı sıra, çalışmaları şiddetle artan karşı-devrimcilerimizin örgütlerinin son tasfiyesi için de çok çalışıyorum. Daha önce de bildirdiğim gibi, Dışişleri Komiserliği (Hariciye Vekaleti),

talebime göre, İç İşleri Komiserliğine (Dahiliye Vekaleti)'ne onların örgütlerinin tasfiyesi ve liderlerin Anadolu sınırlarından çıkarılması konusunda uygun bir emir verdi. Konstantinopolis'le, bu karşı-devrimcilerin çalışmalarından haberdar olan ve beni bilgilendiren eski Azerbaycan temsilciliğinin eski üst düzey yetkililerinden biri ile temas kurdum. Aldığım bilgilere göre, karşı-devrimcilerimizin Paris örgütü Fransız hükümetinden çalışmalarını güçlendirmek için 3,5 milyon frank tutarında büyük miktarda para aldı. Şafi Bey Rüstembeyov, Mustafa Vekilov, Bağır Rizayev, Eşref Bey Tağıyev, Yusuf Vezirov ve diğerlerinin de çalıştığı Konstantinopolis örgütüne Halil Bek Hasmamedov başkanlık ediyor. Samsun'da bulunan Gence eski belediye başkanı Hasan Fatahov Konstantinopolis'e geri çağırıldı ve İran Azerbaycan'ında çalışmaya gönderildi, eski parlamento üyesi Eşref Bey Tağıyev de şu an oradadır ve Bahtiarlar, Şahsevenler ve diğerlerinden desteler oluşturuyor. Böylelikle, bizim karşı-devrimcilerin İtilaf devletleri tarafından desteklenmesi ve onların Kafkasya ve sınır bölgelerinde yoğun çalışmaları sayesinde bize karşı yeni bir provokasyon hazırlandığı ortaya çıkıyor. Polonya cephesi taraftan bahar kampanyası varsayımı, Kırım'da Şkuro'nun karaya inişi, İngiltere'nin Yunanistan'a verdiği güçlü desteği, bizim karşı-devrimcilerin çalışmaları vb. dikkate alındığında, yakın gelecekte kendimizi korkunç bir gerçeğin önünde bulmaya zorlanacağımız açıkça ortaya çıkıyor. Bu nedenle, bütün sınır bölgelerini güçlendirmek ve sınırı geçen tüm şüpheli öğelerin yakın gözetimini sağlamak için tetikte olmak gerekiyor.

Benim isteğime göre, Yusuf Kemal, Beyaz Azerbaycanlıların örgütlerinin tasfiye edilmesi ve liderlerinin ülke dışına çıkarılması talimatını verdi. Anlaşılan, karşı-devrimciler artık olaylarının farkındalar, çünkü panik içindeler, Trabzon ve başka yerlerden ayrılmak istiyorlar. Bu konuyla ilgili Mustafa Kemal Paşa ile de birkaç konuşmam oldu. Karabekir'e Rusça bilen bütün subayları doğudan batı cephesine gönderme talimatı verildi.

Misyonumuzun ve iç hayatına çalışmalarına dönersek, gönderdiğim sayısız telgraf ve sorular hakkında bugüne kadar sizden tek bir talimat almadığımı belirtmeliyim, oysa çok ciddi zamadayız ve doğru yönlenmemiz için belli konularda merkezin fikrinden önceden haberdar olmamız gerekiyor. Mali durumumuz tehdit edici ve kritik hal alıyor. Para gönderilesi için acele etmek gerekir; para eksikliği bir

dereceye kadar işi engelliyor; **parasızlık nedeniyle gizli faaliyetleri geliştirme fırsatım yok.**

Enformasyon Şubesi'nin çalışmalarına gelince, orada bir az biçimsel değişim yaptım. Şimdiye kadar, Enformasyon Şubesi'nin çalışmaları yerel, Konstantinopolis ve Avrupa basınının çevirileri ile sınırlıydı. Ancak bültenler için tarafımızdan kullanılan materyalleri daha önce aldığımızdan dolayı, bültenler bizim için anlamlarını yitirdiler ve zaman kaybına sebep olmaya başladılar. Bu düşüncelere dayanarak, Enformasyon Şubesi bültenlerin günlük yayımını durdurdu ve çalışanlarının tümü artık Türk yaşamının tüm yönlerini kapsamlı bir şekilde incelemeye ve ışıktandırmaya başladılar. Elde edilen materyaller haftada ya da 2 haftada bir bültenlerde yayınlanacak.

Komünist selamı ile

ASSC'nin Türkiye'de Yetkili Temsilcisi (İbrahim Ebilov'un imzası)

Sekreter (İ. İsmayılov'un imzası)

Ek 9. Azerbaycan'ın Kars'taki Konsolosunun Azerbaycan'ın Türkiye'deki Diplomatik Temsilcisi Ibrahim Ebilov'a Mektubu

ASSC'nin Türkiye'deki Yetkili Temsilcisi Yoldaş Ebilov'a.

Askeri birliklerin Kars bölgesindeki konuşlandırılması şöyledir: Kars şehrinde kale garnizonundan başka 9. Piyade ve 6. Süvari Tümenleri yer almaktadırlar. 9. Piyade Tümeni üç Piyade Alayından (17, 28 ve 29 Piyade Alayları) oluşmaktadır. 16 makineli tüfek ve 800 süngülü (askerli) 17. Alay tren garı yakınlığındaki eski kazarmalarda, her birinde 16 makineli tüfek ve 1000 asker olan 28 ve 29. Alaylar kalede konuşlanmaktadır. Anılan tümenin karargâh reisi, yeterince iyi Almanca bilen Binbaşı Haki (Hakkı -?) Bey, Tümen Komutan Vekili (ondan önce Tümen Komutanı Rüştü Paşa idi) İsay Bey bu tümen ve eski müsavat ordusunun Tatar alayı yardımıyla Karsı ele geçirmişler; Rüştü Paşa hal hazırda 9. Kolordu Komutanıdır, karargâhı Erzurum'da yerleşiyor. 9. Tümen nezdinde katırlı dağ bataryası ve katırlar üzerine makineli tüfekli sahra bataryası vardır.

Askerlerin giyimleri yeterlidir, tüfekler "Mauser" sistemlidir, askerlere et yemekleri hariç kişi başı, haftada üç kez her defasında 2,5 funt ekmek veriliyor. Paramiliter zamanın birliği olan bu tümenin asker sayısı savaş zamanında ikiye katlanıyor. 6. Süvari Tümeni, Tümen Komutanı Mehmet Ali Bey, ünlü bir Türk komutanının oğludur, Almanya ve Fransa'da tahsil almıştır, Almanca ve Fransızca biliyor, bir süre Sultan Abdülhamit'in yaveri olmuş, bir Türk misyonu ile Petersburg'da bulunmuş, Karargâh Reisi Şevki Bey'dir. Tümeninde 16, 17 ve 18. Alaylar, her bir alayda 25 subay ve 500-660 kılıç (asker) bulunmaktadır. Tümeninde sahra topçu birliği, her alayda ise 12'şer büyük makineli tüfeğe sahip özek birlikler vardır. Tümeninde Türk tabiiyetine geçmiş eski müsavat ve Rus çar ordusunun Müslüman subayları hizmet ediyorlar. 28 kişiden ibaret olan bu subayların soyadları ve doğum yerleri daha önce tarafımdan bildirilmiştir. Bu kişiler askeri hizmetleri dışında Doğu Cephesi Karargâhı'nın özel görevlerini de (askeri casusluk) yerine yetiriyorlar. 9 ve 6. Tümenler büyük miktar el bombası ve çok sayıda makineli tüfek şeritleri stoklarına sahiptirler. Kale garnizonu da yalnız büyük bir topçu birliği olan bir tür tümendir. Müstahkem mevki veya kalenin komutanı, Batı Cephesine İğdir'dan gitmiş eski II Tümen komutanı, İsmail Bey Fransa'da eğitim almış, Fransızca pekiyi

konusuyor. Karargâh Reisi Semi Bey Almanya'da tahsil almış. Kale garnizonunun terkihi: 2. Piyade Alayı ve Hacı Halil Alayı. Her bir alayda 1000 asker, her birinde 14-16 makineli tüfek olan özel makineli tüfek birlikleri vardır. Makineli tüfek birliklerinin komutanı Yüzbaşı Hamit Bey, Hacı Halil Alayı'nın komutanı Halil Bey'dir. Müstahkem mevki aşağıdaki organizasyona sahiptir: ağır toplardan sorumlu 1. Şube, Başkan Vezir Bey, 2. Şube Necmeddin Bey terhisten sorumlu, 4. Şube seferberlik şubesidir, 8. Şube siyasi şubedir – toplamda 8 şube var. Yukarıda anılan şubeler önemli olup, diğerleri çok da önemli değildirler. 6. Süvari Tümeni'nde 11 ve 12. Tugaylar (birincisinin komutanı Müslim Bey, ikincisinin komutanı Cemil Bey), 8 toptan ibaret topçu bataryası (Sadri Bey), makineli tüfek mürettebatı (Abdurrahman Bey) var. Ağır toplar çok sayıda mermilerle birlikte yerlerindedirler, fakat çok sayıda top alınarak bir kısmı Erzurum'a, bir kısmı Batı Cephesi'ne, az bir kısmı ise Kars vilayetinin bazı kazalarına gönderilmiştir. Yerlerinden yerleri değişebilen toplar için bu işlemler Türkler tarafından devam ettiriliyor. Seferberlik şubeleri bu şekildedirler: tüm nüfusun listesini tutan alt şube var, seferberlik ilan edildiğinde bu alt şube seferberlik yaşında olanların listelerini seferberlik şubesine gönderiyor: her bir alay, tugay, tümen, kolordu birliklerinin takviye için belirli bölgeleri var.

Yukarıda anılan birlikler dışında Kars'ta Hüsametdin Bey komutasında süvari jandarma alayı konuşlanmaktadır. Doğu Cephesi Karargâhı nezdinde 15 aylık kısaltılmış askeri kurslar ve 7 yıllık astsubay okulu ve askeri okul var. Bu askeri okulda cephede şehit askerlerin çocukları parasız eğitiliyorlar, eğitim milli eğilimli emek prensibinde kurulmuştur. Kurmay eğitimini tamamlamamışlar için kısaltılmış kurslar açılmıştı. 3-4 ay devam eden kurslarda dersleri Kazım Paşa veriyordu, çoğu yüzbaşı olan 34 kursiyer vardı. Hal hazırda onlar Kars, Erzurum vilayetlerinde, Beyazıt ve Iğdır'da pratik çalışmalaradadırlar. 6. Tümen Komutanı Mayıs ayının son günlerinde Van Genel Vali Vekili ve yeniden oluşturulan Kürt Süvari Tümen Komutanı olarak atanmış. Onun Kürdistan'a görevlendirilmesi büyük siyasi öneme sahiptir, çünkü şu ana kadar Kürtler düzenli orduda hizmet etmemişler, yalnız Abdülhamit'in düzensiz süvari birliklerini oluşturmuşlar. Düzenli orduya çok da hevesle katılmayan Kürtlerin arasında onların güya sevdiği Abdülhamit'in eski yaverinin Kürtlerin arasında olması büyük önem taşıyor. Bu şekilde, Doğu Cephesi Komutanlığı, Kürdistan'daki hedefine, yani; Doğu Cephesi Karargâhı tarafından planlanan tümenleri oluşturmağa, acısız bir şekilde ulaşmayı umuyor. Van'a giden

Mehmet Ali Bey'in yerine, 6. Tümen komutanlığına Ankara veya Trabzon'dan birinin atanması bekleniyor, çok muhtemel aday olarak Trabzon'dan enerjik, deneyimli süvari Albay Sami Bey'in ismi söyleniliyor. Hatırimdayken [yazayım], Albay Sami Bey bir süre Kars Valisi olarak görevi yapmış ve savaşçı yeteneklerinden dolayı süvari tümen komutanlığını üstlenmesi için Batı Cephesi'ne gönderilmesi gerekiyordu. Fakat Mürsel Paşa Ankara'ya geldiğinden, sadece Trabzon'a ulaşan Sami Bey orada kalarak yeni atama bekledi. Kars vilayetinde, bakımı zor olduğu söylenen süvari yerine Kars garnizonunu piyade birlikleri ile güçlendirme eğilimi vardır: bazı piyade alayları azar azar Anadolu'dan gelmektedirler, bu arada, vurucu güçlerden oluşturulan 45. Piyade Alayı Kızıl Çakçak'a geldi. Yaz zamanı 6. Süvari Tümeni Kars'tan alındı, karargâhı Sarıkamış'ta yerleşiyor, alaylar ise Ermeni-Gürcü sınırı boyunca dağıldı. 1 Haziran 1922 itibarı ile Kars bölgesindeki birliklerin konuşlandırılması bu biçimdedir. Eski kale komutanı İsmail Hakkı Bey'in yerine daha önce Kars Kale Komutanı olup, sonra Kars'ta görevlendirilmiş Emin Bey'in atanmasından sonra Kars vilayetindeki birliklerin konuşlandırılması, topçu artışı yönünde bir az değişti. Emin Bey, Türk ordusunun önde gelen topçularından biri olup, askerler tarafından çok seviliyor. Gerek kalede gerekse de Kars'ı çevreleyen dağlarda topların konumları kesin belirlendiği zaman ayrıca bildirilecektir, Sarıkamış ve ötesindeki birliklerin konuşlandırılması da iletilecek.

Ek 10. Azerbaycan SSC'nin Türkiye'deki Temsilcisi İbrahim Ebilov

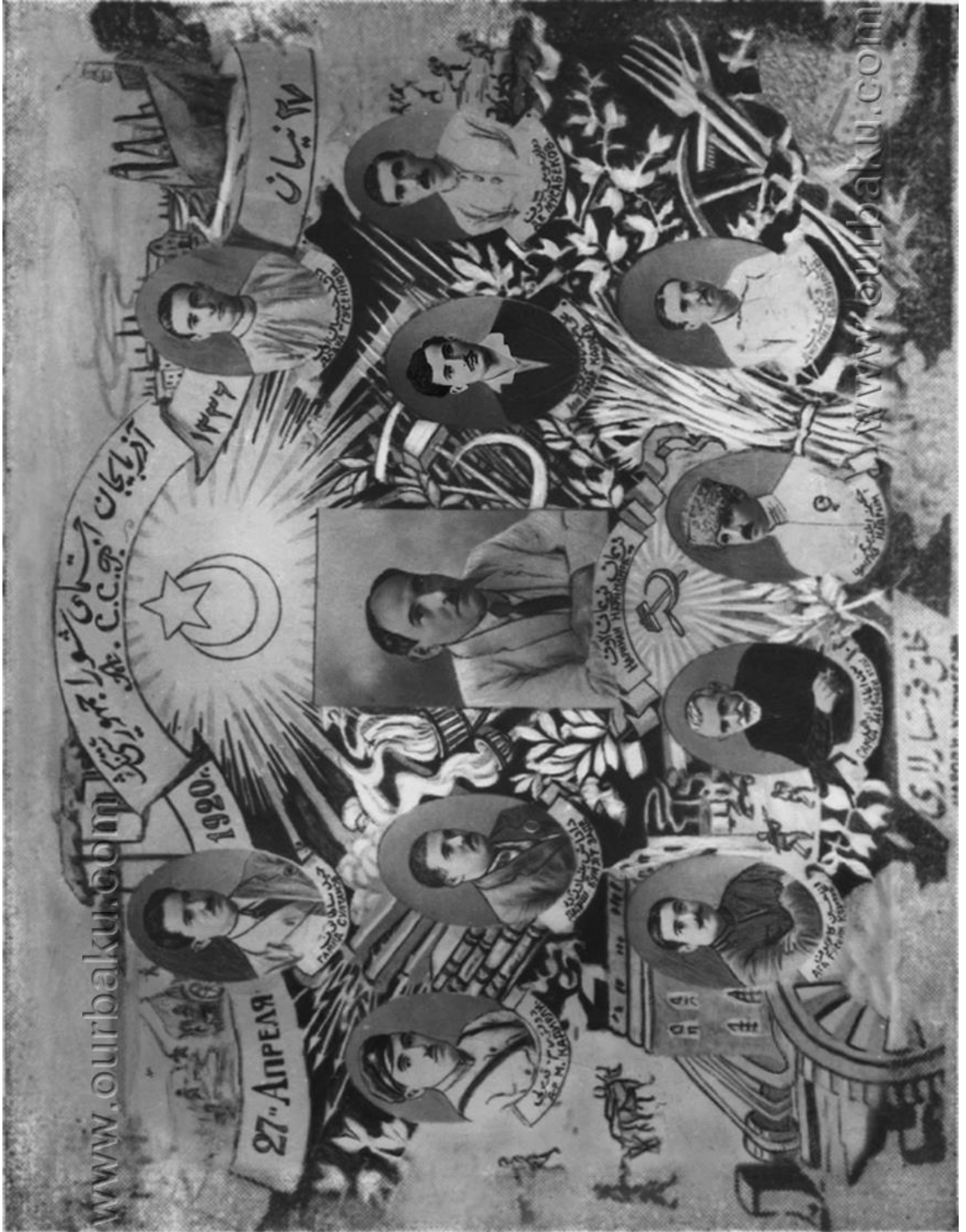
Ek 11. İbrahim Ebilov ve Atatürk

Ek 12. İbrahim Ebilov ve Atatürk – 2

Ek 13. Azerbaycan SSC'nin İlk Hükümet Üyeleri

Ek 14. Azerbaycan SSC Hükümetinin Revize Edilmiş Hali

ÖZGEÇMİŞ

Türkan Necefoğlu, 26 Şubat 1988 tarihinde Azerbaycan'ın Bakü şehrinde dünyaya gelmiştir. 2002-2006 yılları arasında Kars Fen Lisesi'nde eğitim görmüştür. 2015 yılında Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden ve 2016 yılında Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi Uluslararası İlişkiler bölümünden mezun olmuştur. Lisans döneminde TİKA, Gençlik ve Spor Bakanlığı gibi kurum ve düşünce kuruluşlarında stajlar yapmıştır. 2017 yılında Karabük Üniversitesi Uluslararası Politik Ekonomi alanında Yüksek Lisansa başlamıştır. Yayımlanmış bir kongre tebliği bulunmaktadır.